Peter J. POTICHNYJ

MY JOURNEY

Ancaster 2012 Lviv

Петро Й. ПОТІЧНИЙ

МОЯ ДОРОГА

СПОГАДИ

Переклад з англійської Світлани Когут

Київ 2014 ТОВ «Фрески»

УДК 821.111(71).03:94(477+73)
ББК 84(7Кан)
Х П64

Переклад з англійської Світлани Когут
Відповідальний редактор Христина Кметик

Потічний Петро Й.
П64 Моя дорога: спогади / пер. С. Когут. – К.: ТОВ «Фрески», 2014. – 344 с.
ISBN 978-966-96958-8-8

Короткі спогади Петра Й. Потічного про життя в Україні, Німеччині, США і Канаді. А також про його службу в Українській Повстанській Армії, Морській Піхоті США та про наукові зацікавлення як професора МакМастерського університету в Гамільтоні, Онтаріо.

У тексті збережений авторський правопис власних назв.

УДК 821.111(71).03:94(477+73)
ББК 84(7Кан)

ISBN 978-966-96958-8-8 (укр.)
ISBN 978-1-897431-40-5 (англ.)

© Peter J. Potichnyj, 2012
© С. Когут, переклад, 2014
© ТОВ «Фрески», 2014

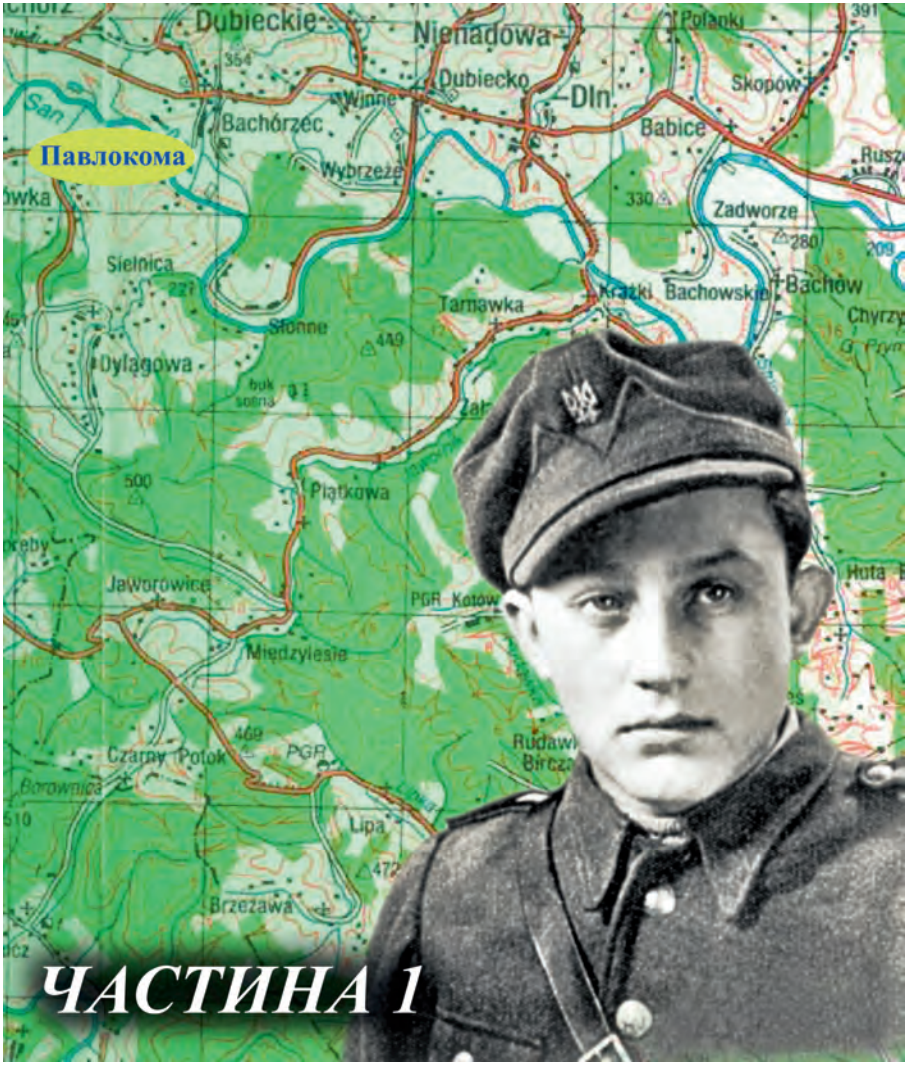
Павлокома
Dubieckie
Nienadowa
Dubiecko
Dln.
Polanki
Skopów
Bachórzec
Winne
Babice
Wybrzeże
Zadworze
Sielnica
Tarnawka
Krążki
Bachowskie
Bachów
Słonne
Dylągowa
Piątkowa
Jaworowice
PGR Kotów
Międzylesie
Czarny Potok
PGR
Borownica
Lipa
Brzezawa
Huta

ЧАСТИНА 1

Моя сім’я:
мати, Андрій, Володко, я і батько

МОЄ ПОХОДЖЕННЯ

Я з'явився на цей світ, так би мовити, у трьох примірниках – першим із трьох близнюків, які народилися 1 червня 1930 р. у селі Павлокома, де в 1945 р. відбулося сумнозвісне винищення його мешканців-українців підрозділом польської націоналістичної армії (Армії Крайової).

Працівники органів реєстрації, які однакові по всьому світу і терпіти не можуть будь-яких відхилень, навіть щодо найдрібніших деталей, одразу ж зробили мене молодшим на день, щоб узгодити дату мого народження з днем, коли народилися мої брати.

Моя сім'я: мати, Андрій, я, Влодко і батько

Я мав змогу дихати свіжим повітрям трохи довше, ніж мої брати, а це, мабуть, дозволило моєму тілу рости набагато швидше, я завжди був трохи вищим, що пізніше ставало у пригоді, коли брати час від часу дражнили мене.

За походженням мій рід багатонаціональний. Він бере початки десь у Перемишльській землі *(зараз – Przemysl)*, коли вона ще входила до Галицько-Волинського князівства і не була захоплена угорською та польською владою. Мої предки, очевидно, стали не на той бік, тому у XIII ст. були змушені виїхати разом із угорцями, які відступали, опинившись, зрештою, поблизу словацького Тренчіна, який впродовж багатьох століть належав до Угорщини. Деякі з родичів стали досить заможними і відіграли важливу роль в угорській політиці. Моя гілка роду, яка сильно зубожіла, у XVIII ст. вирішила переїхати знову, цього разу на північний бік Карпат, де й оселилася у Павлокомі, селі, письмові згадки про яке датуються 1441 р., але яке було засноване значно раніше. Вже тоді ніщо, окрім величного родинного герба, не нагадувало про минулу славу моєї родини, в тому числі й участь у

Хрестових походах. У ті часи моя родина була полонізована, що не вимагало великих зусиль, оскільки чоловіки в нашому роді завжди були римо-католиками. Натомість жіноча лінія, принаймні починаючи з XVII ст., належала до греко-католицької церкви (зараз – Українська Греко-Католицька Церква), тобто церкви, яка перебуваючи в підпорядкуванні Риму, зберігала свій східний обряд та літургію й користувалася не латинською, а церковно-слов'янською мовою. В ті часи і навіть пізніше у незалежній Польщі релігійна приналежність все ще визначала національність людини.

Так, коли мій батько, римо-католик, вирішив одружитися з моєю матір'ю, греко-католичкою, і перенести своє свідоцтво про хрещення з Польської Римо-католицької церкви до Української Греко-Католицької Церкви (я впевнений, з її ініціативи), він за одну ніч став «зрадником» польської ідеї. За традицією, я і мої брати були охрещені в Українській церкві. Наслідки такої зміни конфесії стали болісними для моєї родини. Польська влада розпочала переслідувати мого батька, а поліція стала частим гостем у нашому домі. Батька арештовували кілька разів, навіть незважаючи на те, що він був лояльним громадянином Польщі і як офіцер запасу кожного року відбував обов'язкові кілька тижнів на службі. Через несправедливе ставлення до нашого батька ми ще в дитинстві усвідомили, що нам як українцям слід самим виборювати своє незалежне майбутнє. Ось так змалку мене заполонив дух націоналізму, вселив у мене бажання і потребу чинити опір.

Дошкільнята.
Зліва направо:
Андрій,
Володимир та я

ДІДУСЬ ЙОСИФ

Попри все, наш сімейний уклад не зазнав серйозних змін. Сім'я складалася з мого діда Йосифа, бабусі Катерини, мого батька Петра, моєї матері Олександри, мене – Петра-Йосифа, моїх братів Андрія та Володимира, а також двох служниць – Софії й Марії, яких ми кликали Зосею та Марисею.

Мій дід був освіченою людиною і великим майстром. Він спроектував та збудував вітряний млин, який був його гордістю. На нього все ще можна натрапити на мапах періоду другої світової війни. Млин, як і все село, було зруйновано в 1945 р. Ще одним вагомим досягненням діда Йосифа стало заснування читальні «Просвіти» з окремою будівлею та сільським магазином, яким володіла і керувала громада. Бібліотека мала багаті книжкові та газетні фонди. Саме там я вперше познайомився з класиками польської та української літератур.

Дід навчив мене читати, коли мені було десь чотири роки. Для мого навчання він змайстрував дерев'яні кубики з польським та українським алфавітом, тож невдовзі я уже читав йому газетні замітки обома мовами, а він виправляв мене поміж викурюванням своєї люльки, яку ніколи не випускав із рук (навіть уночі), чим була дуже незадоволена моя бабуся. Іноді вона любила ховати його кисет, на що дід дуже жалівся і гучно грюкав дверима. Бабуся завжди здавалася досить швидко. Куріння підривало й без того слабке дідове здоров'я, і, на мій превеликий жаль, у 1936 р. він помер від серцевого нападу. Дід потурбувався про те, щоб мій батько здобув добру освіту, наполіг, щоб він закінчив класичну гімназію в Перемишлі.

Дід іноді брав мене на службу в римо-католицьку церкву в Дильонгові, парафіянином якої був. Для мене ці відвідини були досить дивними, і я казав йому про це. Літургія латинською і органна музика різали вухо, якщо не сказати більше. В українських церквах літургію співають священик і вірні зрозумілою мені мовою, та й у ній можна було брати участь, якщо душа забажає. Саме в церкві я збагнув, як треба співати злагоджено, адже українці завжди співають на чотири голоси, музичні інструменти не використовуються. Мій дідусь казав мені бути толерантним, я підозрюю, що форма

Богослужіння не була для нього дуже суттєвою. Він рідко бував в українській церкві. Родина проводила свята за двома обрядами, тож у нас завжди було два Різдва, два Великодні (за винятком, коли раз на п'ять років дати Великодня співпадали) та деякі інші свята. Поховали мого діда за українським обрядом, а щоб зробити це, мій батько був змушений отримати спеціальний дозвіл від польського парафіяльного священика з Дильонгови. Оскільки дід брав участь у культурно-просвітницьких справах села, на його похорон зібралися люди не лише із Павлокоми, а й із навколишніх сіл. Водночас це дало польській владі нові підстави для переслідування мого батька.

ПОЛЯКИ АРЕШТОВУЮТЬ МОГО БАТЬКА ВОСТАННЄ

Останній арешт мого батька відбувся в 1939 р., якраз перед тим, як Німеччина і Радянський Союз напали на Польщу. Він перебував у сумнозвісному концтаборі Береза-Картузька, а коли розпочалася війна, його перевели до Динова, неподалік Павлокоми. Там, за рекомендаціями міської управи (вона складалася переважно з євреїв), його врешті звільнили. Жодних звинувачень йому ніколи не висували.

ЄВРЕЙСЬКА СПІЛЬНОТА

Євреї в довколишніх містах і селах (у Павлокомі їх було семеро) належали до хасидів. Вони завжди були одягнуті в довгі чорні плащі, носили бороду і пейси, на голові завжди мали ярмулку, яку накривав великий чорний капелюх із широкими крисами. Я думав, що євреї, які не виглядали саме так, зовсім не були євреями. Пригадую свій подив, коли приїхавши у 1950 р. у Філадельфію, познайомився з чоловіком, який виглядав так само, як я, але сказав, що він єврей. Насправді це не мало б мене дивувати, бо колись я бачив тисячі таких євреїв, яких німці і єврейська поліція зігнали до Львова, і жоден із них не був одягнутий, як хасид. Тоді, я пояснював це собі тогочасною німецькою політикою переслідування євреїв, і вважав, що як тільки це все скінчиться, вони обов'язково повернуться до свого звичного стилю одягу. Значно пізніше, побувавши у Бруклині і зустрівши там хасидів, я нарешті зрозумів, що в Америці теж живуть євреї. Отаке наївне, але тривке дитяче уявлення.

ПЕРШІ ШКІЛЬНІ РОКИ

Перший клас я закінчив у Павлокомі, а потім поїхав вчитися до Львова. Тут жили моя тітка й дядько, і я мав зупинитися у них. Я ненавидів Львів усім своїм серцем. Тут на все були свої обмеження. Увесь час я мав поводитися чемно, а найгірше для мене було те, що мені забороняли бавитися і блукати

Я й мої кузинки,
обидві Дарії Федак

полями з моїми найкращими друзями – Бурком та Лискою, парою собак-приблуд. Я страшенно заздрив своїм братам, котрі продовжували насолоджуватися життям у Павлокомі, і з нетерпінням чекав поїздки додому під час канікул. Найгірше, що було в моєму навчанні у Львові, це те, що уроки починалися в понеділок і завершувалися в суботу в обід, а в неділю ми відвідували літургію. Цей розпорядок був непорушним. Звичайно, у цій школі я навчився трохи більше, аніж тоді, коли б залишився у своєму селі, але на той час наука була для мене неприємним тягарем. Раз чи двічі я пробував похизуватися своїми винятковими знаннями перед братами, але вони лише поглузували з мене і надавали стусанів.

ТЕПЛИЙ ПРИЙОМ ВЕРМАХТА

Шкільний рік завершився наприкінці червня, і в липні я на місяць поїхав додому до Павлокоми на канікули. Проте у вересні 1939 р., коли розпочалася польсько-німецька війна, я все ще залишався у селі. Польща капітулювала через три тижні, і я бачив, як тисячі солдат відступають у напрямку Угорщини та Румунії. Українці, включно зі мною, неймовірно зраділи поразці поляків. У лісі, поблизу нашого села, польська армія покинула тисячі рушниць і багато іншої зброї, і кожен хто хотів міг вільно взяти її собі. Німців вітали квітами. Вони поводили себе підкреслено ввічливо, були доглянуті та елегантні,

а найважливіше – не крали і не конфісковували нічого у селян. Літні люди, котрі ще пригадували часи за Австрії (Галичина колись була провінцією Австро-Угорської імперії), свято вірили, що тепер запанують мир і порядок. З'явилися синьо-жовті українські прапори, а найбільший замайорів на фасаді Читальні. Проте ейфорія тривала недовго.

Німці відступили за р. Сян, всього кілька кілометрів за селом, а згодом їх витіснила радянська армія. Різниця між німцями і москалями (росіянами) була разючою. На військові загони було страшно дивитися – обшарпані, у порваних черевиках і чоботях, брудні і смердючі. Вже пізніше ми дізналися, що так смердів порошок на основі дьогтю, яким покривали уніформу солдатів, щоб запобігти розмноженню вошей. Радянську армію забезпечували погано, тож вони одразу стали випрошувати в нас щось поїсти і попити. Якщо ж хтось відмовляв їм у цьому, вони просто брали все самі. Пили все, що було на основі алкоголю. Декілька флаконів із парфумами з місцевого магазину солдати спорожнили миттєво. Радувало хіба що те, що всі радянські солдати, окрім офіцерів, говорили українською. Як з'ясувалось, армія, яку відправили на Західну Україну, складалася переважно з українців. Проте так тривало недовго, бо у зв'язку з вибухом фінсько-радянської війни всі ці підрозділи були скеровані на «визволення» Фінляндії.

«ВИЗВОЛЕННЯ» РАДЯНСЬКИМИ ВІЙСЬКАМИ

Початок радянського «визволення» вселив певну надію. Українська стала мовою навчання у школах. Підручники теж були українською, однак їхній зміст, особливо підручників з історії, відрізнявся від того, що ми вивчали або читали раніше. Все російське змальовувалося як щось надзвичайне і варте наслідування. Нові книжки рясніли портретами радянських вождів, а на стінах нашого класу висіли величезні плакати із зображенням Сталіна та безліччю радянських гасел. Всі учні були зобов'язані залишитися у тому самому класі, тож усі, включно з моїми братами, залишилися в школі на один рік довше. Мене єдиного у цілій школі перевели до наступного класу, в якому всі мої однокласники були старші принаймні на рік.

Мого батька призначили директором польської школи в селі Бартківка; ця школа вчилася за польськими підручниками. Його заступником став радянський вчитель, який фактично одноосібно керував школою.

Вчителями в нашій школі були переважно радянські українці, за винятком кількох росіян, котрі займали адміністративні посади. Рівень викладання був значно вищим, ніж у колишніх польських школах, і приблизно таким, як у часи мого навчання у Львові. Однак не всі предмети викладалися добре. Пам'ятаю свою вчительку математики, її імені вже й не згадаю. Вона була занудною і страшенно авторитарною, проте досить добре виглядала. В будь-якому випадку, на її уроках я не отримав міцних знань із математики.

Незабаром нас почали змушувати вступати до лав піонерів – радянської дитячої організації. Оскільки я вчився досить добре, то був зобов'язаний це зробити. Однак, за порадою батьків, я відмовився. Крім мене, відмовилися й інші учні, тож за два роки до війни з німцями вчителям так і не вдалося організувати піонерський загін у нашій школі. Радянська влада так само не змогла створити у селі колгосп, хоча й конфіскувала усі колишні церковні землі і спробувала використати їх як основу цього підприємства. Селяни опиралися, як могли. Це й не дивно, адже вони звільнилися з-під контролю землевласників ще близько століття тому, у 1848 р. Селяни не мали наміру віддавати приватну власність без бою.

Відбувалися й інші зміни. Оскільки наше село знаходилося на кордоні, у цій місцевості базувалося багато прикордонних загонів. Будинки польських колоністів (в 1920-их рр. вони оселилися на колишніх панських землях; українцям заборонялося купувати ці землі), які були найближче до кордону, знесли, а людей відселили кудись на схід. Бібліотечну збірку читальні ретельно переглянули і замінили радянськими книжками. Частину колишньої бібліотеки врятували місцеві мешканці, заховавши книги у себе вдома. Однак найзловіснішим нововведенням влади була діяльність НКВД (Народний Комісаріат Внутрєнніх Дєл). Людей арештовували і викликали на допити. Більшість потім випускали, але за умови, що вони таємно доноситимуть на інших. На прилавку сільської крамниці було порожньо, зате у великих кількостях продавалися різноманітні алкогольні напої. Молодше покоління, особливо чоловіки, почало спиватися, а це не було притаманне цій колись тверезій спільноті. Церква все ще була відчинена, але священик виконував лише обмежені релігійні функції, і не мав права якось впливати на людей.

Очевидно, неабиякий тиск чинився і на мого батька, адже він усе частіше повертався з роботи вкрай стурбованим. Я не пригадую, про що розмовляли мої батьки, але пам'ятаю, як одного разу вони говорили про те, що нашій родині, мабуть, слід спробувати втекти через кордон на німецький бік. Потрібно було все як слід обдумати і добре підготуватися, бо бабуся відмовлялася залишити хату. Вона вважала, що вже стара, тож із нею не могло нічого трапитися. Дві служниці, які й далі жили з нами, планували залишитися з нею. Втечу планували восени 1940 р. Але тоді сталася трагедія. Батька викликали в районний центр у Бірчі нібито на збори вчителів і там заарештували. Більше ми його не бачили ніколи. Мені тоді виповнилося десять.

ТЮРМА У ПЕРЕМИШЛІ

Тюремне фото мого батька (1903-1941)

Після переведення до тюрми у Перемишлі мого батька утримували в одиночній камері, постійно допитували, але так і не висунули звинувачень. Лише після розпаду СРСР мені вдалося ознайомитися з його справою (П 1927) і з'ясувати, що його звинувачували у зраді і в тому, що він був небезпечним українським націоналістом. Ці звинувачення так і не були доведені. Мати шукала поради у старого комуніста Василя Мудрика, який замолоду працював у США, де й вступив до комуністичної партії.

(Втративши зір, В. Мудрик повернувся помирати до села. Він навіть приготував собі труну, але в ній його так і не поховали – у 1945 р. поляки вбили В. Мудрика і скинули до братської могили.) Підтримуючи маму, він одразу ж подав прохання на підтримку мого батька. До прохання, яке він склав сам, долучили посилання на конституцію радянської України. Документ підписали майже усі мешканці села, окрім поляків, і адресували Микиті Хрущову. Здійнявся галас, і Зюбенко – оперуповноважений районного відділу НКВД – декілька разів змушував мою матір (одного разу навіть вдарив її по обличчю) і Мудрика відкликати прохання, але вони відмовились. Невідомо, чи документ врешті дійшов до Хрущова, бо відповіді ми так і не отримали.

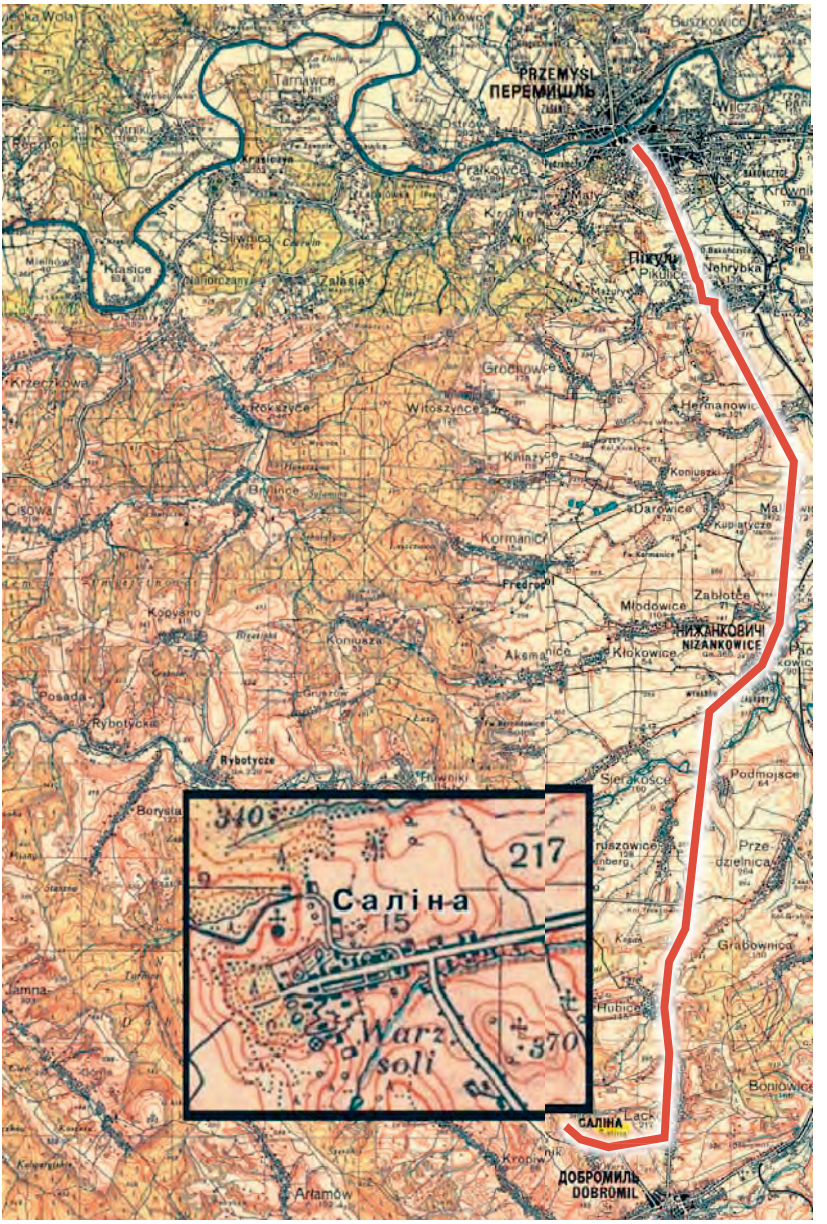

Батькова дорога до смерті: урочище Саліна біля Перемишля

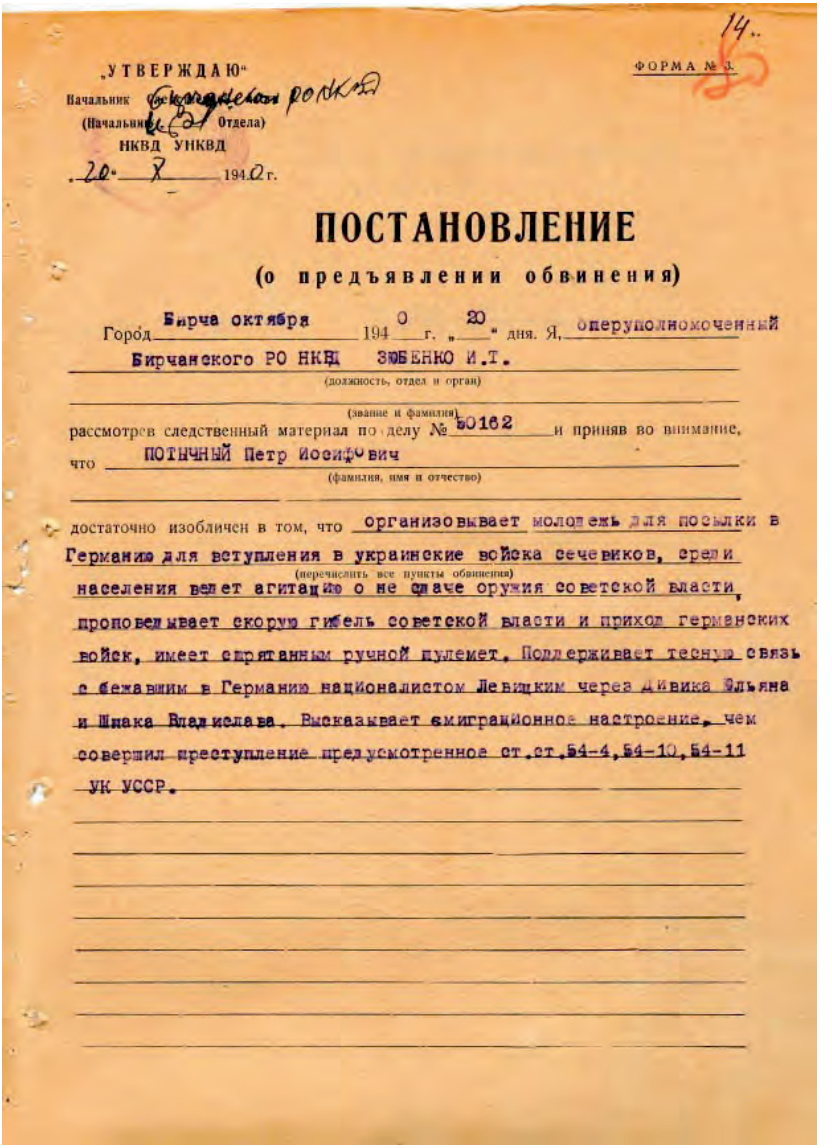

14.

„УТВЕРЖДАЮ"
Начальник Следственного Отдела
(Начальник ИВ Отдела)
НКВД УНКВД
„20" X 1940 г.

ФОРМА № 3.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

(о предъявлении обвинения)

Город Бирча октября 1940 г. „20" дня. Я, оперуполномоченный Бирчанского РО НКВД ЗЮБЕНКО И.Т.
(должность, отдел и орган)
(звание и фамилия)
рассмотрев следственный материал по делу № 50162 и приняв во внимание, что ПОТЫЧНЫЙ Петр Иосифович
(фамилия, имя и отчество)
достаточно изобличен в том, что организовывает молодежь для посылки в Германию для вступления в украинские войска сечевиков, среди населения ведет агитацию о не сдаче оружия советской власти, проповедывает скорую гибель советской власти и приход германских войск, имеет спрятанным ручной пулемет. Поддерживает тесную связь с бежавшим в Германию националистом Левицким через Дивика Юльяна и Шпака Владислава. Высказывает эмиграционное настроение, чем совершил преступление предусмотренное ст.ст.54-4, 54-10, 54-11 УК УССР.
(перечислить все пункты обвинения)

Сфабрикована кримінальна справа проти мого батька
(перша сторінка)

П О С Т А Н О В И Л:

На основании ст. 126 и руководствуясь ст. 127 УПК УССР, привлечь
ПОТЬЧНОГО Петр Иосифовича
в качестве обвиняемого по ст. ст. 54-4, 54-10, 54-11 УК УССР, о чем объявить обвиняемому под расписку в настоящем постановлении.

Копию постановления направить Прокурору.

Следователь – оперуполномоченный Бирчанского РО НКВД /Зобенко/

„СОГЛАСЕН": Старший следователь
(Начальник „___" отд-ния)

Настоящее постановление мне объявлено „23" 10 194__г.

Подпись обвиняемого Потьчный Петро

Сфабрикована кримінальна справа проти мого батька
(остання сторінка)

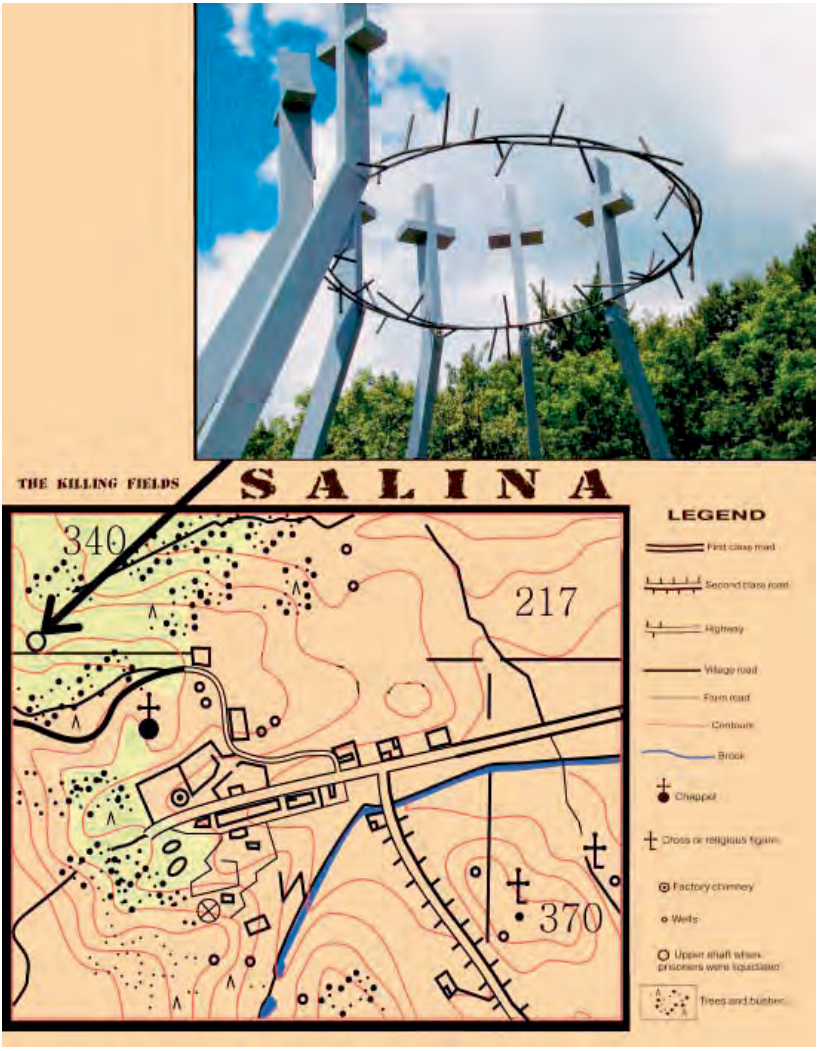

Урочище Саліна, де росіяни знищували українських політв'язнів

Меморіал в урочищі Саліна

Через півроку, в червні 1941 р., розпочалася війна між нацистами і нашими колишніми «любими друзями» більшовиками, проте совіти мали достатньо часу, щоб евакуювати в'язнів у Перемишлі. Загалом до Саліни, передмістя Добромиля, перевезли і стратили 818 ув'язнених, а їхні тіла поскидали у печери соляних шахт. (Тут також стратили понад 2000 в'язнів з інших довколишніх тюрем). Їхніх тіл так і не знайшли. Мені тоді було одинадцять.

НАСТУП НІМЕЦЬКИХ ВІЙСЬК

Наступ німецьких військ на Радянський Союз несподівано розпочався 22 червня 1941 р. Радянські сили поспішно відступили. Прикордонники просто зникли, залишивши все своє спорядження. Саме тоді люди почали досліджувати укріплення, які совіти збудували поблизу села, а саме два міцні бункери і командний пункт біля лісу. Ці засоби захисту кордону мали неабиякий вигляд. Тут була

огорожа з трьох рядів колючого дроту. Земля між ними була ретельно зорана, розрівняна і нашпигована всіма можливими джерелами шуму та світлових сигналів. Майже одразу люди розібрали і розтягли усе, особливо стовпи і дроти. Не вдалося знищити лише бетонні бункери. Згодом, у 1945 р., один із них заповнять тілами українців, вбитих загоном польської націоналістичної армії (АК), який захопив село.

Німців зустрічали з іще більшою радістю, ніж у 1939 р. Остогидлий комуністичний режим повалено, тож можна святкувати. Коли німці входили у село, їх зустрічали квітами. Разом із ними прибув і організований Вермахтом український батальйон, відомий у Німеччині як «Нахтіґаль». (Один із солдатів цього підрозділу, Володимир Шпак, навіть ненадовго відвідав свій дім у Павлокомі. Згодом він став вояком Української Повстанської Армії (УПА) і загинув.)

Ще однією причиною для радості стало проголошення незалежності України у Львові 30 червня 1941 р. Хоча новина про те, що німці були проти і навіть арештували провідників ОУН (Б), дуже засмутила людей, але всі сподівались, що це лише прикре непорозуміння, яке незабаром з'ясується. Побутувала думка, що німці не будуть такі нерозважливі і не відкинуть допомогу українського народу в їхній боротьбі проти росіян. Потім ми всі добре зрозуміли справжнє значення німецьких слів Űbermenschen, Untermenschen, Lebensraum та Drang nach Osten.

Перший наказ німців стосувався зброї, яку під загрозою смерті слід було негайно здати. Як не дивно, перед сільською читальнею з'явилася величезна кількість рушниць і гранат. Очевидно, совіти забрали не всю зброю, та й нову люди підібрали після їхнього поспішного відступу. Озираючись назад, хочу сказати, що це було помилкою, адже в 1945 р. в селі нічим було захищатись.

Один за одним посипалися й інші накази, бо, як кажуть німці, «Ordnung muss sein» (Має бути порядок). Слід було зруйнувати усі жорна, перерахувати поголів'я домашніх тварин та позначити їх кільцем у вусі зі спеціальним номером, негайно заплатити всі податки, переважно зерном, яйцями та птицею; заборонялося виготовляти алкоголь (самогон). Люди майже одразу винайшли способи, як обійти ці правила, які також суттєво стримували

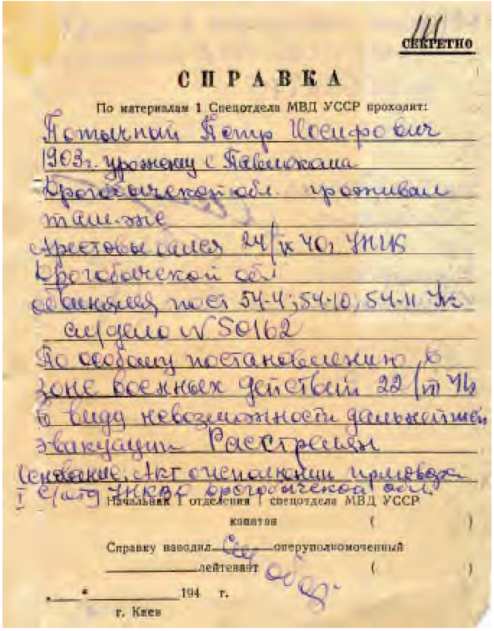

СЕКРЕТНО

СПРАВКА

По материалам 1 Спецотдела МВД УССР проходит:

Потыкный Петр Иосифович
1903 г. урожен. с. Павлокома
Дрогобычской обл. проживал
там же
Арестован 24/IX 40 г. УНКВД
Дрогобычской обл.
обвинялся по ст. 54-4; 54-10; 54-11 УК
арх. дело № 50162
По особому постановлению, в
зоне военных действий 22/VI 41 г.
в виду невозможности дальнейшей
эвакуации Расстрелян
Основание: Акт о исполнении приговора
1 отд. УНКВД Дрогобычской обл.

Начальник 1 отделения 1 спецотдела МВД УССР
капитан ( )

Справку наводил оперуполномоченный
лейтенант ( )

"__" ________ 194 г.
г. Киев

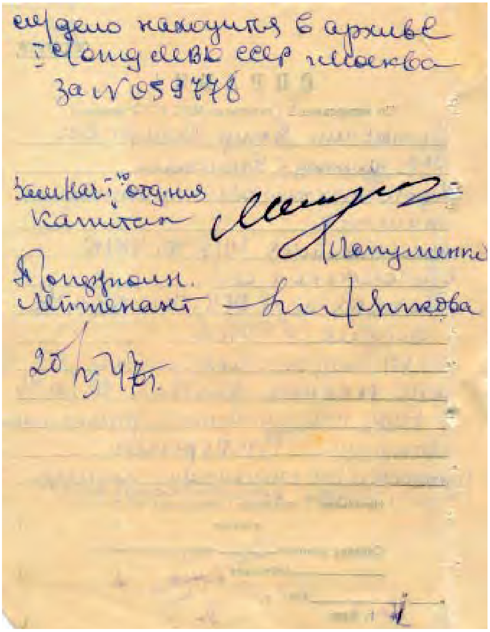

арх. дело находится в архиве 1 отдела МВД СССР г. Москва
за № 059778

Зам. нач. 1го отд-ния
капитан Лещименко

Оперуполн.
лейтенант ...никова

20/IX 47 г.

Підтвердження страти
мого батька
(перша і остання
сторінки)

розвиток їхніх взаємин із новими окупантами.

Ситуація у гуманітарній ділянці також стабілізувалася. Нормально почала функціонувати церква, а читальня знову приймала відвідувачів, на полиці повернулися книжки, які вдалося вберегти від конфіскації радянської влади. Для мене це стало сильним поштовхом, і я знову з жадібністю поринув у світ книги. На цей раз я відкрив для себе чимало зразків світової класики в українських перекладах, наприклад, «Подорожі Гулівера» Дж. Свіфта, «Хоробрий вояк Швейк» Я. Гашека та навіть декілька творів В. Шекспіра. В Україні його знають як Шекспір, а в Польщі – Szekspir. Кілька років потому, коли я опинився в Німеччині, в мене виникли певні труднощі з розпізнаванням цього відомого імені в ориґінальному написанні Shakespeare, оскільки намагаючись вимовити ім'я за фонетичними законами, я повністю перекрутив його.

Згодом розпочалася підготовка до відкриття школи. Створений німцями Український центральний комітет, який здійснював контроль над шкільною освітою, прислав учителів. Проте доля знову вирішила інакше.

Звіряче вбивство мого батька росіянами страшенно вразило мою родину. Моїй мамі, котрій на той час виповнилося 37 років, доводилося дбати про всіх наших домочадців – 69-літню бабусю, двох служниць Марисю й Зосю та трьох синів. Я донині дивуюсь, як вона змогла виховувати дітей і дбати про господарство, яке було доволі великим і постійно потребувало уваги. Більшість роботи виконували наймані працівники, тож доводилося шукати гроші, щоб заплатити їм.

НАЗАД ДО НАВЧАННЯ У ЛЬВОВІ

На сімейній раді ми вирішили, що мені треба повернутися на навчання до Львова і вступити до класичної гімназії. Щоби підготуватись до вступу, протягом липня й серпня я мав відвідувати приватні уроки з німецької мови у колишнього вчителя Миколи Левицького, якому вдалося втекти від совітів і з початком війни повернутися до рідного села. Як учитель, він був дуже вимогливим і, на довершення усіх моїх проблем, користувався підручником німецької мови з готичним шрифтом. Його уроки були справжнісіньким пеклом, і хоча я мав певні успіхи, але ніяк не міг зрозуміти, чому «сонце» жіночого роду, «дзеркало» – чоловічого, а «дівчина» – середнього. Крім того, мене дратували німецькі речення, в яких дієслово треба було ставити вкінці. Інколи я

Будівля «Просвіти»: моя школа

намагався навмисно розізлити вчителя, щоб він швидше завершив урок. І він іноді таки злився, але ніколи не відпускав мене раніше, а часом навіть затримував довше. Коли я вдавав хворого, він прикладав руку до мого чола й оголошував мене абсолютно здоровим. Інколи на його прохання я випивав склянку холодної води. За тих рідкісних випадків, коли я виконував його волю, він дарував мені глечик меду із власної пасіки. Коли прийшов час повертатися до Львова, я почувався майже щасливим. Я й не підозрював, яка каторга була попереду!

Подорож до Львова була довгою й одноманітною. Щоб дістатися туди, я мав сісти на вузькоколійку з Динова до Переворська, а тоді пересісти на звичайний поїзд із Перемишля до Львова, тобто проїхати ще 160 км. Давно минулися ті часи, коли ми долали той самий маршрут автомобілем із моїм дядьком Іваном. Під час польсько-німецької війни його мобілізували, але він так і не повернувся додому. (Невдовзі після приходу совітів машину «визволили».) На вокзалі мене зустріли моя тітка Софія і двоюрідна сестра Дарія, яка була на два роки старша за мене і вже почала набирати привабливих форм. Вони були раді бачити мене хоча б тому, що я привіз декілька мішків муки і повне відерце топленого масла – продукти, які були

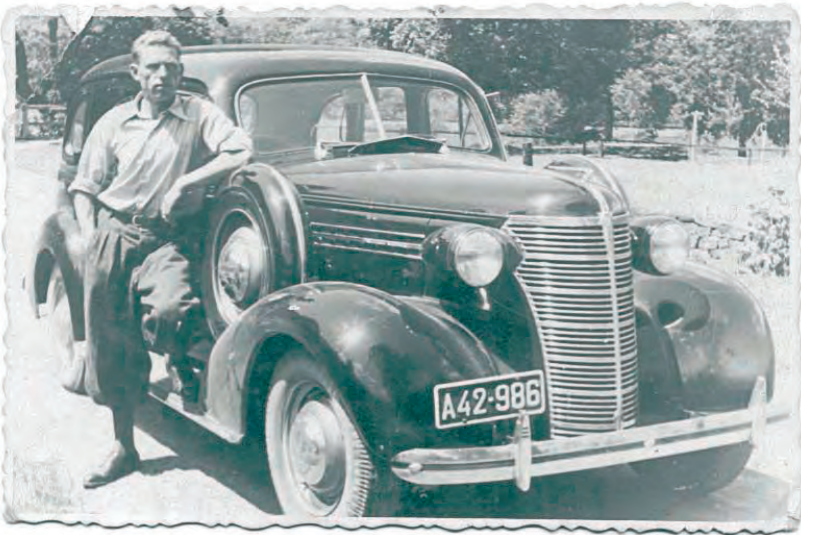

Дядько Іван зі своїм автомобілем

Із моєю кузинкою Даркою і братами

дорогі і малодоступні у місті. Моя мама знала, в чому була потреба, тож час від часу посилала нам найважливіші продукти, бо життя в місті ставало все важчим. Взимку 1941-42 рр. нам часто доводилося їсти картопляне лушпиння і напівгнилу капусту – єдине, що вдавалося купити на місцевому ринку. Я майже впевнений у тому, що мій ріст зупинився саме через таке харчування. Припускаю, що за нормальних умов я міг би мати принаймні 1,80 м. Та незважаючи на це, мій розум, як кажуть китайці, розвивався «великими стрибками».

Я вступив до україномовної гімназії, що знаходилася на площі Св. Софії, тобто досить далеко від вулиці Бартоша Ґловацького, 4, де я мешкав (зараз це теж вулиця Головацького, але йдеться про цілком іншу особу). Я склав вступні іспити до третього класу восьмирічної школи. При самому вході мене зустрів міцний здоровань, який попросив показати руки. Він мав перевіряти, чи в студентів (а в гімназії ми були вже не «учнями», а студентами) чисті руки. Вже потім я дізнався, що це був шкільний прибиральник чи, як сказали би політкоректні американці, «санітарний інженер». В його основні обов'язки входила перевірка чистоти туалетів. Занепокоєння нашими руками, очевидно, не залишало йому часу на виконання основних функцій, тож у шкільних туалетах стояв страшенний сморід. Одного разу я вирішив перевірити його рішучість і навмисне вимазав руки, щоб побачити, що він робитиме далі. Але це зіграло зі мною злий жарт, бо того дня перевірки не було, а мені врешті довелося мити руки у смердючому туалеті в підвалі. Інтелектуальна атмосфера в школі не залишала нам часу перейматися такими приземленими проблемами.

Львівська Ратуша: вигляд зі школи

Собор Св. Юра, мій парафіяльний храм

Гадаю, що прагнення до найвищих інтелектуальних звершень і досі популярні в Україні та Східній Європі загалом, бо й тепер за туалетами тут належно не доглядають.

Шкільна програма була доволі насичена. Окрім української та німецької мов, ми мусили також вивчати латинську та церковнослов'янську. У старших класах вводилася й класична грецька мова, але я так і не досяг цього рівня. Серед інших обов'язкових предметів – українська та німецька літератури, географія України, географія світу, історія України та всесвітня історія, математика (у моєму класі ми вивчали алгебру), біологія, фізика, основи релігій та фізкультура (в цьому класі ми переважно займалися гімнастикою). Хімія та вступ до філософії вивчалися вже у старших класах. Викладачі, майже всі з титулами Докторів і автори власних підручників, були страшенно вимогливими, коли йшлося про викладання їхнього предмета.

Із більшістю предметів у мене не виникало проблем, але математика і церковнослов'янська мова мене дуже нервували. Правду кажучи, я не мав здібностей до математики і навіть зараз я безмежно вдячний винахіднику калькулятора. Церковнослов'янська ніби й не була проблемою, якби наш учитель у своїй палкій любові до цього предмета не вирішив убити двох зайців одним пострілом і навчати нас мови за двома абетками – кирилицею та глаголицею. Тож коли настала моя черга читати текст, я продекламував усім відомий уривок з Євангелія від Івана (1:1) «В началі бі Слово, і Слово бі ко Боґу, і Боґ бі Слово».

Сталося так, що я знав весь уривок на пам'ять. Спершу вчитель був вражений, а потім щось запідозрив і дав мені прочитати інший текст. Врешті, я таки вивчив глаголицю, але назавжди втратив довіру вчителя.

Чесно кажучи, знання церковнослов'янської мені дуже знадобилось вже згодом, коли я почав вивчати південнослов'янські мови.

Наш учитель латинської мови був невисоким на зріст, мав писклявий голос і, мабуть, уявляв себе оратором у Римському сенаті, а не вчителем групки підлітків; він засипав нас довжелезними уривками, які ніхто не міг зрозуміти.

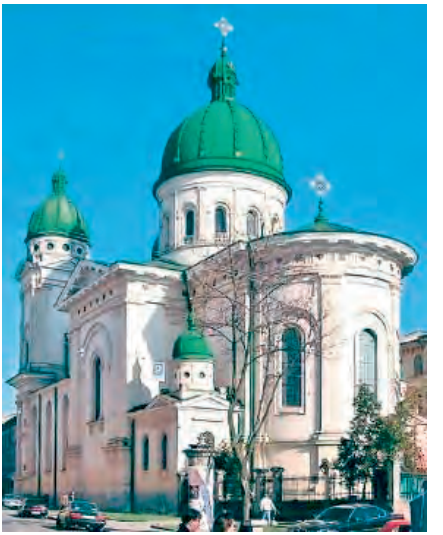

Церква Преображення (Преображенка), парафіяльний храм нашої школи

Найбільше мене вразив Доктор Микола Андрусяк. Він викладав історію України і як автор праць і фахівець із козацької епохи та гетьманської держави легко заволодівав нашою увагою. Слухаючи його, ми ніби мчалися на дикому коні широкими українськими степами, билися проти турків, татарів, росіян і поляків. Мені подобався цей предмет, бо коли я ще був удома, перечитував геть усе, що стосувалося козацьких воєн і боротьби за свободу України. Окрім простих історичних текстів, я познайомився з «Тарасом Бульбою» Миколи Гоголя, трилогією «Мазепа» Богдана Лепкого, багатьма оповіданнями Андрія Чайковського та інших українських і польських письменників.

Основи релігії (вивчення Біблії та церковних обрядів) викладав отець-доктор Петро Хомин. Він був дуже строгим і цілковито лисим. Між собою ми кликали його «ОКО» – «отець Коліно». Його уроки зазвичай відбувалися в суботу зранку, а в неділю він стежив за тим, щоб ми усі були присутні на літургії в церкві Преображення (Преображенці), в якій він був парохом. Я знову зустрів його, вже літнього чоловіка, в Торонто наприкінці 1980-х і розповів про його прізвисько. Ми добряче посміялися.

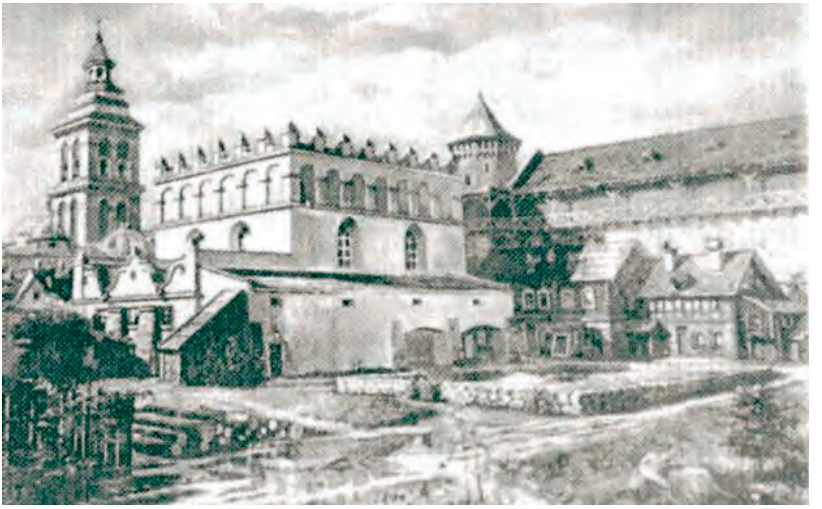

Синагога «Золота Роза»

Однак згодом німецька влада вирішила перетворити нашу школу у ще один військовий шпиталь, безліч яких вже було розкидано по всьому місту. Нас переселили на Стрілецьку площу, але незабаром забрали і цю будівлю, а школу знову розформували. Мій клас опинився у школі для глухонімих у Личаківському районі м. Львова. Наприкінці 1943 р. його перевели до приміщення «Просвіти» в центрі міста, поруч зі знаменитою Львівською Ратушею, де 30 червня 1941 р. було проголошено Акт відновлення Української Держави. Таке розташування школи влаштовувало мене найбільше, бо я міг добиратися до школи пішки, півгодинна прогулянка пролягала повз величний собор Св. Юра, вниз через Єзуїтський парк, повз теперішній університет (за Австро-Угорщини тут знаходився місцевий парламент), римо-католицьку катедру, єзуїтську колегію, де колись вчився Богдан Хмельницький, аж поки я не опинявся на міській центральній площі. Дорогою додому я інколи проходив повз Вірменський Собор, вишукану будівлю Львівської опери, сумнозвісну тюрму «Бригідки», де совіти знищили тисячі в'язнів, а потім піднімався вулицею Городоцькою. Неподалік від нашої школи, на схід від центральної площі, знаходилася прекрасна синагога, яку німці вирішили зрівняти з землею. Одна стіна цієї синагоги все ще стоїть, нагадує нині про ті жахливі часи і цілком може називатися львівською «стіною плачу».

НІМЕЦЬКИЙ ГНІТ

Наприкінці 1941 р. німці почали діяти щораз жорсткіше. Була запроваджена карткова система, тобто обмежений набір продуктів продавався лише за картками (Lebensmittelkarte). Основний вид громадського транспорту – трамваї – завжди були переповнені, передусім тому, що півтора із двох вагонів мали напис «Лише для німців» («Nur fűr Deutsche») та зазвичай були порожні. Для тих, хто не знав, що означав цей напис, чекали жахливі наслідки. Одного разу я бачив, як двоє молодих німецьких солдат на ходу виштовхали з трамвая літню сільську жінку. Єдиною перевагою такого транспорту було тільки те, що якщо ти вже опинився у вагоні трамваю, не треба було перейматися оплатою за проїзд. Кондуктор ніколи не міг дістатися до тебе, щоб зібрати гроші за проїзд. Та й у мене все одно в кишенях було порожньо. Крім того, якби він таки до мене підійшов, найбільшим покаранням була б висадка на наступній зупинці. Такі поїздки трамваєм забирали в мене стільки ж (або й більше) зусиль, як подорож пішки, тож зазвичай навіть попри втому і відчуття голоду я не сідав на транспорт.

Належати до категорії «Untermensch», звичайно, було неприємно, але були й інші категорії людей, яких людьми не вважали взагалі. Сюди належали євреї. Їх легко можна було впізнати за нарукавними пов'язками із зіркою Давида і написом «жид». Їх сотнями збирали на вулицях Львова. Євреїв супроводжували на роботу подалі від ґетта, яке облаштували на захід від львівського ринку під відкритим небом, т. зв. старого Краківського ринку Мені завжди важко було на це дивитися. Колону із близько ста чоловіків змушували маширувати в оточенні високих, атлетичних молодиків, озброєних довгими палицями, – т. зв. «єврейська поліція»; а на околицях – у супроводі вже меншої кількості чоловіків у німецьких уніформах, але вже із гвинтівками в руках. Одного дня я вирішив сісти на трамвай, щоб спуститися по вулиці Леона Сапєги і Коперніка. Повз мене пройшла колона євреїв під конвоєм. Раптом один із них кинувся вулицею вниз. Німецький конвоїр присів і застрелив його. Це трапилося в мене на очах, тож я був вражений до глибини душі. Я вперше став свідком такої злісної й непередбачуваної розв'язки. Під враженням від побаченого я згадав обставини загибелі свого батька від рук росіян і уявив, що це його щойно вбили. Зрозуміло, до школи я так і не потрапив. Кожного разу, як буваю у Львові, проходжу тією вулицею, яку зараз перейменували на честь українського націоналістичного героя Степана Бандери, і проводжу хвилину

Церква Св. Єлизавети

перед готичною церквою Св. Єлизавети на спомин про цього незнайомця і мого батька. Інші нововведення німецької влади також викликали сильне невдоволення. Східна Галичина стала частиною Ґенералґубернаторства, тобто її приєднали до завойованої Польщі; молодь практично забирали з вулиць і примусово відправляли на роботу до Німеччини; натуральні податки стали дуже високими; а економічна ситуація невпинно погіршувалась. У Рейхскомісаріаті «Україна» (це решта завойованої німцями території України) справи йшли іще гірше. Українців не допускали до вищої освіти, бо, на думку ґауляйтера Еріха Коха, який керував нею, рабам навчання не потрібне, оскільки може зробити їх ще небезпечнішими.

Повільно, майже непомітно зароджувався рух опору. У школах почали з'являтися антинімецькі листівки за підписами українських націоналістів. Діяльність польського підпілля також ставала все відкритішою. Пригадую наше захоплення виходом нової листівки. Ми ніколи не знали і не випитували, як вона потрапляла до школи. На кожній листівці завжди було прохання розповсюджувати її «з хати до хати, з рук до рук», і ми всі, маю зізнатися, з великим завзяттям намагалися роздати їх якнайбільше. Ми майже нічим не ризикували. Ми всі були малими, худющими дітлахами, тож влада не звертала на нас уваги.

ПОЧАТОК МОЄЇ УЧАСТІ В РУСІ ОПОРУ

Незабаром нас поступово почали залучати й до іншої роботи. Ми мали красти у німців зброю – лише пістолети – і передавати її українському підпіллю. Невідомо, хто наказав дітям брати участь у таких операціях. Хоча й вимагалася певна підготовка, зробити це було не дуже важко. Зазвичай пістолети, переважно

парабеллуми – акуратну і доволі популярну зброю – носили при собі лише офіцери і старші унтер-офіцери. Хитрість полягала в тому, що галаслива юрба дітлахів оточувала людину і в процесі штовханини хтось витягував пістолет із кобури і передавав тому, хто негайно ж ховав його і зникав серед вуличного натовпу. Найефективніше в таких операціях діяла група дівчат, котрі, мабуть, і не розуміли, що відбувається. Вони були разом із хлопцями, котрі й спеціалізувалися на викраденні пістолетів. Найлегше це вдавалося біля трамваїв, бо навколо вхідних і вихідних дверей завжди було повно людей. У німців, котрі просувалися крізь юрбу в'юнких дітлахів, не було жодного шансу. Я брав участь у двох таких операціях, та навіть попри певне захоплення все ж страшенно налякався. Під час другого випадку розлючений німець, у якого поцупили зброю, дав мені ляпаса, але оскільки я був іще дитям і дійсно дуже перелякався, він вилаяв мене і відпустив. Згодом такі акції припинились, можливо, через те, що німці трохи порозумнішали, та й діти потрапляли у справжню небезпеку. Мені було дванадцять.

ПОДОРОЖ ЗАЛІЗНИЦЕЮ

Наприкінці червня школярі пішли на канікули, і я з нетерпінням готувався до розміреного життя у селі. Цього разу зі мною мала поїхати моя двоюрідна сестра Дарія, бо життя у місті ставало все важчим. Складно було дістати навіть квитки на поїзд.

Цей процес проходив у два етапи. Пасажиру потрібна була і «плацкарта» (бронювання місця), і квиток, а отримати їх можна було у двох різних місцях. Квиток без плацкарти не продавався. Щоби придбати бронювання місця, слід було вистояти у черзі десь десять-дванадцять годин. Це коштувало недорого, але у подорожі не приносило жодної користі. Поїзди завжди були заповнені вщерть, тож знайти вільне місце ставало майже неможливим, особливо для підлітка. Всю дорогу я стояв або сидів на своїх речах. Німці запровадили «плацкарту», мабуть, для якогось контролю, бо насправді вона була зайва. Маючи її на руках («плацкартами» іноді торгували на чорному ринку – продавці швидше за все були заодно із владою), ще кілька годин доводилось провести у черзі за квитком. Після цього – контроль на вокзалі і очікування прибуття потяга, досить часто із запізненням. В кінці кінців – штовханина перед посадкою і пошуки вільного місця. Голубу «плацкарту» не вдавалося використати навіть у гігієнічних цілях – вона була замала і занадто тверда. Крім того, скористатися

Залізничний вокзал у Львові

туалетом у поїзді все одно не вдавалося – у ньому завжди було повно пасажирів. Чоловікам щастило більше: вони просто на очах у всіх пасажирів справляли свої потреби через вікно, попередивши, щоб люди у сусідніх купе за вітром ненадовго позачиняли вікна, якщо не хотіли постраждати під час цього процесу. А для жінок це спричиняло неймовірні труднощі. Тож вони ретельно готувалися до поїздки, насамперед нічого не пили і перед тим, як сісти у поїзд, ходили у брудний, смердючий туалет. Коли ми із сестрою нарешті дісталися Переворська, вона залишила свої речі мені і разом із іншими жінками чимдуж побігла у поле позаду будівлі вокзалу. Все це було суцільним знущанням.

У вузьколінійці з Переворська до Динова було досить вільно. Мати, якій ми поштою повідомили про приїзд, послала по нас воза. Усі зітхнули з полегшенням. Попереду – два місяці відносно пристойного життя у селі. Кажу «відносно», бо мене знову змусили повернутися до пана Левицького і його уроків німецької.

МОЇ УРОКИ

Приватні уроки не були вже такими насиченими, як колись, бо пан Левицький часто кудись зникав. Подейкували, що у селі Ніздрець у нього з'явилася коханка Поцалунь-полька. Про це знали усі, новину жваво обговорювали і щиро співчували його дружині,

яка ледь пересувалася і по суті була ув'язнена у своєму розкішному будинку, який колишній вчитель збудував, вийшовши на пенсію. За іронією долі, дружина теж була полькою, правда, цілком українізувалася, мабуть, вже під його впливом. У них було двоє дітей: хлопчик, який помер іще дитиною, і дівчинка – активістка в українській справі, але теж захворіла туберкульозом. Вона померла тоді, як я ще був малим, тож ніколи її не бачив. Зайве казати – любовні походеньки вчителя були мені до душі. Я залюбки проводив час із іншими хлопцями або моїми чотириногими друзями Бурком і Лискою. Десь у той час, певно, під впливом Купідона, пан Левицький дав мені почитати пісні Ґете і Гайне. Це були невеличкі книжечки, а збірка Гайне називалася «Книга пісень». Заголовку книги Ґете я не пригадую, не пам'ятаю навіть назв його віршів. Проте я чітко згадую собі захоплення старого, коли я декламував їх. Того літа я також прочитав «Камо грядеши» Генрика Сєнкєвіча і його захоплюючу трилогію про повстання Б. Хмельницького у 1648 р. та польсько-козацькі війни. У першому творі йшлося про перших християн у Римі, а другий – популярний історичний роман – ряснів антиукраїнськими «шпильками». Хоч це й страшенно дратувало мене, я проковтнув книгу від початку до кінця. Декілька років тому частину роману Г. Сенкєвіча *«Вогнем і мечем»* польський режисер Єжи Гофман екранізував у своєму дуже популярному фільмі.

ПРОГУЛЯНКИ ВЕРХИ

Найбільше мені були до душі прогулянки верхи на конях. У нас їх було троє: стара, мудра кобила, звичайний кастрований кінь і жеребець. Сідел ми не мали – їх розікрали радянські загони, а моя мати, цілком зрозуміло, не переймалася купівлею нових. Ми каталися без сідла і стремен. Зазвичай я їздив на кобилі, якщо вона була не проти. Залізти на неї було важкувато, вона все танцювала і ставала на диби, щоб утекти подалі від табуретки чи підставки, на які я ставав, щоб осідлати її. В доброму настрої вона просто опускала голову, і я легко застрибував спершу їй на шию, а тоді на спину. Потім я лише розвертався і міг вирушати. Кобила ненавиділа біг, натомість надавала перевагу розваженій ході. Втомившись від моїх намагань пришвидшити її, вона просто скидала мене вниз, іноді хапаючи мене за ногу, а тоді поволі вирушала до конюшні. Ми не могли скористатися вуздечкою, а мотузки навколо шиї явно було недостатньо, щоб її стримати.

Жеребець був її лошам. Коли я їхав до Львова, він був іще малим, а коли повернувся, став прекрасним чорним, дуже агресивним жеребцем. Ніхто й не намагався осідлати його, влітку 1942 р. моєму брату Андрієві це вдалося лише на хвилинку. Здивувавшись, він зірвався з місця на шаленій швидкості і висадив брата на височенний паркан з очерету, через який коневі вдалося-таки перестрибнути. На щастя, брат відбувся лише переляком і подряпинами по всьому тілу. Більше ніхто не наважився повторити його подвиг. Думаю, мати продала жеребця, як тільки я вирушив до Львова.

Нам із сестрою Даркою пощастило – не довелося повертатися поїздом. Андрій Мудрик, директор кооперативної молочарні «Маслосоюз» у Львові, походив із Павлокоми і, повертаючись після відвідин своїх родичів, забрав нас із собою. Це була справжня розкіш! Ми змогли набити сумки найрізноманітнішими продуктами і не боятися, що німці конфіскують їх (а німці, як і поляки, з кожним днем ставали все нахабнішими).

ПОЛЬСЬКЕ ПІДПІЛЛЯ

До кінця 1941 р. польське підпілля все частіше почало вдаватися до репресій стосовно української сільської інтелігенції – священиків та вчителів – нібито за їхню співпрацю із німцями. Церкви, а особливо школи на етнічній українській території, справді користувалися українською мовою, чого не скажеш про ситуацію за часів колишньої Польської республіки. Однак це важко було назвати співпрацею. Щоб не провокувати репресій, німецьку адміністрацію зачіпали рідко. З іншого боку, німці не дуже переймалися напругою у відносинах між поляками та українцями. Швидше за все, вони навіть були раді цьому.

На якийсь час полякам вдалося взяти гору, проте з 1943 р. українці (тепер добре організовані) почали впевнено давати їм відсіч. Північно-західна Україна (Волинь і Полісся) перетворилася на поле бою, де полягло близько 60000 поляків (українські джерела подають 34000, а польські взагалі 250000 убитих) та 30000 українців, в тому числі й багато невинних селян. Згодом, масові вбивства, скоєні польським та українським підпіллям, охопили й сусідню Галичину. Тут вже долучилися й польські комуністичні підпільні організації та радянські партизанські загони. Ця польсько-українська війна, до якої пізніше приєднався й польський комуністичний режим, тривала аж до 1947 р. і завершилася сумнозвісною операцією «Вісла»,

в рамках якої примусово евакуювали рештки польських українців до Східної Пруссії – колишньої німецької території, яка тепер відійшла до Польщі. Але я трохи випереджаю події.

НАВЧАЛЬНИЙ РІК 1942-43 РР. У ЛЬВОВІ

Навчальний рік 1942-43 розпочався у старому приміщенні «Просвіти» в центрі Львова. Всі предмети викладалися у тому ж самому класі, його вікна виходили на будівлю міськради з її великою вежею; і лише вчителі переходили із класу в клас. Пригадую, я спостерігав, як дві ворони охоче сідали на стрілки великого годинника і скочувалися вниз, коли стрілки рухались. Потім вони поверталися на своє сідало, особливо коли велика стрілка показувала п'ятнадцять хвилин по. Це було справжнє видовище, тож багато хто насолоджувався ним особливо тоді, коли уроки дуже втомлювали і були нудними. Здавалося, вчителі цього й не помічали.

Інша розвага полягала в тому, що рудоволосий товстун із околиць Львова голосно пердів (перепрошую) на уроках латинської. Наслідки цього можна було передбачити. Його негайно виганяли з класу на коридор. Мені здається, він робив це навмисно, бо повернувшись через годину, жартома лаяв нас і «старого дурня» (так він називав учителя) за те, що стільки часу сидимо у смердючому класі, поки він насолоджується свіжим повітрям. Ми ненавиділи його за його кривляння, а особливо за те, що його сумка завжди була набита їжею, а ми відчували страшенний голод. Ми, здається, навіть побили його раз чи двічі, але ситуація так і не змінилася.

Кінець 1942 р. став похмурим для всіх нас, не лише для німців, котрі під час свого бліцкріґу застрягли у Сталінграді – місці найглибшого проникнення німців на схід. Львів заполонили поранені німецькі військові. Ті, які траплялися нам, мали лише незначні поранення. Побільшало італійців, подейкували, що вони за безцінь збували свою зброю. Красти у них не треба було, та й я таким вже не займався. Десь тоді я вперше побачив чорношкірого, і це справило на мене сильне враження. Навіть сьогодні я зможу описати його зовнішність. Це було щось на зразок підготовки до зустрічі з чорношкірими американськими солдатами (по моєму приїзді в Німеччину 1947 р.), які все ще служили у підрозділах, повністю сформованих лише із чорношкірих. На мій величезний подив, вони кидали і ловили апельсини. І коли апельсин ставав м'яким, вони кидали його глядачам, а ті одразу ж висмоктували із фрукта сік.

Мапа львівського ґетто

Меморіал жертвам львівського ґетто

ЄВРЕЙСЬКЕ ҐЕТТО

Протягом усього 1942 року ходили страшні чутки про події в єврейському ґетто. Але лише після канікул я підслухав, як моя тітка казала, що євреїв або вбивають, або відсилають до іншого табору на вулиці Янівській (Janowska). Їх більше не водили вулицями під конвоєм. Я не впевнений щодо дат, але мені здається, десь на початку 1943 р. чи трохи пізніше відбулося щось на зразок повстання, а німці жорстоко його придушили.

ПОЛІТИКА ЩОДО УКРАЇНЦІВ

Німці дотримувалися двох стратегій щодо українців: цілковито *придушувати* будь-які антинімецькі дії та підігравати українській національній гордості. Гадаю, саме тому в 1943 р. вийшла у світ спеціальна декларація про запровадження Закону про військовий стан, який дозволяв негайно страчувати осіб, запідозрених в антинімецькій діяльності. Для розгляду таких справ не потрібно було звертатися до суду. Пригадую, стіни були обклеєні величезними плакатами (Bekantmachungen) німецькою, українською та польською мовами зі списками тих, кого стратили за *Judenbegűnstigung* (підтримку євреїв), *Bandenbegűnstigung* (підтримку бандитських угруповань), *OUN Organizationszugehörigkeit* (членство в ОУН) чи *UPA Organizationszugehörigkeit* (членство в УПА). Переважно страчували українців, а вплив цих дій на людей був іншим, ніж той, на який сподівалися німці.

Ефективнішою видалася стратегія німців щодо створення окремої дивізії у *Ваффен СС*, яка повністю складалася з українців. Саме слово «українець» було під забороною, а тому дивізія прославилася як *Division Galizien* (Дивізія «Галичина»). Зголосилося близько 50000 охочих, але лише близько 13000 вояків врешті сформували цей підрозділ. Після розгрому під Сталінградом німці, очевидно, сподівалися, що *Untermenschen* зможуть стати для них таким необхідним гарматним м'ясом. Українці ж зі свого боку розуміли, що без певної армії, вишколеної за сучасними прийомами військової справи, їхні мрії про здобуття незалежності були недосяжними. Українське підпілля спершу було категорично проти такого формування, але згодом на основі дивізії почали тренуватися їхні офіцери та прості вояки, яких страшенно бракувало.

Школи, особливо у старших класах розпочали запис хлопців та дівчат до лав протиповітряної артилерії. Деякі учні

зголошувались лише заради уніформи, яка на відміну від форми дивізії «Галичина» мала синьо-жовту стрічку на кашкеті та погонах. Проте більшість із нас зовсім не хотіла цього, а тому ми намагались непомітно втекти з актового залу, як тільки повідомляли про зустріч, на яку знову запрошували «юнаків». Одного разу мене зупинили у дверях і змусили послухати декілька українських патріотичних пісень у виконанні загону. Його учасники в своїх уніформах виглядали досить гарно, особливо дівчата, яких, мабуть, відбирали через красу. Я так і не дізнався, чи хтось зголосився того дня. В будь-якому випадку, я був для цього ще замалий.

ЖИТТЯ У ЛЬВОВІ

Жити й далі було досить важко. Ми мешкали у звичайній львівській квартирі, де у кранах текла лише холодна вода, гарячої води й опалення не було, на противагу таким же квартирам у Ню-Йорку, де все-таки є гаряча вода. Щоб обігріти житло, чоловік моєї тітки змайстрував щось на кшталт циліндра, який працював на тирсі. Так опалювалася одна кімната, зазвичай вечорами, коли всі сходилися додому. Їжу готували переважно на портативній гасовій плиті. Щоб заощадити на квитанціях за світло, ми користувалися малесенькою лампочкою, яка була заслабка

Львівський оперний театр

для читання. Щоб читати, ми із сестрою користувалися карбідною лампою, яка висіла над столом і страшенно смерділа. Від цього мене часто боліла голова. Спільний туалет знаходився в кінці заднього балкону. Взимку там було надзвичайно холодно, а влітку дуже смерділо, навіть попри те, що мешканці намагалися тримати його в чистоті. У квартирі була протічна вода, однак у туалеті доводилося зливати з відра, та й води у крані часто не було. Ми проводили філософські дискусії з цього питання, звинувачували у цій біді всіх, включно з водопровідними станціями, найбільше діставалося німцям.

Час від часу містом проходили групи полонених радянських солдатів. Їх було заборонено пригощати, але люди все ж кидали з вікон шматки хліба та цигарки. Полонені виглядали жахливо. Вони були брудні, зарослі і голодні. Як ми дізналися вже потім, у таборах для військовополонених померло сотні тисяч цих солдатів. На відміну від західних союзників, радянські солдати не підпадали під Женевську конвенцію, тож їх убивали на власний розсуд. Українки з Товариства Червоного Хреста (згодом оголошеного поза законом) намагалися допомогти їм, але з цього мало що виходило. Щоб вижити, деякі полонені зголошувалися в усі можливі німецькі охоронні підрозділи, часом ставали наглядачами над іншими засудженими в концтаборах, зокрема євреями чи політв'язнями.

Я можу помилятися, але, здається, перша спроба радянських військ оволодіти Львовом відбулася в 1943 р. Це сталося ввечері, коли вони скинули на місто одну бомбу, але шкоди вона не наробила. Відвідувачі театру навіть не зрушили зі своїх місць, а вистава продовжувалась, як нічого й не бувало. Однак це було важливим знаком, який свідчив, що курс війни змінювався, а німецькій окупації скоро прийде кінець. Звичайно, пам'ятаючи жорстоку і злочинну поведінку совітів, ніхто не прагнув «нового визволення».

Наша школа працювала як завжди, один чи два рази нас водили на ранкові вистави до Оперного театру. Мені запам'яталася лише одна вистава. Вона називалася *«Гість із Запоріжжя»* – одна з тих історичних епопей, у яких розповідається, як козаки приходили на порятунок своїм землякам. Сюжет вже не згадаю, але пам'ять зберегла спогад про чудові костюми та переконливу гру акторів. Я обожнював історію, тож просто «проковтнув» виставу. Такі рідкісні події прикрашали наші сірі будні.

У Львові тепер було багато лікарень і борделів, а також

чимало військових. Як і всі інші німецькі установи, борделі мали чітку структуру. Йдучи до школи бічною вулицею за два квартали від дому, я постійно бачив дві шеренги німецьких солдат, котрі очікували на своє коротке задоволення. На зустріч із дівчиною відводилося дуже мало часу, бо військові ще на вулиці знімали пояси і розщіпали ґудзики на уніформі. На балконі поверхом вище у гарну погожу днину в шезлонгу завжди сиділа симпатична жінка, яка щось попивала і курила. Дівчата носили прозорі шовкові халати, і хоча я достеменно не знав, що відбувалося в будинку (у нашій школі не викладали статеве виховання), вони активно розбурхували мою уяву.

ПОЛЬСЬКИЙ ТЕРОР

Перед канікулами я дізнався від мами, що мій викладач німецької мови в Павлокомі – Микола Левицький – загинув від рук вояків карального загону польської Армії Крайової. На нього напали вдома. Коли він відчинив двері, у нього кілька разів вистрелили із пістолета з глушником. Ніхто нічого не чув, а його дружині лише наступного ранку вдалося доповзти до балкону і покликати сусідів. У 2002 р., досліджуючи історію свого села, я натрапив на деякі документи, у яких ішлося про винних у цьому злочині. Всі вони – мешканці Павлокоми, список їхніх імен зафіксовано в моїй книзі. На початку 1945 р. декого з цих злочинців забрали невідомі загони, тож ці вбивці безслідно зникли. Польське населення свято вірило, що це справа рук загонів УПА, проте це видається малоймовірним, бо в той час УПА не була активна на цій території. До сьогодні ніхто так і не дізнався, хто захопив цих людей, а всі мої зусилля хоч якось пролити світло на цю справу завершилися нічим. На мою думку, це б міг бути радянський міліцейський загін або польські комуністи. В будь-якому разі, це викрадення призвело до жахливої трагедії: у березні 1945 р. поляки вбили 366 людей – це були здебільшого старі та діти.

Моє повернення додому було сповнене небезпек, але я все ж приїхав до села цілим і неушкодженим. Мені виповнилося тринадцять.

ПАВЛОКОМА: ЛІТО 1943-ГО

Того літа моє перебування вдома було приємним, як ніколи. Мені навіть вдавалося поводитися чемно. Єдина велика і трохи затратна неприємність трапилась тоді, коли ми з братами таємно

випробовували велосипед, а я його зламав. Велосипед був гарний, майже новий і блискучий, він належав одному нашому сусідові. Ми не знали, що його гальмівний механізм знаходився під кермом, тож я подумав, що коли хочеш зупинитися, треба лише покрутити педалі назад. Оскільки я вже встиг похвалитися своїми прогулянками велосипедом у Львові (а це було лише напівправдою: в моїй єдиній поїздці велосипедом хтось штовхав мене ззаду), я заліз на ровера і кинувся дорогою вниз. Коли велосипед набрав швидкість, а крутити педалі назад було марно, я запанікував і врізався в огорожу. Передня шина відлетіла, а колеса дуже погнулися і втратили форму. Це була катастрофа, та на цьому мої біди не скінчилися: оскільки мами вдома не було, моєю суддею і виконавицею вироку стала бабуся. Вона поклала мене на лавку і заходилася шмагати мої сідниці різкою. В мене є підозри, що вона робила це лише для того, щоб уникнути серйознішої зустрічі з нашим сусідом. Мені було не так боляче, як незручно, бо все відбувалося на очах розлюченого власника велосипеда, моїх братів та декількох сусідських дітлахів, яким страшенно подобалося видовище. Мої брати так і не зізналися, що ми всі троє штовхали велосипед під гору, тож їм вдалося уникнути покарання. Повернувшись додому, мама сприйняла все досить спокійно і навіть поклала горілчаний компрес на мої подряпини. Після батькової смерті вона завжди намагалася бути доброю і ставитися з розумінням до нас трьох. Їй довелося заплатити за ремонт і доправити велосипед до майстерні в Динові. Знову я сів на велосипед аж у вісімнадцять.

Церква в Павлокомі

Того літа сталася страшна трагедія із моїм однолітком, одним із моїх друзів Любком (Любомиром) – він втопився в річці Сян. Ми пішли купатися на річку, але він заплив на глибину і потонув. Я єдиний бачив це, але нічим не міг зарадити, бо сам не вмів плавати і лише безпорадно кликав на допомогу. Почуття певної провини у його смерті ніколи не полишало мене, хоча я й усвідомлював, що все це просто страшний нещасний випадок.

Крім мого вчителя німецької – пана Левицького, якого застрелили ще наприкінці 1942 р., польське підпілля вбило ще одну людину. Івана Карпу, котрий працював бухгалтером у Динові, вбили у 1943 р. по дорозі з роботи додому. В нього залишилися дружина і троє синів віком один, чотири і дев'ять років. Через два роки, у березні 1945 р., поляки убили і їх, може, то навіть були вбивці їх чоловіка й тата.

Цілісіньке літо і початок осені селом ширилися найнеймовірніші чутки про польсько-український конфлікт на Волині та напади на польські села на чолі з Тарасом Бульбою (одним із українських ватажків). Спершу в Динові почали з'являтися польські біженці, які розповідали про неймовірно жорстоке ставлення до поляків людей Т. Бульби. Ніхто не знав, що там відбувалося насправді, і що напади здійснював не Бульба, а УПА разом із місцевими селянами. Однак відносини між поляками й українцями стали ще напруженішими. Врешті, своє слово сказала українська церковна влада, і голова української греко-католицької церкви, архієпископ, митрополит Андрей Шептицький видав пастирське послання під назвою «Не убий», яке слугувало для українців не лише моральною настановою у конфлікті з поляками, а й застереженням не брати участі у звірствах німців стосовно євреїв. Цього листа виголосили з катедри кожної української церкви. Польська церква, на жаль, не спромоглася видати такого ж листа. Конфлікт набирав обертів і згодом охопив Галичину. Як вже відомо зараз, і німці, і совіти всіляко намагалися роздмухати це протистояння.

1943 рік був прикметний і появою УПА в Галичині. Хоча підпільні сили й існували тут із осені 1941 р., вони називали себе Українською Національною Самообороною (УНС). В нашій місцевості поблизу Динова годі було й уявити якісь українські підпільні загони, бо територія знаходилася під контролем польського підпілля, котре британські повітряні сили (RAF-КВПС) літаками майже щотижня забезпечували усім необхідним.

МОЄ ПОВЕРНЕННЯ ДО ЛЬВОВА

Коли настав час повертатися до школи, мені стало сумно від думки про те, що у такий непевний час доведеться розлучитися з родиною. Але мати все ж наполягла, і я повернувся до Львова, з наміром вступити до п'ятого класу гімназії. І знову мені вдалося з комфортом проїхатися машиною з паном Мудриком. Можливо, саме тому мати й не погодилася залишити мене вдома.

Львів відчутно змінився на гірше. На вулицях було повно військових та різної техніки. Я вперше побачив німецькі підрозділи, сформовані з татар і вихідців із Кавказу, а також козаків. Останніх було легко впізнати завдяки спеціальним шапкам, т. зв. «кубанкам». Більшість із них складали кавалерійські підрозділи. Існувало й декілька дивних угруповань із синьо-жовтими наклейками і позначками УВВ (Українське Вільне Військо). Вулицями міста проходили й волонтери дивізії «Галичина», але всі вони були ще в цивільному. Посилювалися німецькі репресії щодо українських націоналістів, у сусідніх містах, наприклад, Дрогобичі, відбувалося все більше привселюдних страт. Як тільки гинув німець, чоловіків арештовували, вишиковували і розраховували по десять: розстрілювали кожного десятого незалежно від провини.

Моя школа працювала без перебоїв, але порівняно з минулими роками відчувалося менше натхнення до викладання й навчання. Окремі вчителі, як, наприклад, викладач історії Доктор Андрусяк, залишили нас. Математичні рівняння все більше втрачали для мене смисл. Навіть наші заняття спортом у Стрийському парку тепер зводилися до того, що ми просто сиділи на сонці, а зазвичай жвавий пан Гайдучок мало цікавився, чим ми займаємось. Всім стало зрозуміло, що Німеччина програє війну. Іноді я питав себе, що я роблю у Львові. Нечасті походи в театр стали єдиними приємними спогадами, особливо вистави *«Веселий Львів»* – своєрідні шоу-вар'єте, надзвичайно енергійні, комедійні, з безліччю пісень, які легко запам'ятовувалися. Навіть моя підбірка для читання була далека від ідеалу. Я маю на увазі в основному передвоєнні польські журнали «Płomiki» («Маленькі вогники»), які за своїм наповненням призначалися для широкої, не дуже вибагливої публіки. Я позичав їх у сусіда в нашому будинку, котрий, здається, працював двірником. Ледве пригадується єдина історія про чоловіка, який потрапив до фільму і був переконаний, що його оточують привиди чи щось таке.

Події кінця 1943 – початку 1944 р. ще більше загострили становище німців після поразки під Сталінградом. Поранені німецькі військові заполонили Львів, а поїзди Червоного Хреста були вщент заповнені важкопораненими, яких переправляли до Німеччини. Доступ до цивільного транспорту став ще обмеженішим, ніж раніше, а те, що моїй матері вдалося відвідати мене в середині грудня, стало справжнім дивом. Не меншою несподіванкою було й те, що вона спромоглася довезти великий мішок муки, трохи домашньої ковбаси і величезний дзбан меду. Перевозити такі продукти завжди було небезпечно, бо німці періодично обшукували поїзди і пасажирів на вокзалах, конфісковували все, що траплялося їм під руку. Така ж доля очікувала мою маму по приїзді до Львова, але їй вдалося підкупити якогось місцевого працівника залізниці, і він провів її повз заблокований вихід. У нас було справжнє свято! Згодом ми спільними зусиллями відіслали маму назад до села. Ми так і не могли збагнути, чому всі ці документи – плацкарта тощо – вимагалися лише для тих, хто їхав із міста, а для тих, хто приїжджав, вони були непотрібні. Це правило могло застосовуватись і в інших великих містах, але точно не в Перемишлі (де моя мати сідала на поїзд до Львова) з його 30000 мешканців. Туди з Павлокоми (це приблизно за 30 км) вона дісталася якимось випадковим транспортом.

Протягом грудня й січня наша школа не працювала як зазвичай. На грудень припадало католицьке Різдво, перед ним – день Св. Миколая 19 грудня, тоді Новий Рік, а потім українське Різдво 6-9 січня і святкування Нового Року за старим календарем 13-14 січня, а на завершення свято Водохреща (Богоявлення) 19 січня. Хай там як, а українці майстерно вміють знаходити приводи для відзначення релігійних свят. Вони переконані, що будь-яка прибуткова діяльність у такий святковий час обов'язково приведе їх у самісіньке пекло. Згодом, під радянською владою пояснення суті таких святкувань, можливо, й змінилися, але сама практика залишилась і багато в чому спричинилась до того, що країна, як говорили окремі люди, «перетворилася на економічного карлика із сильною військовою рукою». Цинік би зауважив, що «пролетарі» 1/6 частини Землі «об'єдналися», щоб зробити якомога менше.

ПОВЕРНЕННЯ ДО ПАВЛОКОМИ: ВЕСНА 1944 Р.

У лютому не стало краще. Опалення не було, страшенно важко вдавалося слухати вчителів та конспектувати уроки, сидячи одягненим,

видихати пару, відповідаючи на запитання. Загострювалася ситуація на східному фронті, а бої все ближче присувалися до міста. Коли настав травень, я з дозволу тітки вирішив поїхати додому. У своєму безумстві німці продовжували наполягати на усіляких формальностях щодо подорожей, але вже тоді мало хто звертав увагу на будь-які правила. Треба було лише проскочити повз охорону і застрибнути в поїзд, не переймаючись купівлею квитка. Були лише стоячі місця, але я був ще досить малий, тож завжди міг прилаштуватися на одній із полиць. В Переворську я придбав квиток і пізно вночі дістався Динова. Звідти я дійшов до села пішки і страшенно здивував моїх рідних, які неймовірно зраділи, що я цілим і неушкодженим дістався додому.

ПОВТОРНА РАДЯНСЬКА ОКУПАЦІЯ

З Динова я двічі телефонував до школи, щоб дізнатися, чи відбудуться випускні іспити. Вся розмова зводилася до голосних криків по обидва кінці лінії з перешкодами. Ніхто так і не зміг відповісти мені на питання про іспити. Тож я не повернувся до школи, і тому офіційно пропустив п'ятий клас. Але все це повернулося лише на краще. Десь у липні 1944 р. радянські війська захопили Львів і, здається, до серпня увійшли в Павлокому. Фронт у Західних Карпатах стабілізувався, на перевалі Дукля пройшли великі бої. Ми досі знаходилися на передній лінії фронту під військовою адміністрацією, але майже ніколи не зустрічалися із страшною радянською таємною поліцією. У сільській школі тепер навчалися радіооператори й телеграфісти. Українці складали майже половину військових. Життя тривало.

З тих часів мені пригадується лише метод, який радянська влада використовувала для риболовлі в річці Сян. Вони ставили нас, дітлахів, вниз за течією на мілководді, а самі кидали в воду діючі ручні гранати. Вибухи глушили рибу, тож вона висувала голову на поверхню, і коли пропливала повз, ми просто виловлювали її руками. Дивовижно, скільки великої риби водилося в річці! Час від часу, на подив солдатів, траплялися велетенські соми. Оскільки гранати не перебирали рибу за розміром, така риболовля призводила до винищення усього живого в річці. Військові цим не переймалися, та й чесно кажучи, ми також. Мешканці села раділи – якщо солдати ласували рибою, отже, кури й свині залишаться живі – «Красная армія» славилася мародерством.

Щоб розважити місцевих, військові показували радянські фільми, які розхвалювали життя в «соціалістичному раю». Цим небилицям ніхто не вірив, в минулому ми вже виробили певний імунітет проти пропаганди, однак фільми скрашували наші вечори, тож у залі завжди було повно глядачів. Як правило, фільми були російською, тож більшість глядачів не розуміла, що відбувалося на екрані. Так само їм було важко порозумітися з солдатами, котрі не розмовляли українською.

Невміння розмовляти однією мовою породжувало різноманітні здогадки, про які гуділо все село. Російське слово «спичка» (сірник) чи навіть українське слово «пічка» помилково сприймалося за місцеве слово «пічка», що позначало «піхву». Жінка, до якої солдат звертався за сірником, миттєво червоніла і відповідала, що вже вагітна, а пану товаришу (цікава форма звертання) не годиться просити у неї таке. Від цієї відповіді ніяковів уже солдат, і сприймав жінку за несповна розуму. Ще одна комбінація російських слів – «качество» (якість) та «количество» (кількість), яке вимовлялося «калічество» – по-перше, сприймалося як зграйка качок (від українського «качка»), а по-друге, як інвалід чи серйозно покалічений (від українського «каліка»). Як би там не було, це лише доводило, що «братні мови» не такі вже й споріднені, особливо якщо йдеться про сільську мову з її говіркою.

БЕЗЧИНСТВА ПОЛЯКІВ

Однак незабаром почалися справжні неприємності. В селі з'явилися плакати й портрети членів Польського Національного комітету визволення, який згодом став польським Тимчасовим Урядом. Ба навіть гірше – нас повідомили, що тепер наша територія належить до Польщі. Згідно з угодою, підписаною польським Комітетом та Радянським Українським урядом (чиє існування стало для нас новиною) у вересні 1944 р., між двома країнами мав відбутися обмін населенням.

Звичайно, як і все інше в рамках комуністичної влади, в цьому «добровільно» мали брати участь обізнані і віддані ідеї люди. Ніхто й уявити собі не міг, в якій формі відбуватиметься «переконування». Так і не знайшлися охочі покинути землю, яку принаймні з десятого століття чи навіть раніше населяли українці та їхні пращури.

Перший натяк на те, що справді варто думати про переїзд, виходив від радянських військових-зв'язківців – наприкінці листопада вони залишили приміщення школи, бо лінія фронту знову просувалася на захід. Солдати прямо казали місцевим, що як тільки вони підуть, поляки почнуть нахабніти. І вони мали рацію. З іншого боку, досі не з'явилися органи, які б займалися репатріацією, тож справа із переселенням так і залишилася страшною чуткою.

Як тільки радянські війська залишили село, поляки розпочали переслідування. Першою жертвою став Андрій Афтанас, якого поляки вбили під час відвідин сусіда. Його дружина і п'ятеро синів залишились напризволяще. У березні 1945 р. вбили й Марію, дружину Андрія, та його старшого сина Івана (йому було дванадцять). Іншим дітям якось вдалося вижити і опинитися в СРСР.

Невдовзі після цього двоє поляків – Франек Качинський і Мєцьо (Мечислав) Цимбалістий – у лісі на його ж ремені повісили Йосифа Видру (1929 р.н.). Однак чоловік дивом вижив. Коли він перестав дихати, злочинці, яким сподобався його пояс, зняли чоловіка, забрали у нього ремінь і втекли. Через деякий час Й. Видра опритомнів, повернувся додому

Дзвіниця в Павлокомі

Відреставрована дзвіниця

і розповів усім про те, що трапилося. Таке ставалося майже щодня. Практично не було людини чи установи, до яких можна було б звернутися за допомогою. Влада *ґміни* у Динові тепер мало цікавилася усім, що стосувалося українців. До того ж, до неї входили переважно польські націоналісти, котрі, як і комуністи, хотіли якомога швидше позбутися українського населення. Все сталося раніше, ніж можна було очікувати.

Наприкінці січня – початку лютого 1945 р. військовий загін у складі 60 чоловіків у радянській формі вдерся до села і захопив семеро поляків та одну українку, більше ми їх не бачили. Поляки одразу ж звинуватили в цьому українців, кидаючи звинувачення у бік УПА. При написанні своєї книги про Павлокому я всіляко намагався ідентифікувати цей загін, проте в мене нічого так і не вийшло. Точно відомо одне: це не могла бути УПА, бо в той час на цій території її ще не існувало. Малоймовірно й те, що це була справа рук якогось іншого загону українського підпілля, зважаючи на його склад і блискуче військове спорядження. Можливо, то був якийсь радянський чи польський загін, який зводив рахунки зі своїми супротивниками. Більшість із тих, кого забрали, належали до Армії Крайової. Польська влада Динова наказувала сільським жителям (так ніби це було їм під силу) повернути викрадених. В разі відмови влада погрожувала серйозними санкціями.

В усіх довколишніх польських селах було повно військових АК, більша частина яких під тиском радянських сил залишила Львів і переїхала на нові польські території. Дехто залишився і, приєднуючись до «винищувальних батальйонів», допомагав совітам боротися з українським підпіллям. Командиром одного з таких загонів поблизу Львова був Йозеф Біс («Вацлав»). Саме він здійснював контроль над масовими вбивствами українців Павлокоми у березні 1945 р.

Якраз перед цими трагічними подіями мати вирішила, що мені слід приєднатися до групи чоловіків, котрі мали прорватися крізь польську облогу. Ми мали покликати на підмогу чи принаймні повідомити іншим українським селам про ймовірний напад на Павлокому. Я був наймолодшим серед них і зовсім не вписувався в таку операцію, але чоловіки погодилися взяти мене зі собою. На озброєння дванадцятеро чоловіків взяли дві рушниці – єдину зброю, яка знайшлася у селі. Цілу ніч ми йшли лісом, щоб не наткнутися на польську охорону, яка оточила село. Зранку, зовсім виснажені і мокрі (бо довелося йти дуже глибокими снігами, через напівзамерзлі потічки),

Меморіал українцям, убитим у Павлокомі

ми дісталися українського села П'яткова. Тут стало відомо, що мешканці цього села не зможуть надати допомогу Павлокомі, оскільки мають невеликі сили для самозахисту села й неспроможні на таку операцію.

Через кілька днів ми дізналися, що 2-3 березня поляки винищили населення Павлокоми. Маленькі групки тих, хто вижив, почали розповідати про жахливі деталі цього погрому. Я страшенно хвилювався за мою родину і дуже жалкував, що не залишився з ними. Мені не дуже подобалася ідея залишитись самому. Згодом я виявив, що моя мати, двоє братів, Зося і Марися вижили і перемістилися в Поруби, десь за 10 км від П'яткової. Я негайно пішов туди провідати їх. Виявилося, що їм допоміг місцевий поляк Станіслав Бєлєць, мама котрого була українкою, а сестра заміжня за українцем. Зі своїм батьком він допоміг декільком українським родинам, але доля склалася так, що їм не вдалося захистити від смерті матір Бєлєця, його сестру, її чоловіка та їхню маленьку донечку Марію, бо всі вони були охрещені в українській церкві. Мою 73-літню бабусю Катерину до смерті побили біля нашого дому. Наші родичі – Ігнат та його п'ятеро синів, наймолодшому з яких виповнилося одинадцять – також загинули страшною смертю. Вбили і двох моїх двох кузенів та їхнього батька Павла.

Через багато років, коли ретельно вивчивши документи, я описував історію села, мені вдалося відтворити картину цих убивств. Серед 366 жертв було 189 чоловіків та 177 жінок. 153 убитим виповнилося понад 45 років (серед них – 86 осіб за 60). Шістдесят п'ять людей були у віці від 25 до 34; а 49 – від 15 до 24. П'ятдесят двом було від 5 до 14, а семеро дітей були молодші, ніж чотири роки. Йозефа Біса, який вчинив ці звірства, так і не покарали. В наш час польська спільнота Ряшева планує спорудити пам'ятник на його честь. Десятки українських сіл, особливо таких, як Павлокома, опинилися в ізоляції від інших українських поселень, і їх спіткала така ж доля з тисячами жертв. Важко повірити й усвідомити, скільки українців могло уникнути такої страшної смерті. Саме в основному з тих, хто вижив, сформувалася УПА. Крім мене, до підпілля приєднався ще 41 виходець із Павлокоми. Отож, терористичні дії поляків відіграли безпосередню роль у формуванні і зміцненні загонів самозахисту по селах і, врешті, розвитку УПА.

Я ПРИЄДНУЮСЬ ДО РУХУ ОПОРУ

Із благословення матері я вступив до СКВ (самооборонного кущового відділу) в селі Гута-Поруби і майже одразу розпочав інтенсивний військовий вишкіл. Я переважно навчався правильно користуватися рушницею, гранатами й кулеметом. Тут було так багато озброєння! Очевидно, на відміну від Павлокоми, ці села так і не здали зброю, яка потрапила їм до рук під час польсько-німецької та німецько-радянської воєн. Ми усі були страшенно спраглі до знань, тож учителя – колишнього унтер-офіцера польської армії – надзвичайно тішили наші успіхи. Мої брати неймовірно заздрили мені, адже на плечі я носив рушницю. Їх прийняли до молодіжного підрозділу, який тренувався на дерев'яних гвинтівках.

Вишкіл тривав кілька місяців. До наших обов'язків входило патрулювання села. В разі наближення сторонніх ми мали повідомити командиру. Коли вони підходили надто близько, ми сповіщали всіх про це пострілами. Відведені дві години чергування ми страшенно нудилися. Одного дня я розважав себе тим, що заряджав і розряджав свою коротку російську кавалерійську гвинтівку Мосіна. Швидко втомившись від цього, я й забув, що в барабані залишився патрон. Я зняв запобіжник і продовжував тренуватися з плеча на руку

у швидкому темпі. Гвинтівка несподівано вистрілила, і здійнялася тривога. Я отримав суворе попередження, а командир заборонив мені заряджати зброю під час патрулювання. Було іще якесь покарання, але я вже й не пригадаю, в чому воно полягало.

Весь той час обходилося без пригод, нападів на село з боку поляків не було. Не з'являлися ні радянська, ні польська регулярна армія, ні навіть польська міліція. Мені тоді виповнилося чотирнадцять з половиною.

Мій початковий вишкіл завершився у травні 1945 р. В той час у наших місцях трапилося дві важливі події. Переселення до України набирало обертів. У селі Жоготині запрацював комітет у справах переселення, почалися набіги на довколишні села. Вдаючись до погроз та залякувань, людей почали переконувати переїхати на схід. На перших порах українське підпілля не реагувало на процеси переселення, тож досить багатьом людям довелося завантажити свої скромні пожитки на вози і вирушити до українсько-польського кордону. Однак згодом стали поширюватись чутки, що обіцянки радянської влади відселити цих людей у добротне житло виявились брехнею. Дехто навіть безрезультатно намагався повернутись. Врешті, люди, які ще залишилися, негайно розпочали рух опору. Українське підпілля також дійшло висновку, що переселенню слід дати відсіч. Першим у плані дій став напад на комітет у справах переселення в Жоготині. План вдалося втілити в життя завдяки об'єднаним силам сільських загонів самозахисту. Напад виявився успішним – комітет було знищено. Ця операція активізувала діяльність польської міліції (ORMO-ДРГМ) та польського війська (WP-ВП). Сільським загонам самозахисту не під силу було впоратись із цією загрозою. Тож виникла необхідність у створенні більш потужної військової сили.

Десь у той час керівники підпілля Перемишльського краю вирішили сформувати на цій території батальйон УПА у складі чотирьох чи п'яти груп по сто п'ятдесят людей. На території, де перебував і я, обов'язок зі створення такого підрозділу ліг на плечі командувача «Громенка». Низького зросту, зі світлим кучерявим волоссям, він, як я дізнався пізніше, мав неабиякий військовий досвід, здобутий на службі в підрозділі німецької армії «Нахтіґаль», а згодом в антинімецькій партизанській боротьбі на Волині. Окремі солдати зі сільського загону самооборони майже одразу зголосилися до УПА. Мені ще не було й п'ятнадцяти, тож я не міг приєднатися до них,

Я – вояк УПА, мені – вісімнадцять

але в мене все ще жевріла надія. Загін УПА в нашій місцевості діяв доволі активно. Десь у квітні чи травні йому вдалося знищити польський загін у Борівниці. Проте лише у вересні-жовтні того року, після численних польових навчань ці підрозділи УПА отримали належну оцінку за перемогу у битві з польською армією у селі Кузьмина. У цій сутичці «Громенка» серйозно поранили, тож командування перейшло до «Бартля». Я згадав про цих людей, бо моя доля тісно пов'язана із ними обома.

Приєднання до УПА позитивно позначилося на моєму психологічному стані. Я не лише пишався службою в українських збройних силах, членство в УПА додало мені духовних і моральних сил, особливо, коли я прийняв присягу і поклявся служити Україні й боротися заради її людей. Раніше я якось по-дитячому ненавидів усіх наших ворогів: поляків, німців та росіян. Цю ненависть, мабуть, виходила з неспроможності дати їм гідну відсіч та необхідності підкорятися їхній волі. Мій вступ до УПА змінив усе кардинально. Тепер у мене була рушниця – я міг себе захистити, а під час вишколу мене навчили робити це, як слід. Так, вони й надалі залишалися моїми ворогами, і я мав боротися проти них, однак у мене вже не було потреби ненавидіти нікого, навіть ворожого солдата. Я побачив наших ворогів в іншому світлі. Думаю, така зміна зробила мене ще сильнішим супротивником, ніж раніше.

3 жовтня 1945 р. загони УПА у відповідь напали на польські села Дильонгову, Сільницю, Бартківку, Лончкі та колишнє українське село Павлокому, яке після винищення українців у березні заселили поляки. В результаті цього ці п'ять сіл вигоріли дотла. Я все ще входив до сільського загону самооборони, тож, як мені цього не хотілося, не міг брати участі

в цій операції і власноруч спалити наш дім у Павлокомі. Наші загони зазнали мінімальних втрат. (УПА втратила шістьох вояків, десятеро зазнали легких поранень. Загинуло десь сорок поляків, десять із них втопилися в Сяні, намагаючись втекти.) Ця та інші акції невдовзі переконали польську АК в доцільності укладення певного перемир'я. Врешті, життя на значній території від Перемишля до Карпатських гір заспокоїлось, поодинокі сутички траплялися тоді, коли з'являлася польська міліція, загони польської регулярної армії та випадкові розбійники, котрим було все одно, на кого нападати – українця чи поляка.

Я ПРИЄДНУЮСЬ ДО УПА

Наприкінці року мені дозволили вступити до сотні УПА «Ударники-2», якою у зв'язку з тим, що «Громенко» був поранений, командував інший здібний вояк «Орський». Мене призначили *зв'язковим* у чоту «Бартля». Я мав підтримувати зв'язок із іншими роями та чотами, а за спеціальним дорученням навіть працювати кур'єром. Я прослужив у цій чоті аж до літа 1947 р., коли протягом рейду в Західну Німеччину її розформували, а мене перевели у менший підрозділ під проводом самого «Громенка». Так мало тривати аж до нашого прибуття в Західну Німеччину і подальшого інтернування американськими військовими силами. Однак я дещо випереджаю події.

На відміну від СКВ, регулярні підрозділи УПА проходили насичені польові вишколи. Навіть попри те, що освітній рівень вояків не був дуже високим, кожен мав навчитися збирати й розбирати зброю: рушниці, кулемети й автомати. Крім того, ми вчились орієнтуватися на місцевості, користуватися компасами і мапами. Звичайно, ми завжди глузували з цього, бо в чоті ніколи не вистачало ні одних, ні інших. Більше пригодилося орієнтування в лісі, де нас навчали, як по рослинах чи зірках знайти дорогу. Проте найважливішим для нас було знайомство з місцевістю.

Через деякий час ми вже почували себе, як вдома. Як правило, найменше небезпек було за поганої погоди. Без страху викриття можна було розводити вогонь, а будь-які свіжі гілки забезпечували нам укриття, дах над головою і м'яке ліжко. Взимку майстерно зроблене велике вогнище розтоплювало сніг і висушувало землю довкола. Щільно поскладані сухі гілки ялини слугували цілому роєві прекрасними

теплими ліжками. Заховавшись в одномісному наметі і, досить часто, у великій кучугурі снігу, ми почувалися справді затишно. Неприємно було лише під час чергування, яке зазвичай відбувалося двічі на добу.

У таку погоду вороги рідко потикалися до лісу, але якщо це траплялося, ми легко могли дати їм відсіч. Задня лінія нашої охорони просто випускала кілька залпів у їхній бік, змушуючи їх розчленовуватись в розстрільну. Наступні кілька сотень метрів вони пересувались, відстрілюючись. Через деякий час вороги мусили робити це знову і знову. Натомість ми відступали суцільною лінією стежкою, яку протоптала в снігу перша чота; як тільки ця чота втомлювалася, її змінювала інша. Декілька годин такого пересування – і вороже військо виснажувалося фізично та психологічно. Ми ж були готові до справжньої битви.

ТАКТИКА УПА

Пригадую, як під час моєї першої сутички в лісі я повністю втратив орієнтацію. Лише після кількох боїв вчишся розрізняти звуки пострілів і звуки, які видають кулі, що зрикошетили від дерев; так можна вирахувати позицію супротивника і лінію вогню набагато точніше, ніж у відкритому полі. Крім того, дізнаєшся, що найефективніше і найдоцільніше завдавати удару у відповідь тоді, коли у ворога то тут, то там розряджається зброя. Їхні постріли не відзначалися ефективністю, бо переважно саме ми обирали поле бою, а отже, мали вигіднішу позицію для зустрічі військ, що наступали. Добре прицілившись, можна було відкривати вогонь із руйнівними наслідками. Наша тактика не завжди полягала в тому, щоб убити супротивника, можна було й поранити його, бо так ми виводили з бою не лише поранених, а й тих, хто забирав їх. Зрозуміло, що в першу чергу ми намагалися знешкодити командирський склад та кулеметну базу. Обох легко вдавалося розпізнати. Унтер-офіцери й офіцери підганяли свої війська криками і лайкою, а радянські кулемети Дегтярьова видавали досить чіткі звуки на зразок «дат-дат-дат». У 1945-1946 рр. ми все ще мали німецьку зброю, оскільки боєприпасів до неї цілком вистачало, а також користувалися потужними кулеметами ЛМГ-38 та МГ-42. Вони також видавали характерні звуки, тож ми завжди знали, де знаходилася наша лінія оборони. Однак поступово довелося перейти на радянське озброєння.

Бойові відзнаки УПА:
1. Медаль «За боротьбу в особливо важких умовах». 2. Золотий Хрест Бойової заслуги 1-го ступеня (найвища нагорода УПА). 3. Золотий Хрест Бойової заслуги 2-го ступеня. 4. Срібний Хрест Бойової заслуги 1-го ступеня. 5. Срібний Хрест Бойової заслуги 2-го ступеня. 6. Бронзовий Хрест Бойової заслуги. 7. Золотий хрест заслуги. 8. Срібний хрест заслуги. 9. Бронзовий хрест заслуги. 10. Значок вояків УПА.

Наші сутички в лісі не завжди відбувалися в тому самому місці. Коли вороги пересувалися лісом на лінії вогню, ми відступали майже до краю лісу, збирали всю нашу бойову потужність в одну позицію (іноді задіювалися вісім кулеметів та багато автоматів) і з великою силою атакували супротивника якраз у той момент, коли він починав розслаблятися, бачачи, що закінчується ліс. Результат можна було передбачити. Ворожий загін розгублювався і в тому хаосі продовжував стріляти по своїх ще довго після нашого відступу.

Ще однією дієвою тактикою була засідка, оскільки в такому разі ми контролювали час і обирали місце для нападу. Різноманіття прийомів, якими можна було скористатися в таких ситуаціях, не вичерпувалося майже ніколи. Ми часто розставляли основні сили на одному боці дороги, а на інший відсилали декілька вояків із кулеметами. Якщо ворожі війська прибували машинами чи якимось іншим видом транспорту, кулемети на іншому боці дороги здіймали вогонь, спрямовуючи ворогів на протилежний бік дороги, де зосереджувались наші основні сили. Результат легко передбачити. В таких сутичках наші втрати були незначними, але інколи дуже відчутними. Нелегко вдавалося замінити наших поранених чи вбитих новими, добре натренованими вояками. Життя кожного вояка УПА було на вагу золота.

Іноді відбувалися великі бої з польськими силами. Пригадую п'ятигодинну сутичку з підрозділом внутрішніх військ (KBW - КБВ) поблизу села Явірник-Руський. Сталося так, що три наші сотні також перебували на цій території, тож наше командування вирішило спробувати поборотися з поляками. Моя сотня нападала з поля, тому ми потрапляли під прямий вогонь із кулеметів, котрі вигідно розташовувались на краю лісу. На деякий час ворог таки притиснув нас, і ми змогли просунутися лише тоді, коли одна з наших сотень напала з лісу, витісняючи поляків у поле. Загнані в кут, поляки посунули на нас і вв'язалися в сутичку, яку довершили гранати і рукопашні бої. Врешті-решт десь чотирнадцять поляків підняли руки і здалися. Мій рій отримав наказ провести їх до нашого тилу. Так у нашій лінії утворилася прогалина, крізь яку вдалося втекти іншим польським загонам. Того дня шістьох наших людей вбили і декількох поранили. Польські втрати (серед убитих, поранених і полонених) були значно більшими. Потім нам розповідали, що підполковник Виґнаньскі, командир польського підрозділу, отримав серйозну догану за погано проведену операцію. Не знаю, чи так було насправді.

Наші атаки на добре облаштовані та захищені гарнізони в селах і містах приносили різні результати. Попри те, що ми, як правило, зазнавали значних втрат, такі операції були необхідні, адже вони стримували мобільні ворожі сили, що зосереджувалися на своїх базах. Добре пам'ятаю наш напад на місто Бірча (польською – Birсza) в час українського Різдва в січні 1946 р. Коли ми дісталися Західної Німеччини наприкінці 1947 р., то довідались, що польська сторона дізналася про заплановану операцію від агента, який працював під прикриттям у нашому штабі. Поляки мобілізували свої сили і, коли наш Перемишльський курінь напав на місто, дали нам відсіч; ми зазнали значних втрат – близько сорока вояків вбито і поранено. Загинули командир нашого куреня підполковник «Коник» (Михайло Гальо) та командир сотні хорунжий «Орський» (Карванський). Командиром куреня став майор «Байда» (офіційне ім'я – Петро Миколенко, а справжнє – Микола Савченко); він, колишній офіцер радянської армії, прибув із Полтави. Пізніше він виїхав на захід, працював інженером на «Форді» і помер у Детройті (штат Мічіган). До речі, його брат також служив у радянській армії, навіть дослужився до звання генерала. Пізніше, після одужання, сотню очолив поручник «Громенко» (Михайло Дуда). Він довів нас до американської зони окупації Німеччини, проте у 1950 р. повернувся до України, де й загинув у сутичці з радянськими внутрішніми військами.

МЕДИЧНА СЛУЖБА УПА

А зараз розповім про медичну службу Української Повстанської Армії. Службою керував Український Червоний Хрест (УЧХ), який в основному складався зі самовідданих жінок, котрі виходжували наших поранених. Повстанців з легкими ушкодженнями лікували по селах, важких поранених скеровували до підземних бункерів, спеціально споруджених для таких цілей. Нам завжди вкрай бракувало лікарів та хірургів, не кажучи вже про ліки. Під час німецької окупації нам допомагала велика кількість євреїв-лікарів. З приходом совітів, багато цих лікарів покинуло українське підпілля. Вони легалізувалися і/або емігрували на Захід чи до Ізраїлю. Окремі відчайдухи залишилися і продовжували службу в УПА. У 1946 р. в західних Карпатах вбили доктора «Кума» – його бункер-лікарню викрили поляки.

Кожна сотня старалася мати у своєму розпорядженні хоча б одного лікаря, у кожній чоті працювали санітари, які найчастіше

Майор Василь-Мартин Мізерний («Рен»), командир тактичного відтинка 26 – «Лемко» – та командир куреня

Майор Петро Миколенко («Байда»), командир Перемишльського куреня

володіли лише вмінням надати першу допомогу. У нашій сотні лікарем служив німецький ветеринар, якого звільнили з табору для військовополонених біля Перемишля під час нападу на нього сотні «Бурлаки» в 1946 р. (Більшості полонених не було куди йти, тож вони там і залишились, а дехто – трохи відчайдушніший – приєднувався до підпілля і служив в УПА.) Нашим курінним лікарем був «Шувар», котрий покінчив із життям у Карпатах, коли зазнав серйозного поранення і не міг іти далі. Німецький лікар нашої сотні на прізвисько «Сян» загинув під час сутички з військовими польського бронепоїзда, коли у 1947 р. ми переходили річку Ослава. Я добре пам'ятаю його, бо в 1946 р. він лікував мене від черевного тифу. Про нього знали як про доброго діагноста, і це не дивно – на відміну від тварин, його пацієнти принаймні могли розмовляти з ним. Шкода, що йому так і не вдалося повернутись додому.

В 1946 р. у моєму житті трапилося декілька цікавих подій. Наша чота отримала наказ пройти через Бескиди (польською – Bieszczady), щоби підібрати для нашої німецької зброї так необхідні боєприпаси, які вже вичерпувалися. Похід тривав цілий тиждень, адже нам доводилося обходити добре укріплені міста і села. Боєприпаси й гранати ми збирали десь близько тижня і врешті без пригод повернулися на нашу територію.

Я ще ніколи не був у високих горах, тож вигляд високих пагорбів, покритих лісами, страшенно вразив мене. Не меншим здивуванням для мене стало те, як бідно жили місцеві мешканці. Проте ще більше вражало їхнє радісне бажання поділитися з нами тим малим, яке у них було. Жінки ставилися до мене особливо добре і майже на кожному кроці частували їжею та материнськими обіймами, може, тому, що у нашій чоті я був наймолодшим і найменшим на зріст.

Перебуваючи там, ми випадково наткнулися на командира 26-го тактичного відтинку, майора «Рена», котрому підпорядковувалась і наша чота. Він був поважним і авторитетним чоловіком. Однак найцікавішою людиною серед його вояків був «Боксер», колишній чемпіон Польщі в суперважкій вазі, на голову вищий за усіх у своїй сотні. Він міг їсти тоннами і славився своїми жартами. Десь у 1958 р. я знову зустрів його у Ню Гейвен (штат Коннектикут), де він проживав разом із дружиною, з якою познайомився в Німеччині, та своєю сім'єю. Його звали Осип Хома. Він помер після жахливого нещасного випадку в лікарні Ню Гейвена – ліфт притиснув його, коли його перевозили до палати після видалення апендикса.

Майор Мирослав Онишкевич («Орест»), командир військової округи УПА №6 «Сян»

Старшини та стрільці Перемишльського куреня УПА і члени підпілля ОУН. Зліва направо сидять: надрайонний курінний служби безпеки «Старий», лікар «Сян», сотник «Громенко». Зліва направо стоять: сотник «Верниволя», курінний лікар «Шувар», хорунжий «Соколенко», сотник «Байда», сотенний зубний лікар «Зубченко», політвиховник «Євген». На стовбурі сидять зліва направо: капелан куреня о. «Кадило», «Потап» зі Служби безпеки округи, бунчужний «Буркун», «Лагідний», «Скала» з надрайонного УЧХ, сотник «Крилач», кур'єр «Мотря», сотник «Ластівка», «Лісовик». На стовбурі стоять «Білий» та санітар «Кивай». Фото командира сотні «Бурлаки», 19 квітня 1947 р.

Найприкрішим у цьому поході було те, що мої черевики повністю зносилися, тож, повернувшись до нашого табору, я побачив, що мої ноги покриті шматками шкіри разом із нитками і дротиками. Ситуація суттєво покращилася тоді, коли нашій чоті наказали захопити аптеку в місті Динові. Операція пройшла з мінімальними втратами. Ми втратили двох чи трьох вояків, ще кілька було поранено, але все ж зуміли захопити такі потрібні запаси ліків та медичного приладдя.

Польське населення відчувало безкарність і з задоволенням грабувало магазини в центрі міста. Нам не дозволяли втручатися у це, але й під страхом серйозного покарання заборонили брати будь-що, окрім ліків. Я стояв біля одного з таких магазинів і помітив добре вдягнутого юнака в гарних нових чоботах. Я покликав його і ввічливо попросив помінятися зі мною взуттям. Він кинув оком на мої ноги і похитав головою. Я вагався, як поводити себе далі, і повільно зняв рушницю з плеча. Цього вистачило, щоб переконати юнака в доцільності такого обміну, і на мою величезну втіху він зробив це негайно. Юнак зник, а я тепер щасливо володів парою зручних чоботів, які прослужили мені десь наступні десять місяців. Вони розлетілися на шматки аж у словацьких Татрах, по дорозі до Німеччини, а нові черевики я придбав у пастуха, залишивши йому взамін свій пістолет.

Після таких операцій загони проходили ретельний обшук нашою ПЖ (Польовою Жандармерією), щоб визначити, чи ніхто не привласнив собі чогось під час таких дій. Я дуже боявся цієї миті, бо якщо б виявилося, що черевики дісталися мені через залякування, мене б суворо покарали. Були випадки, коли за таке навіть страчували. Цим підтримувалася військова дисципліна, а воякам не давали встрявати у щось, що шкодило б військовим діям. На моє щастя, ПЖ, котрий обшукував наш загін, належав до іншої сотні, тож не мав уявлення про моє колишнє взуття. Мої друзі, котрі, мабуть, зауважили дивовижну появу чоботів за одну ніч, дипломатично відмовчувались. Це зійшло мені з рук, і я відчував себе на сьомому небі від щастя. В моєму житті це було хоч і незначною подією, але й до нині я з великою полегкістю згадую її.

Штаб-сержант Дмитро Більо («Бартель»), командир чоти

Зліва направо: Др. Борис Яворський («Яким») і поручник Осип Хома («Боксер»)

ЧЕРЕВНИЙ ТИФ

Невдовзі у моєму життя настали не дуже сприятливі часи. У 1946 р. мешканці території, на якій ми діяли, хворіли на черевний тиф. У нашій сотні було декілька таких випадків, але мене хвороба обминала аж до кінця 1946 р. Одного дня під час патрулювання в мене закрутилася голова, і я знепритомнів. Прийшов до тями вже у приміщенні колишньої школи в селі Поруби. Біля мене були мати, брати і Марися, наша колишня служниця, яка й далі жила у нас. Мені розповіли, що після того, як я втратив свідомість, мене перевезли до села і передали під мамину опіку. Зрештою, всі вони, крім Марисі, теж захворіли і досить важко переносили хворобу. Мені привезли увесь мій військовий виряд, який ми сховали в моєму ліжку зі соломи. Згодом я дізнався, що поляки кілька разів входили в село, але трималися осторонь від хат із написом «Тиф», тож ми були у відносній безпеці.

Черевний тиф – надзвичайно виснажлива хвороба, пацієнти потребують постійного догляду. Хворим слід увесь час багато пити, ретельно дотримуватися гігієни, тобто необхідно робити прибирання ліжок і приміщень. Уражена хворобою людина не усвідомлює, що відбувається навколо, а коли приходить до тями, її стан стає просто нестерпним. Пацієнт різко худне, почувається знесиленим і повністю втрачає волосся. Харчування має бути суворо дозованим, не можна вживати тверду їжу. Постійно хочеться їсти. Хворий заново вчиться ходити, адже м'язи атрофуються. Тіло вкривається надзвичайно болючими наривами, які проявляються поступово. Звичайно, від цієї хвороби не існувало ліків, тому все лікування лікаря «Сяна» зводилося до Бог знає яких уколів і слів підбадьорювання. Це справжнє диво – всій моїй родині вдалося вижити. Нагородою за це випробування стало те, що моє волосся відтепер стало кучерявим. Згодом це дуже пригодилося, адже, якимось дивом, більшості дівчат, яких я зустрічав у Німеччині, страшенно подобалося моє волосся і вони (та й я теж) полюбляли гладити його своїми пальцями.

На початку березня я вже зміг приєднатися до свого підрозділу, який базувався неподалік. Мене призначили кур'єром у першій чоті й довірили стару кобилу. Вона стала моїм справжнім порятунком: у походах я розвішував свої спорядження на сідло і, вхопившись за її хвіст, долав кілометри. Їхати у сідлі, особливо лісом, було небезпечно, адже варто було тільки заснути – і низькі гілки легко могли скинути тебе на землю.

Кобила ніколи не відхилялася від заданого курсу і завжди дотримувалася необхідної дистанції у п'ять метрів від вояка попереду.

СУТИЧКА У ЛІСІ

Десь на початку квітня 1947 р. ця ідилія раптом завершилася. В нашій зоні бойових дій розташувалися польська армія та польський корпус внутрішньої безпеки (КВБ), які майже повністю витіснили нас до лісу. Мені наказали позбутися коня, і я залишив кобилу в українського ґазди в найближчому селі. Сутички з польською армією відбувалися практично щодня, і хоча ми й не мали серйозних втрат, постійна надокучливість поляків діяла нам на нерви. Наші продовольчі запаси вичерпувалися, та й навіть приготування їжі ставало небезпечним, адже ми не могли розкладати багаття. Ми весь час були в русі. Наближався період одного з найцікавіших і найстрашніших випробувань у моєму повстанському житті.

Наша сотня обрала позицію кругової оборони у лісі за селом Гутою, а мене відіслали в наглядовий пункт на краю лісу. Спостерігаючи за пересуванням ворожих сил у селі, я й не помітив, що поляки розташувалися ще й на узліссі позаду мене. Коли я нарешті зауважив їх, вони вже були досить близько. Звичайно ж, поляки теж побачили мене, але сумнівалися в тому, хто був перед ними. Можливо, в цьому легкому тумані, який стелився по землі, вони прийняли мене за сторожа того самого польського загону, який перебував у селі. Вони крикнули мені: «Свої! Свої!», маючи на увазі – «Ми поляки!», але я почав втікати, намагаючись дістатися загону в лісі. На мені була польська форма і, на моє щастя, в мене не вистрелили. Мого загону на місці не виявилося. Натомість, із глибини лісу з'явилася ще одна група польських військових. Очевидно, наші патрульні попередили сотню, що поляки наближались саме звідти, і вона відступила, щоб не зіткнутися з поляками, але так і не змогла забрати мене з мого посту.

Моє становище погіршувалось. Єдиним порятунком було видертися на грубу ялинку, що я і зробив за кілька хвилин до появи поляків. На жаль, моя втеча не була такою ідеальною, як я сподівався, бо коли я вилазив на дерево, мій кашкет впав на землю, і вже не залишалося часу, щоб підняти його. Я був абсолютно переконаний, що мені кінець. Тож, згідно із приписами, я зарядив свою рушницю, приставив до підборіддя і поклав палець на курок, готовий натиснути на нього, щойно

мене знайдуть. Нас вчили не здаватися, бо потрапляння в полон могло призвести не тільки до тортур, а й до значно гіршого – викриття військових таємниць.

В останній момент мені спало на думку, що зовсім нема необхідності вбивати себе, адже поляки й так застрелять мене, якщо знайдуть. Тож я повернув рушницю і почав спостерігати за поляком, який наближався до мого дерева. Поляки поводилися абсолютно розкуто. Вони несли зброю на плечах, тримаючи її за дуло, і голосно розмовляли. Крізь дерева проглядалися поля, і поляки були певні, що не зустрінуть ворога. Щоправда, один підійшов до мого кашкета, зупинився і глянув на дерево. До сьогодні я не можу забути ті голубі очі, які вдивлялися вгору. Не знаю, чи він помітив мене. Він знову кинув погляд на кашкет, потім на дерево і поволі, мовчки пішов далі, притискаючи свій автомат до плеча. Я провів його своєю рушницею, побоюючись, що за кілька кроків він повернеться і звалить мене донизу, проте поляк і далі йшов собі, не здіймаючи тривоги. Коли війська залишили ліс, я впав із дерева, відчувши, як сильно б'ється серце, підняв кашкета і помчав у протилежному напрямку. Десь через годину я наздогнав свій підрозділ у заздалегідь узгодженому місці, яке саме для того дня було визначене як місце збору в разі небезпеки.

Я доповів про свою пригоду командиру чоти, а згодом на його прохання й командиру сотні «Громенку», котрий похвалив мене за холоднокровність. Цей випадок дивно вплинув на мене. Дотепер я дуже боявся смерті, зараз боявся її вже менше. А ще я усвідомив, що не варто одразу кидатися в обійми смерті, вона сама про вас подбає. Відтоді у критичних ситуаціях (а їх у мене було декілька, зокрема під час Корейської війни) я ніколи не панікую, а стаю надзвичайно холоднокровним, спостережливим і обачним. Зараз у віці 84 років я зовсім не переймаюсь такими моментами, бо розумію, що врешті-решт від долі не втечеш.

У квітні 1947 р. у сутичці з відділом УПА сотенного «Хріна» (Степана Стебельського) було вбито заступника Міністра Оборони Польщі ген. Кароля Свєрчевського, котрий з перевіркою відвідував Карпати. У відповідь на це усі землі, які населяли українці, заполонили польські військові, а наше життя стало надзвичайно важким. Під цим приводом негайно розпочалася депортація українського населення – понад 150000 людей було примусово виселено на колишні німецькі території

у Східній Пруссії та Сілезії. Тепер уже відомо, що розселення українців планувалося давно, а смерть Свєрчевського стала лише приводом для реалізації цього плану.

Нам не загрожувала негайна ліквідація, бо наші таємні складські бункери і схованки були заповнені запасами, однак ставало зрозумілим, що для того, щоб підпільні підрозділи вижили, має відбутися певна реорганізація. Ми досить добре, краще, ніж поляки, знали територію наших дій, у лісах та горах почувалися як вдома, однак із переселенням українців втратили життєво необхідний ресурс. Наша розвідка тепер була винятково військовою, а цього, вочевидь, було недостатньо. Без підтримки людей будь-яка підпільна діяльність змушена обмежити коло своїх дій і стати слабшою.

ОКРЕМИМ ПІДРОЗДІЛАМ НАКАЗАНО РУШИТИ НА ЗАХІД

У червні з'явилися нові розпорядження нашого проводу. Окремі підрозділи мали перейти кордон радянської України і продовжити рух опору там, інші ж отримали наказ вирушити до Західної Німеччини, щоб продемонструвати західному світові, з якою рішучістю українці готові боротися за свободу й незалежність. Коротше кажучи, це мала бути пропагандистська операція. Менші, добре замасковані підрозділи зв'язку мали залишатися на місці, щоб забезпечувати лінії зв'язку з керівництвом підпілля в Україні та українськими осередками в Західній Європі. Територія Польщі розглядалася як життєво важливе вікно для контактів із Заходом. З часом до них проникли радянські та польські спецслужби, тож ці загони з забезпечення зв'язку втратили надійність і більше не вважалися безпечним каналом інформації між Україною і Заходом. Певну роль у цьому відіграло й проникнення радянських агентів, наприклад, Кіма Філбі, у британські та американські розвідувальні служби. Зі своїми спільниками та іншими агентами він повідомляв радянській розвідці про кожен крок західних спецслужб, які все більше цікавилися українським визвольним рухом і роздумували, як його використати у своїх цілях. Ми ні про що не здогадувалися. Про все це я дізнався згодом із викривального дослідження І. Галаґіди «Провокація Зенона» і документів, нещодавно оприлюднених СБУ (Службою Безпеки України) про Мирона Матвієйка та його «радіоігри» з британською та американською розвідками. Командир моєї колишньої сотні «Громенко» теж брав участь у цьому і десь у 1950 р. поплатився за це життям.

БОРОТЬБА ЗА ВИЖИВАННЯ

Дотепер мені не зрозуміло, чому наш Перемишльський курінь, що входив до тактичного відтинку №26, і окремі підрозділи з тактичних відтинків №27 (Ярославський повіт) та №28 (Холмський повіт) відправили у похід на захід, у той час, як один наш курінь базувався в Карпатах, недалеко від Чехословацького кордону. Але наказ є наказ, тож ми потроху вирушили в гори. Це давалося нам нелегко. Ми залишили всі приховані запаси їжі, а відстань до чехословацького кордону була чимала – 60 км. У цій місцевості аж кишіло польськими військовими, кожного дня відбувалися якісь сутички чи зустрічі з ворогом. Більше того, завдяки військовій розвідці вони добре ознайомилися з місцевістю, в той час як ми, залишивши свою територію, віддали себе в руки долі. Зрозуміло, що в нас були втрати, а щоб не потрапити до рук ворога, серйозно поранені, як правило, вчиняли самогубство.

ОРГАНІЗАЦІЙНА СХЕМА ТВ-26

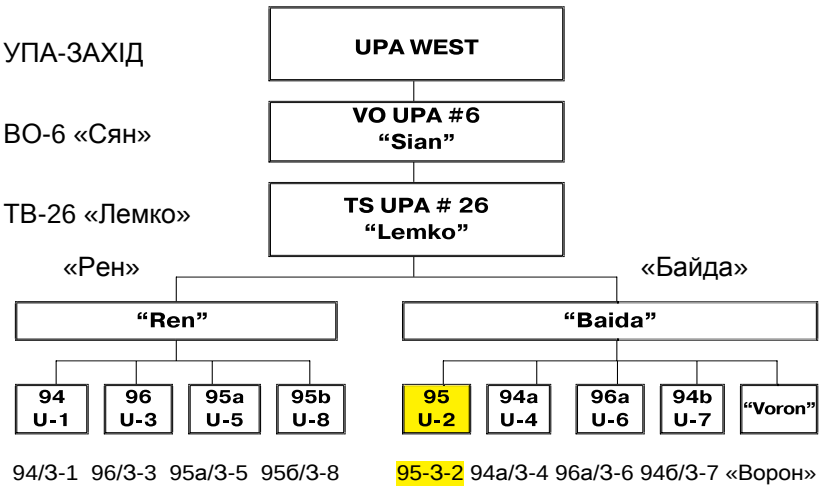

Сотню «Громенка» виділено жовтим

Пригадується один психологічно важкий випадок: одному з наших вояків на псевдо «Терка» (імені не пам'ятаю) у сутичці прострелили коліно. Його брат – «Нічний» – також входив до нашої сотні, а після відсічі полякам його перевели ближче до брата. Обидва розуміли, що нічого не вдієш,

і виправити ситуацію не вдасться. «Терка» попросив брата застрелити його. Ми по одному підходили попрощатися з пораненим побратимом, хтось копав могилу. Тоді нас попросили трохи відійти і дати змогу «Нічному» вбити брата пострілом у голову. Спеціальна бригада поховала його у свіжій могилі. «Нічний» дійшов до Німеччини, але мені нічого не відомо про його подальшу долю.

Ще одним нашим ворогом був голод. Без наших запасів і доступу до гарнізонних сіл ми не мали що їсти. Іноді ми не їли цілих три або й чотири дні. Деколи нам щастило відшукати гриби, які вже почали з'являтися у лісі, а двічі нам вдалося викрасти корову, що паслася на полі, однак цього не вистачало, щоб прогодувати сотню вояків, учасників форсованого маршу, який переривався постійними перестрілками з ворогом. Як випадала нагода, ми блукали полями в пошуках їжі. Їли дикий квасок, а за можливості розпалювали вогонь і збирали іван-чай, який наші кухарі готували у відрах, закріплених за кожним підрозділом. Невдовзі ми сильно змінилися на вигляд, адже від недоїдання тіла почали пухнути. Ми були вже дуже близько до нашої мети, практично досягли карпатської бази «Рена», але наші сили були на межі.

За два дні ходи до лісу на горі Хрищата біля села Репедь нас оточили поляки. На щастя, нам вдалося організувати вигідні оборонні позиції, тож ми добре захищалися. Наступ розпочався якраз по обіді, і хоча поляків було більше, ми переважали їх в озброєнні. Крім того, вони чомусь так і не змогли викликати підкріплення, чи просто застосувати проти нас міномети. Невдовзі одна легко озброєна піхота зіткнулася з іншою. Єдине, що нас відрізняло – нам нічого було втрачати і кожен був готовий померти. Поляки рушили на нас, і хвиля за хвилею ми змусили їх відступити. Вони зазнали значних втрат, а в нас лише кілька вояків отримали подряпини від куль. Десь о сьомій вечора розпочався такий сильний дощ, що ми не бачили нічого перед собою. Поля перетворилися в болото, тому полякам стало складніше атакувати. Пригадую, я так виснажився, що просто накрився своєю палаткою і одразу ж заснув. З приходом ночі поляки більше не наважилися атакувати нас, тож у бойовому порядку ми продовжили свій шлях в напрямку Хрищатої. Щоб дістатися лісу, ми мусили переправитися через річку Ославу, яка, як і більшість гірських річок, набрала багато води після зливи. Перед річкою треба було перейти головну дорогу та залізничну колію. Коли

ми дійшли до колії, із бронепоїзда нас несподівано обстріляли кулеметами. Втрати були значні. Доктор «Сян» (німецький ветеринар, лікар нашої сотні) та ще кілька вояків загинули, декілька були поранені. Однак це не зупинило нас. Одна чота напала на поїзд і змусила його відступити. Врешті, усім вдалося переправитися через ріку й увійти до села Туринське, з якого виселили усіх українців – декілька днів перед тим їх примусово депортували.

На іншому боці села вже починався ліс гори Хрищата, від неї нас відділяв лишень високий пагорб. Проте таке завдання нам виявилося не під силу, бо ми були голодні й виснажені. Декілька груп отримали завдання відшукати в селі будь-яку їжу, яку вдалося б поцупити. До світанку залишалося кілька годин, ми не могли гаяти часу, бо добре усвідомлювали, що польська армія негайно вирушить нам навздогін. Ми знайшли трохи картоплі та квашеної капусти в бочках – селяни були змушені їх залишити. Тут померло кілька наших вояків, бо попри заборону вони з'їли сиру квашену капусту на голодний шлунок, а це призвело до негайної смерті в страшних муках. Кухарі отримали наказ розпалити вогнища в яру за селом і приготувати картоплю з капустою. Перед вживанням твердої їжі нам дали випити трохи кип'яченої води. Кожному видали й порцію сирої картоплі і капусти – як «залізну порцію», а коли вже почало світати, ми стали підніматися на гору.

КОМАНДИР «ГРОМЕНКО» РЯТУЄ МЕНІ ЖИТТЯ

Саме тоді я зрозумів, що зовсім не маю сил іти. Моя боротьба з тифом і виснажливий, голодний похід за останні два тижні зробили своє. Я лише спостерігав, як шеренги вояків проходили повз мене. Тоді переді мною з'явився командир «Громенко» і запитав, що трапилося. Я пояснив йому, що не відчуваю сили в ногах і не можу йти далі. Тоді зі своєї шкіряної сумки він витягнув маленьку торбинку цукру-пудри. Цукор він розчинив у воді і дав мені випити. За кілька хвилин трапилося диво! Я міг іти далі. Переконаний, якби не він, я б уже лежав у неглибокій могилі десь поблизу села Туринське. А ще «Громенко» видав дуже помічний наказ: він перевів мене до штабу сотні і звільнив від чергувань. Відтоді, аж поки ми не дійшли до Німеччини, і навіть після

Поручник Михайло Дуда («Громенко»), командир сотні

розформування сотні на менші групи, я залишався коло нього, а в той час, як усі несли сторожу, я безтурботно відпочивав і спав. Дівчата в Німеччині, котрі пізніше бавилися моїм волоссям, і гадки не мали, кому я завдячую тим, що вижив. Дякую Вам, мій командире і рятівнику!

Вийшовши на гору, ми трохи розслабилися, бо поляки не переслідували нас. Командування спробувало налагодити зв'язок із підрозділами УПА, які діяли на цій території. Ми ж не знали, що підрозділи куреня «Рена» стежили за нашим підйомом на гору, але помилково прийняли нас за поляків і відступили вглиб лісу. Ми також не знали, що згідно з новою тактикою поляки облаштовували бази в горах і перешкоджали нашому переміщенню. Дуже скоро ми натрапили на них, і в сутичці загинуло декілька людей, в тому числі й наш курінний лікар «Шувар», котрий, отримавши серйозні поранення, вчинив самогубство. Нас дуже здивувала добра організованість ворога, а тому, поспішно відступаючи, ми навіть не могли підібрати наших мертвих побратимів, щоб поховати їх як належить, а до цього ми прагнули завжди, навіть за найскладніших умов. Додам, що нас супроводжував курінний капелан о.«Кадило» (Василь Шевчук). Як греко-католицький священик він завжди виконував християнський поховальний обряд. О. «Кадило» дійшов до Чехословаччини, але слабке здоров'я не давало йому можливості йти далі. Його залишили на одній парафії, але пізніше видали Польщі, і поляки стратили його в тюрмі в Ряшеві.

Важливо було зв'язатися з іншими підрозділами УПА, особливо майором «Реном», командиром тактичного відтинка, бо саме він мав нові накази для нашої сотні. Спершу наше завдання полягало в тому, щоб дійти до Карпат і доповісти йому про свій прихід. Лише тоді нас мали повідомити, що ми вирушаємо в похід у Західну Німеччину.

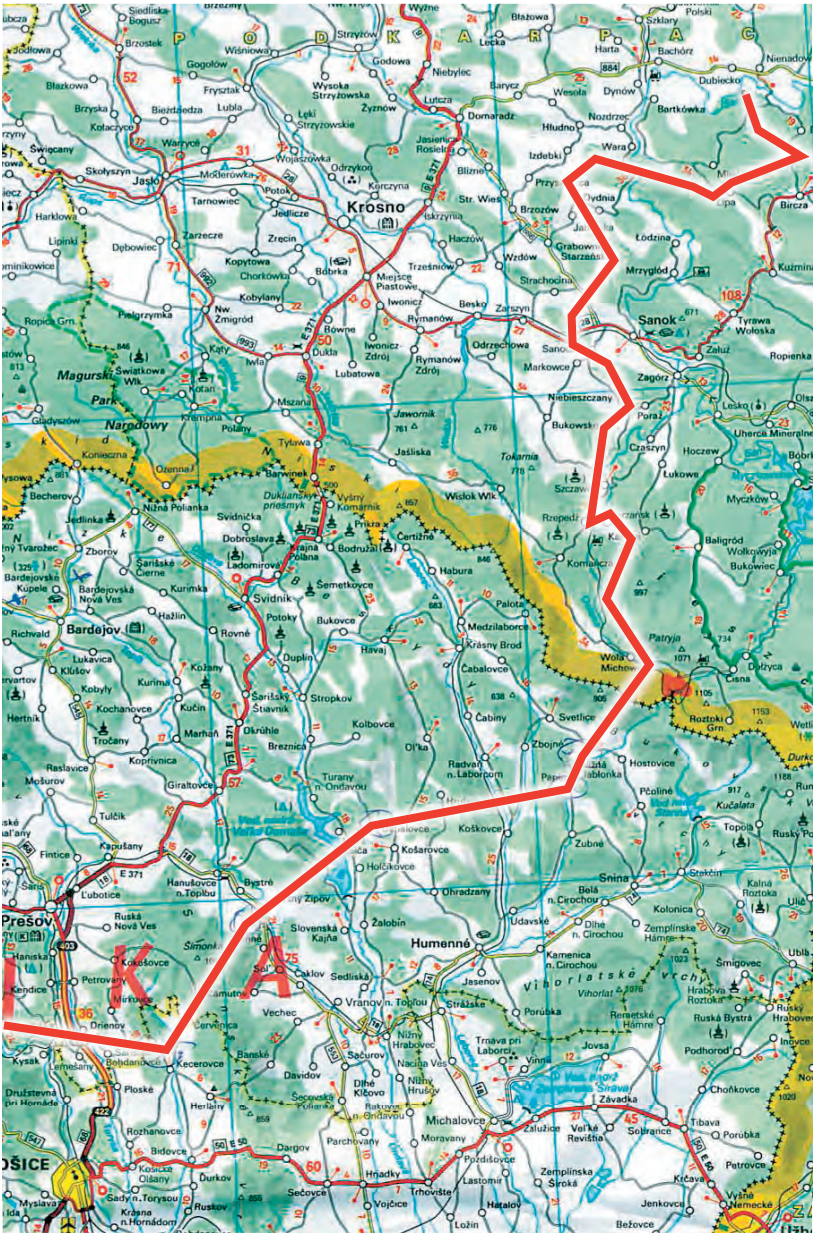

Перехід із Польщі до Словаччини

Через два дні ми встановили кур'єрський зв'язок із ним і, готуючись до наступного походу, пішли в напрямку села Бальниця, поблизу словацького кордону. Польські війська розташувалися в нижній частині села, а ми у верхній. Щоб не довелося шукати їжу в словацькому селі поблизу кордону, ми пробували молоти овес і швидко пекти хліб на кілька днів. Але нам не пощастило. Підійшов польський патруль, зав'язалася сутичка, і ми мусили відступити. Ми втратили ще двох людей – один загинув, а інший потрапив у полон. У 1995 р. я зустрів його в Польщі. Як це не дивно, цього вояка не стратили. Він провів багато років у в'язниці і врешті вийшов на волю.

МИ ОТРИМУЄМО НАКАЗ ПЕРЕЙТИ КОРДОН ЗАХІДНОЇ НІМЕЧЧИНИ

Ніч на 16 червня 1947 р. стала надзвичайно важкою для всіх нас. Нам наказали перейти кордон і, згідно з розпорядженнями «Рена», увійти до Німеччини. Командир «Громенко» скликав збірку. Після короткої молитви, яку промовив о.«Кадило», сотня повернулася обличчям у напрямку України і попрощалася з землею, за яку всі боролися. Багато хто плакав. Попереду – нові випробування, цього разу на чужині. Ніхто й подумати не міг, що зі 150 вояків нашої сотні до Баварії дістанеться лише 36. Серед них був і я, сімнадцятирічний юнак.

ДОРОГА ДО АМЕРИКАНСЬКОЇ ЗОНИ ОКУПАЦІЇ

Перехід кордону з Чехословаччиною означав, що більшість із нас полишали українські землі на тривалий час. З міркувань безпеки нам не одразу повідомили, що ми увійдемо до американської зони окупації Німеччини. УПА й раніше проводила подібні пропагандистські операції в Чехословаччині в 1945-1946 рр., які керівництво підпілля визнало надзвичайно вдалими. Але ми також знали, що не зможемо більше повернутися на наш колишній плацдарм.

ЛЕМКИ

Наступного ранку, вже у Словаччині, нам наказали поводитися гідно, намагатися налагодити дружні відносини з населенням і використовувати зброю лише для самозахисту. Наша місія полягала в розповсюдженні достовірної інформації про життя в Радянському Союзі і Польщі, пригнічення українців та нашу боротьбу за звільнення України від комуністичної російської окупації. За жодних обставин не дозволялося

застосовувати силу, щоб добути їжу чи одяг, а тих, хто не дотримувався цього, був під загрозою розстрілу. Нам розповідали, що в 1945-46 рр., коли наші підрозділи перебували в Словаччині, люди сприймали їх надзвичайно приязно, а зразкова поведінка наших вояків багато в чому посприяла прихильності до УПА. Ми дізналися, що в більшості гірських сіл Східної Словаччини мешкали лемки – українська етнографічна група. Сутичок із чехословацькою поліцією чи армією слід було уникати, а зброю використовувати лише в крайніх випадках.

Майже одразу ми відправили охайних і доглянутих вояків чоти в село по їжу. Вони повернулися з хлібом, цукром, мукою і навіть м'ясом, яке ми одразу ж розподілили між голодними повстанцями. З муки і картоплі приготували суп, тож уперше за останні три тижні ми змогли поїсти чогось гарячого. Наш настрій значно покращився. Минуло трохи часу після їжі, і нам наказали продовжувати шлях подальше від кордону, остерігаючись переслідування з боку польської армії. В той час ми (принаймні вояки) й не знали, що СРСР, Польща і Чехословаччина уклали пакт проти нас. Звісно, ми добре усвідомлювали, що вплив СРСР на Польщу був надзвичайно сильним, зрештою, і на Чехословаччину, мабуть, теж, але все ж сподівалися, що наші справи не такі вже погані.

СЛОВАЦЬКА ПОЛІЦІЯ

Перша сутичка зі словацькою поліцією відбулася в нашу другу ніч у Словаччині. Наші вартові на передній лінії попередили про наближення озброєної групи, і ми просто взяли їх у кільце, дозволяючи увійти всередину. Вони не вжили ніяких застережних заходів, а просто зібралися в неорганізовану групу. В ту ніч було особливо темно. Командир сотні «Громенко» став посеред стежки і наказав їм назвати себе. Вони видавалися трохи здивованими, але відповіли, що належать до поліцейського загону, і попросили назватися у відповідь. Дізнавшись, що мають справу з УПА, вони негайно накинулись на «Громенка» і спробували відібрати в нього зброю. Він спокійно порадив їм не робити цього, бо так вони лишень піддаватимуть себе небезпеці. Дехто зі словаків засміявся, і саме тоді «Громенко» сказав нам піднятися з землі. Коли словаки зрозуміли, що оточені, їхнє ставлення різко змінилося і розмова перейшла в дружню бесіду. Вони розповіли, що стало відомо про наш перетин кордону,

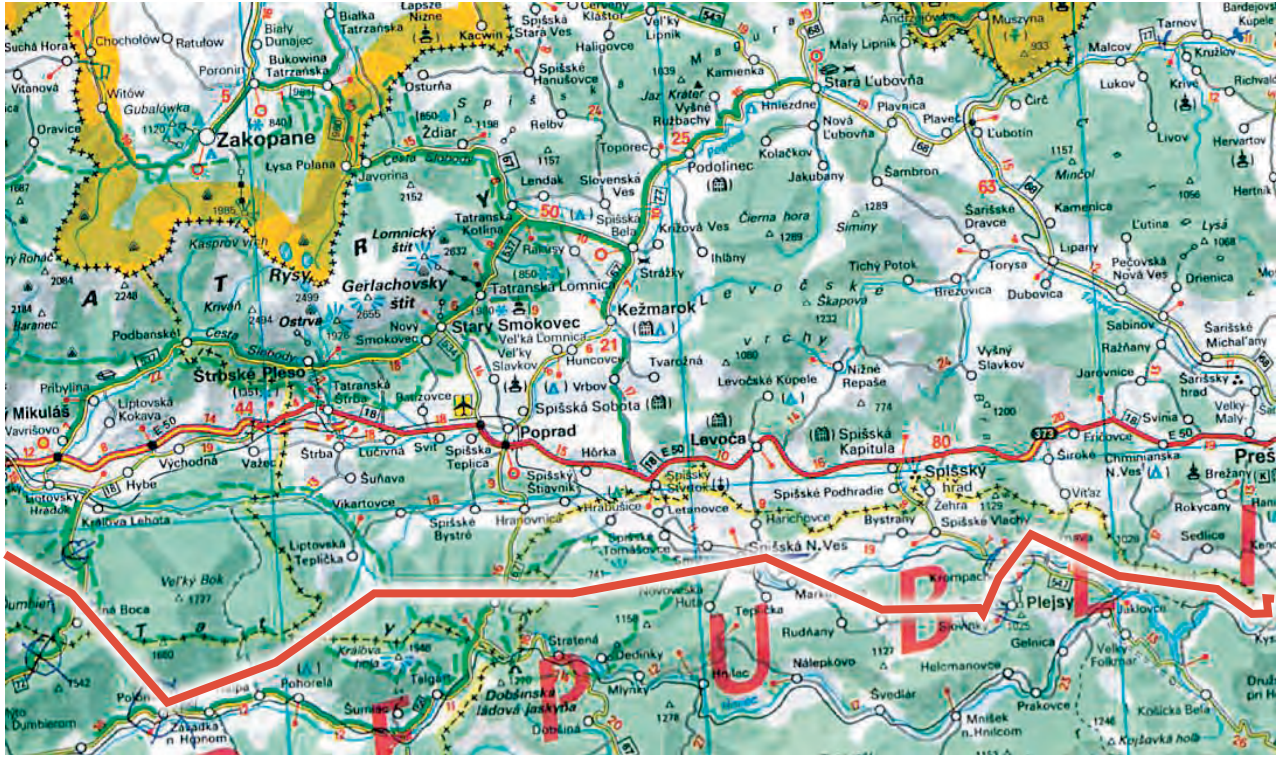

Перехід через Словаччину

і їх прислали розвідати місцевість та заарештувати чи, за необхідності, вбити порушників кордону. Це трапилося, здається, поблизу села Нижня Яблонка.

Звідти ми пройшли десь чотири кілометри й отаборилися поблизу села Папін. Тут ми втратили нашого першого вояка – загинув стрілець «Ферко». В околицях ми виявили велику кількість військових, а тоді дізналися, що ген. Людвік Свобода, чехословацький міністр оборони, отримав наказ перехопити і знищити наші підрозділи, коли вони перетнуть чехословацький кордон. Нам це повідомили військові з другого словацького підрозділу, який ми захопили раніше. Ситуація страшенно засмучувала їх. Вони не мали бажання боротися з нами і звинувачували у всьому чехів, особливо комуністів, котрі втягнули їх у цю справу. Згодом стало відомо, що такі настрої поділяли усі словацькі підрозділи. В будь-якому разі тепер стало цілком зрозуміло, що ми небажані гості в цій країні і нам слід готуватися до збройних сутичок.

Натомість сільські мешканці раділи нашій присутності і докладали максимум зусиль, щоб забезпечити нас їжею. Вони нам порадили, як краще уникнути засідок чеських загонів, особливо внутрішніх загонів СНБ (сил національної безпеки). Всю місцевість населяли українці, котрі називали себе лемками або руснаками і ставилися до нас дуже прихильно. Декілька разів юнаки і дівчата підходили до лісу, щоб просто побачити нас і поцікавитися, хто ми такі. Дехто навіть хотів приєднатися до нас, однак ми завжди ввічливо відмовляли. Ми пояснювали, що знаходимося в їхній країні не для того, щоб розпалювати конфлікти, а просто роз'яснити їм нашу мету в боротьбі за незалежність України. Вони дивувалися, що перед рейдом у Чехословаччину підрозділ отримав листівки, в яких наше завдання роз'яснювалося чеською та словацькою мовами. Такі листівки розійшлися по всіх селах, повз які ми проходили. Очевидно, це відбулося при зустрічі нашого проводу з командиром тактичного відтинку «Реном» на українському боці Карпат. Їм також видали крони (чехословацькі гроші) та американські долари для купівлі їжі та інших речей. Зазвичай словаки ввічливо відмовлялись брати гроші за їжу, але у сільських магазинах нам доводилося платити за сіль, цигарки, сірники та загальні мапи. Окремі власники магазинів теж відмовлялися від грошей і казали нам не турбуватися про оплату. Вони могли просто заявити, що ми конфіскували товари силою. Важко сказати, скільки вигоди їм приносив такий підхід до справи.

III./ Pohyb sotně UPA "CHROMENKO" na území ČSR:

1./ 10.6.47 přechod přes čsl.-polské hranice sev.obce Balnica,

2./ 17.6.47 Telepovce,

3./ 21.6.47 Humenecký Rakytov,

4./ 25.6.47 Vyš. a Niž.Ladičkovce,

5./ 30.6.47 Zlatník, vyrabování Zlaté Bani,.

6./ 9.7.47 Ruské Peklany,

7./ 10.7.47 Porač, j.z. koty 1014, 906 a 562, prostor Porač, prostor vých.Vondryšel, Závadka-Bindt-Teplička,

8./ 12.7.47 "Havrania Dolina", vých.obce Dědinky, kota 1059,

9./ 15.7.47 jižně Hrabušic, kota 550, 658 a 896,

10./ 16.7.47 Vernár a v prostoru koty 1134 a 796,

11./ 18.7.47 přes hřebeny Králové Holy na Orlavu kota 1841, Velká Vápenica kota 1692, vých.Velký Bok trig.1536, s.v.Polomky kota 780,

12./ 19.7.47 Veľ.Vápenica trig.1692,

13./ 20.7.47 Píšerka trig.1480. V prostoru vých. "Čertovica" odloučilo se od sotně CHROMENKO 9 mužů PÉ, takže v sotni CHROMENKO zůstalo celkem 41 mužů.Zpráva byla později vyvrácena a sotně CHROMENKO v počtu 49 mužů zůstává celá,

14./ 21.7.47 v prostoru "Píšerka" trig.1480 odloučilo se od sotně asi 10 až 14 mužů, odešli do prostoru "Benuška" trig.1344,sev. obce Jarabá přešli na Čumbier, kde vyrabovali turistickou chatu,svanou Štefaníková chata,

15./ 23.7.47 v 03,00 hod. přešlo jádro sotně CHROMENKO v prostoru mezi obcemi Malužiná-Nižná Boca ve směru na kotu 1203 a v prostoru koty 886 "Horáreň" se spojila se skupinkou, která rabovala v "Štefaníké chatě", kde na severních svazích Čumbiera se zásobuje na "Dovalovském salaši" sýrem, solí a ovcemi,

16./ 26.7.47 obsazuje obec Pavličinu Lehotu, kde si doplňuje zásoby drobným proviantem, získává oděv a obuv,

17./ 27.7.47 v ranních hodinách přechází do prostoru "Sinja" trig.1563,

18./ 28.7.47 v prostoru Nižná Malatina,

19./ 29.7.47 jižně Lipt.Štiavnica,

20./ 30.7.47 u Váhu v blízkosti Lipt.Teplej,

21./ 6.8.47 v prostoru obce Nojtín, asi 28 km s.v.Trenčína. Skupina UPA "CHROMENKO" bez členů PÉ a 15 pochodu neschopných mužů přešla nepozorovaně a bez boje z prostoru Lipt. Teplá a to pravděpodobně asi Chočskými horami sev.Váhu, přes Malou a Hl. Fatru do osady Nojtín,

22./ 8.8.47 v oboi Krivoklát, asi 20 km s.s.vých.Trenčína,

23./ 9.8.47 u Sv.Sidonie, sev.-vých. Vlárského průsmyku,

24./ podle posledních zpráv a výsleších zajatce "DERKACZe" nachází se sotňa UPA "CHROMENKO" v počtu asi 35 mužů v prostoru BRNA na Moravě.

Доповідь про рейд сотні «Громенка» у звітах
чехословацької розвідки

В деяких селах усі мешканці виходили з будинків, щоб привітати нас. Одного разу до мене підійшла маленька дівчинка, взяла за руку та у всіх на очах провела на середину вулиці. Цей жест настільки зворушив мене, що я й досі чітко пам'ятаю його, хоча вже забув, у якому селі все відбувалося і що (якщо вона щось-таки казала) вона сказала мені з цього приводу.

О. Василь Шевчук («Кадило»), духівник сотні

Проте згодом військові та поліція заблокували села, тож ми знову перебували в ізоляції в горах. Наш підрозділ все ще був завеликий, нам важко вдавалося маневрувати і прогодувати себе. Необхідно було щось із цим робити. «Громенко» вирішив поділити нашу сотню на дві групи. Перша у складі переважно здоровіших вояків, які могли пересуватися швидше, потрапила під його командування. До іншої групи входили хворі чи слабкі вояки, котрі не могли маневрувати швидко. Останні мали залишатись на загальній території і турбуватись про себе самі. Розставання вийшло сумним, бо всі розуміли, що побратими, котрі залишалися позаду, мали мало шансів вижити. Це трапилося поблизу Рокитова, в лісі Кріве.

Наш капелан, о.«Кадило» (Василь Шевчук) залишився із групою позаду. Пізніше його взяли в полон, екстрадували до Польщі та стратили в тюрмі в Ряшеві. Саме він радив мені залишитися з ним, сподіваючись, що йому вдасться налагодити зв'язки з місцевими священиками і так протриматися в Чехословаччині хоча б на деякий час. Однак «Громенко» наполіг, щоб я йшов із його групою, а я не міг не виконати наказ. Вже вдруге його втручання змінює хід мого життя. Якби я залишився з «Кадилом», я б, напевно, загинув разом із ним у польській тюрмі. Саме це трапилося з багатьма з наших товаришів, котрі залишилися позаду.

Наш підрозділ у складі десь п'ятдесяти людей пересувався досить швидко. Ми мали покинути територію, контрольовану ворожими силами, тож іти доводилось вночі і вдень

гірською місцевістю. Лише на другий день після розформування сотні нас зібрали і повідомили, що ми прямуємо до американської зони окупації Німеччини. Не знаю, чи інший наш підрозділ також отримав цю інформацію, але декілька відчайдухів (наприклад, Андрій Курись – «Жук») самі дісталися до Німеччини.

ЧЕХИ

Відстань від Рокитова до Турковце ми подолали швидко. Там ми натрапили на чеських туристів, що зупинилися в будиночку лісника. Щоб заспокоїти переляканих мандрівників, мене відправили зголоситися у «Громенка», який був разом з туристами. Серед туристів було декілька жінок, і як тільки я з'явився, вони тут же підбігли і почали втішати й жаліти мене, наче дитину. Мабуть, я мав неабиякий вигляд, якщо спричинив таке схвилювання, але моя поява, очевидно, переконала їх, що їхні хвилювання марні, а атмосфера значно покращилась. Мені дали попоїсти, а згодом, ніяковіючи від такої надмірної уваги, я попросив у «Громенка» дозволу піти. Ця зустріч із туристами виявилася справді корисною, бо наш провід отримав спеціальні мапи, які покривали всю місцевість аж до Моравії. Нам такі документи були життєво необхідні.

Звідти ми перейшли річку Олику й увійшли до сіл Сітніца та Дапаловце. Тоді поблизу села Злата Баня ми переправилися через ріку Ондаву, потім через Топлю. Поблизу сіл Жегня чи Вишна (на південь від Пряшева) ми натрапили на засідку, яка перекривала шосе Кошіце-Пряшів. Нам вдалося виплутатися без втрат. Однак це виявилося поганим знаком, бо до цього часу ми вважали, що зможемо обходити оточення ворога. Відтоді ми мали триматися подалі від сіл, щоб уникати зустрічей із ворогом. Ситуація була серйозною, але не безнадійною. Словацькі вівчарі вже вигнали свої отари в гори, готували там «будз» – м'який сир із овечого молока. Відтепер цей сир став нашою їжею.

Сир смакував добре, але призвів до досить несподіваних наслідків. Ще на українському боці Карпат ми всі страждали від діареї, а тут у нас почалися жахливі закрепи. Такий стан суттєво впливав на наше пересування. Нас турбували здуття і нудота, а випорожнення займало багато часу. Внаслідок цього, підрозділ міг рушати лише тоді,

Вигляд на Брно із замку «Шпільберк»

коли окремі вояки могли одягнутися, а хтось постійно сидів у кущах зі спущеними штанами. З медичних працівників із нами залишились стоматолог Др. Гузар («Зубченко») та кілька санітарів, але ліків від нашої хвороби у них не виявилося. Нарешті хтось запропонував пити багато води і знову почати їсти дикий квасок, який непросто було відшукати, та всі можливі лісові ягоди. Врешті-решт санітари придбали у вівчарів якийсь напиток чи рідкий жир. Життя більш-менш налагодилося, перейшло у стан напівдіареї.

Ми переправилися через ріку Горнад, минули Словінки (на південь від міста Кромпахи) та Теплічку (на південь від міста Спішска Нова Вес). 16 липня, десь за місяць після проникнення до Словаччини, біля села Вернар (на південь від Попраду) на нас влаштували засідку. Ми переходили шосе і наткнулися на чеських військових. За цю зустріч ми заплатили дорогою ціною. Ми втратили «Їжака», «Зайця» і «Чорноморця». До того ж, «Громенка» поранили в праве плече, а його заступника «Лагідного» (Лева Футалу) – в ногу. «Груша» (Еміль Куник) та «Бистрий» також отримали легкі ушкодження. На щастя, усі змогли йти далі, хоча заради них нам і довелося сповільнити рух. Наступні п'ять днів ми уникали людей, хіба час від часу кілька вояків ходили за їжею до пастухів. Перед рейдом один із підрозділів вирушив до сусідніх сіл, щоб зібрати трохи продуктів. Вояки принесли багато всього, переважно хліба.

Перехід зі Словаччини в Моравію

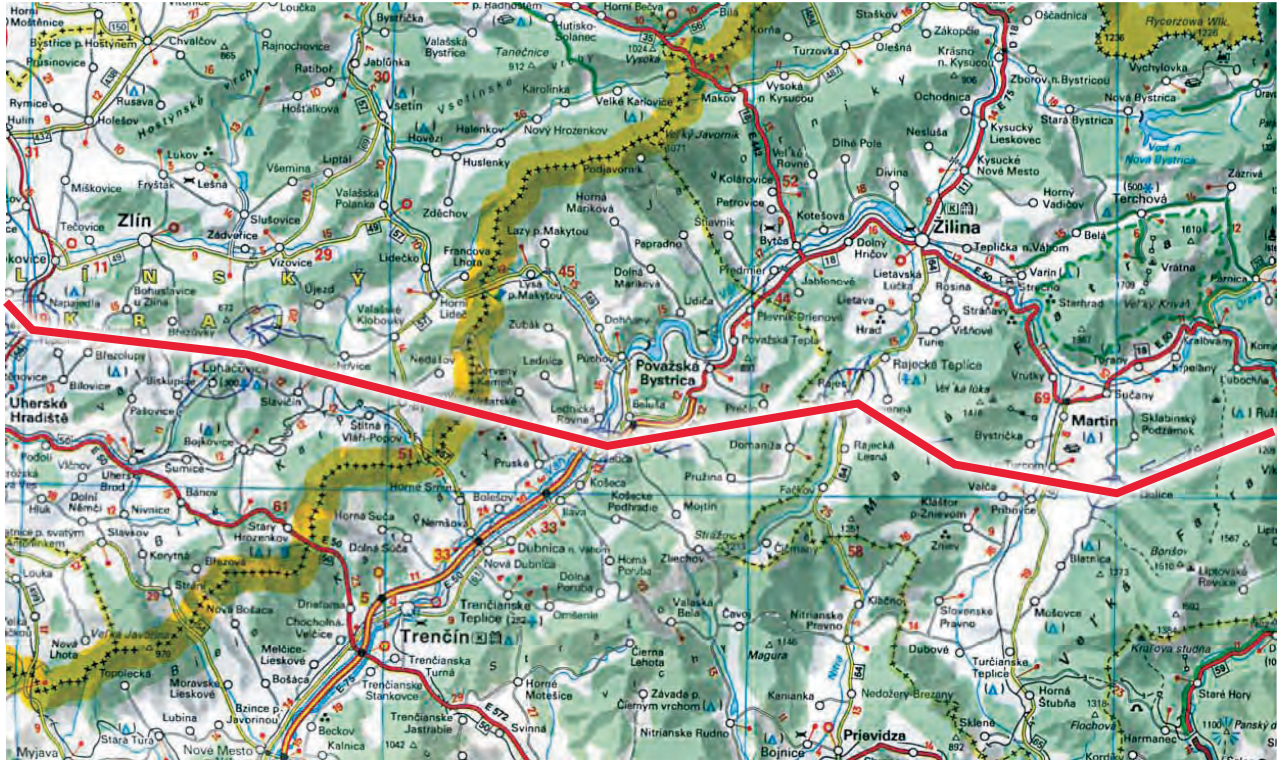

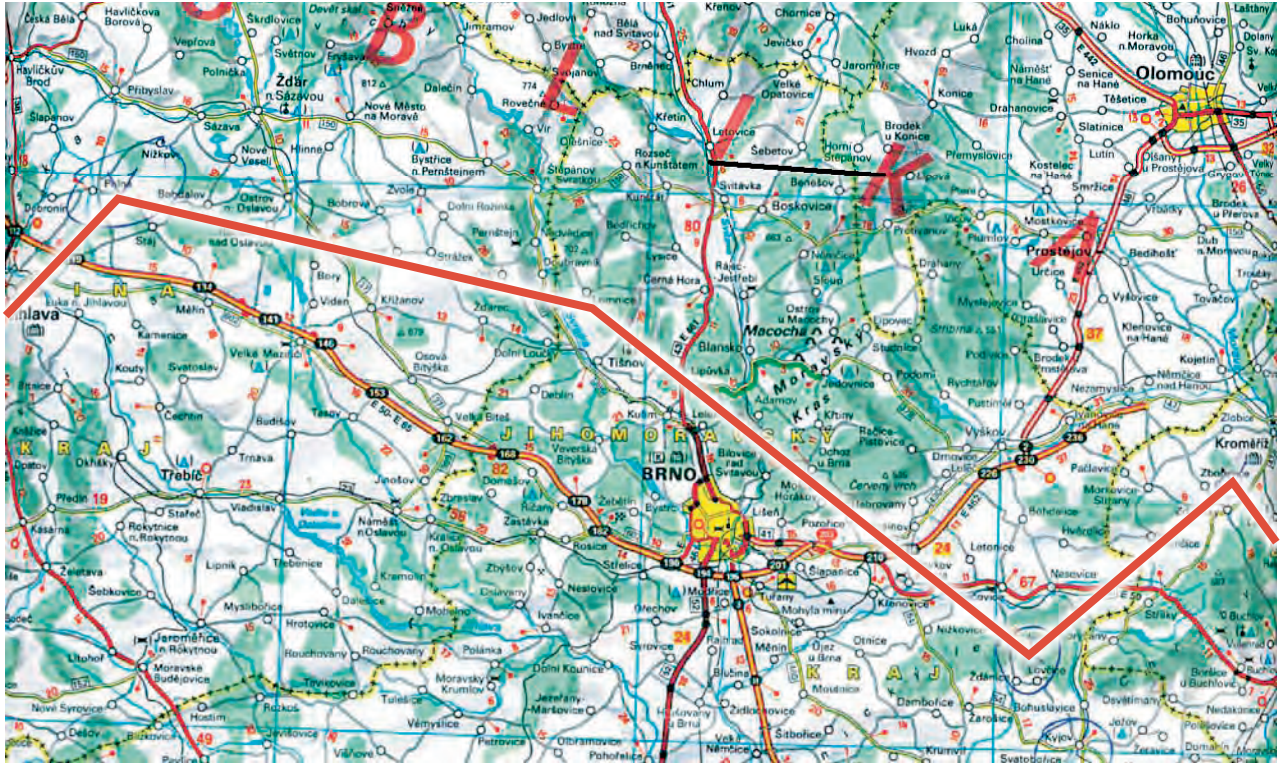

Перехід через Богемію

Кожному роздали по півтори буханці – «залізну порцію», щоб протриматися кілька днів. Півхлібини якраз влізлися до сумки на поясі, цілу ж буханку, досить велику і круглу, я прикріпив до сумки ремінцями. Вночі було надзвичайно важко йти. Ми піднімалися і спускалися горами, і на одному з таких спусків моя хлібина відірвалася від сумки і покотилася вниз, більше я її не бачив. Я так засмутився, що всю дорогу тихенько проплакав. Ця втрата означала, що півхлібини мені має вистачити на цілих п'ять днів. Вже згодом я дізнався, що схожа неприємність спіткала й інших вояків.

Далі ми вирушили до Поломки (на схід від Брезно) і зайшли в гори Нижні Татри між Верхньою і Нижньою Боцою (на південь від міста Ліптовски Градок). Тут, на шосе між Боцою і Ліптовским Мікуляшем, ми наткнулися на ще одну засідку. «Грім», один із наших, отримав серйозне поранення в живіт. Щоб не обтяжувати загін, він підірвав себе гранатою. В будь-якому випадку ми не мали можливості допомогти йому, та й він, очевидно, не хотів потрапити в полон живим.

Після цієї сутички ми почувалися виснаженими і з огляду на те, що в нас були поранені, наступні два дні ми провели в лісі поблизу Ліптовского Мікуляша. Їжу нам давали вівчарі, мені навіть дісталося нове взуття; чоботи, які я майже рік тому реквізував у Динові, зносилися до дір. Пастух не хотів брати з мене грошей, а в обмін за взуття захотів мій пістолет. Повагавшись, я погодився,

Ястребіца

і пістолет, який був при мені майже два роки, перейшов до рук пастуха. Його черевики здавалися цілком новими, однак, як я зрозумів пізніше, були пошиті ябияк. Десь посередині Чехії підошва правого черевика просто відклеїлася. Мені знову довелося примотувати її дротом. Сподіваюсь, мій пістолет виявився надійнішим. В будь-якому випадку, по приході в Німеччину, обидва черевики пороззявляли роти, ніби випрошували їжу чи голосно скаржилися.

Далі ми вирушили до Демановскої Доліни та Білого Потоку і підійшли до міста Ружомберок. Тут ми мали перейти шосе, яке з'єднувало Ружомберок, Банську Бистріцу та річку Ревуцу. Зовсім випадково на нашому шляху в лісі трапився чоловік. Він попередив, що шосе заблоковано чеськими загонами на північ і на південь від Ружомберка. Нам за будь-яку ціну необхідно було перейти ту дорогу, тож «Громенко» вирішив перехитрити ворога і піти містом. Десь о першій ночі ми підійшли до міста і цілком непоміченими перейшли на інший бік освітленої вулиці. На тому боці знаходилася висока гора з кількома кущами, і ми заховалися там, бо в пітьмі перейти в більший ліс було неможливо. Наступний день ми провели на горі, спостерігаючи за містом – воно кишіло військовими. Ми раділи, бо принаймні на якийсь час мали надійний сховок. Чехи, напевно, ламали голову над тим, де нас знайти, і продовжували чекати нас поблизу Ружомберка.

Далі наш шлях проліг до сіл Бела-Дуліце (на південь від Мартіна) і Турчанське Ясено, а вже 5 серпня ми опинились неподалік містечка Раєць (на захід від Мартіна). Тут ми зустріли кількох студентів-туристів і придбали у них докладні туристичні мапи Моравії, Богемії та частини Австрії. Для нас це стало манною з небес, бо наші мапи не охоплювали ці території. Крім того, лісів у Моравії небагато, тож нам ці мапи пригодилися, щоб планувати переміщення з одного лісу в інший.

6 серпня нам пощастило перейти русло ріки Ваг мостом поблизу електростанції. Далі вздовж ріки, в районі Ладце ми скористалися невеликим човном. Тут трапився смішний випадок: човен із першою групою з дев'яти осіб включно з ройовим «Рубачем» перекинувся, тож вони мусили діставатися іншого берега уплав. Нашій більшій підгрупі довелося пройти вздовж берега, аж поки не натрапили на інший, трохи менший човен. Місце збору ми узгодили з першою групою, і за кілька годин, рано-вранці ми всі зустрілися в лісі неподалік. Нам пощастило залишитися непоміченими.

Далі ми дісталися сіл Тухиня, Микушовце, Кривоклат та Билніце, а там перейшли шосе і річку Влару. На календарі було 10 серпня 1947 р. Ми ще раз перетнули дорогу між Зліном і Лугачовице, переправились через річку Шчявніцу й опинилися біля Старого Места, на північний захід від міста Угерске-Градіште. Тут ми перейшли на інший бік ріки Морави. Таким чином, 17 серпня, за два місяці після входу в Чехословаччину, ми потрапили на моравську землю.

Моравія зустріла нас широкими полями і місцевістю, більш сприятливою для піших походів. Наше завдання тепер полягало в тому, щоб непоміченими пробиратися з одного ліска в інший. Іноді, щоб відшукати надійний сховок, за ніч доводилося долати тридцять або й цілих сорок кілометрів. Зате їжі було вдосталь. В цю пору сади вже гнулися від різноманіття фруктів – груш, яблук і слив, а в полі достигала молода картопля. Бувало, ми натрапляли на поля з кукурудзою. Входити до сіл було б помилкою, яку ми, на жаль, таки зробили. Під час відпочинку у, якщо мені не зраджує пам'ять, Жданецькому лісі (на північний захід від Кийова та на захід від Коричан) поблизу Брно, «Громенка» переконали послати рій у село Ястребіце по хліб, муку та, найважливіше, сіль. У лісі ми затримали чоловіка, який запевнив нас, що в селі військових не було, і навіть запропонував провести нас туди. Командування роєм доручили чотовому «Залізняку» (Михайлу Озимку). Мене також включили до цієї групи.

Як тільки ми ввійшли до села, ситуація здалася цілком спокійною. Люди ставилися якось не дуже привітно і, на відміну від словаків, не хотіли віддавати багато продуктів. Одна жінка взяла ніж, відрізала тоненьку скибку хліба і подала мені, я відмовився. Я запитав про сіль і спершу вона відповіла, що солі нема. Проте потім передумала і всипала кілька грамів прямо в руки. Я розгубився, не знав, що з цим робити, і вже майже попросив якийсь папір, щоб загорнути її, і тут почалося пекло. У кількох будинках почулися постріли пістолетів та автоматів. Я висипав сіль до кишені і вибіг на вулицю. Дехто з наших відстрілювався, однак «Залізняк» наказав відступити. Ми швидко залишили село і приєдналися до нашого загону в лісі. Саме тоді з'ясувалось, що ми втратили рядового «Деркача», а «Залізняка» поранили в ногу. Операція провалилась. В селі перебував загін чеської служби безпеки, а той чоловік привів нас до нього, очевидно, добре усвідомлюючи свої дії. Нам не лише не вдалося роздобути продукти – ми викрили себе. Ми знали, що з цього часу

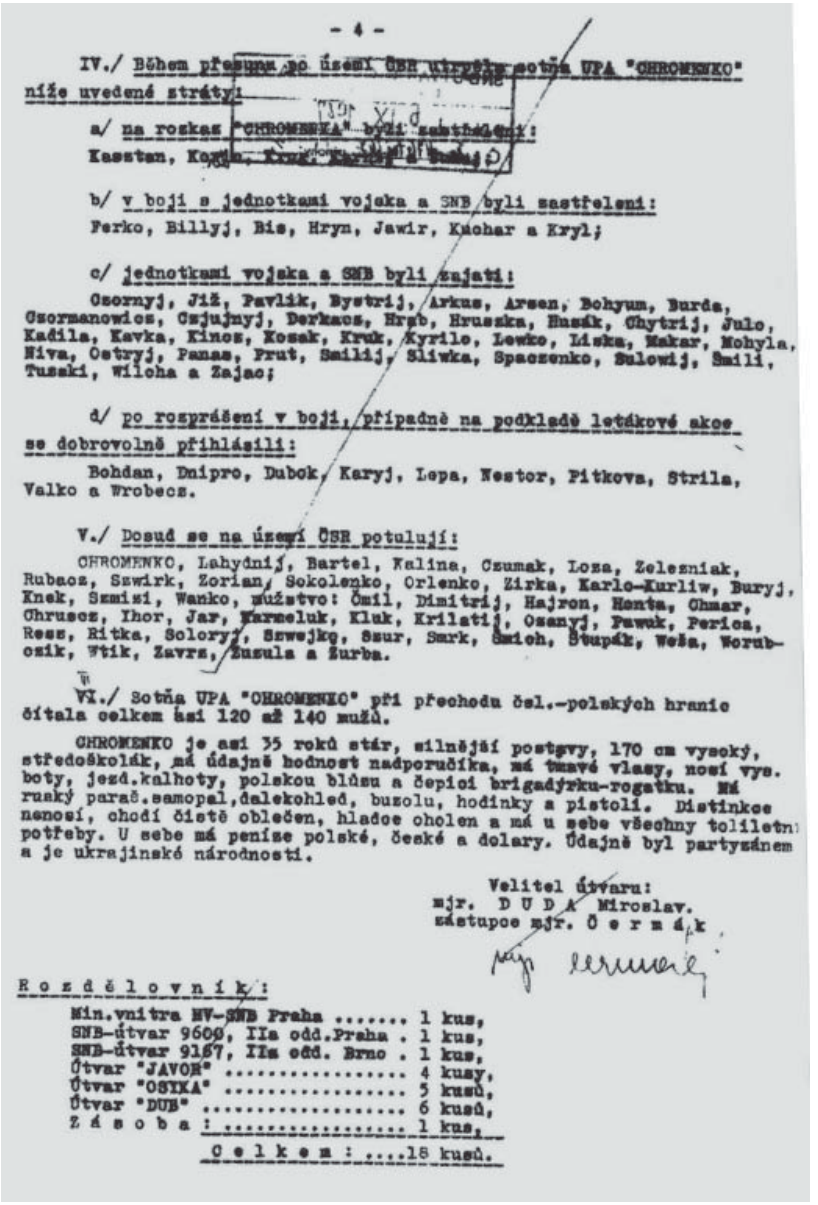

- 4 -

IV./ Během přesunu po území ČSR ukryté sotňa UPA "CHROMENKO" níže uvedené ztráty:

a/ na rozkaz "CHROMENKA" byli zastřeleni:

Kasstan, Kozin, [illegible]

b/ v boji s jednotkami vojska a SNB byli zastřeleni:

Perko, Billyj, Bis, Hryn, Jawir, Kochar a Kryl;

c/ jednotkami vojska a SNB byli zajati:

Osornyj, Již, Pavlik, Bystrij, Arkus, Arsen, Bohyun, Burda, Osormanowicz, Ozjujnyj, Derkacz, Hrab, Hruszka, Husák, Chytrij, Julo, Kadila, Kavka, Kinos, Kosak, Kruk, Kyrilo, Lewko, Liska, Makar, Mohyla, Niva, Ostryj, Panas, Prut, Smilij, Sliwka, Spaczenko, Sulowij, Šmili, Tusaki, Wilcha a Zajac;

d/ po rozprášení v boji, případně na podkladě letákové akce se dobrovolně přihlásili:

Bohdan, Dnipro, Dubok, Karyj, Lepa, Nestor, Pitkova, Strila, Valko a Wrobecz.

V./ Dosud se na území ČSR potulují:

CHROMENKO, Lahydnij, Bartel, Kalina, Czumak, Loza, Zelezniak, Rubacz, Szwirk, Zorian, Sokolenko, Orlenko, Zirka, Karlo-Kurliw, Buryj, Knek, Szmisi, Wanko, mužstvo: Čmil, Dimitrij, Hajron, Henta, Chmar, Chrusez, Ihor, Jar, Karmeluk, Kluk, Krilatij, Osanyj, Pawuk, Perica, Ress, Ritka, Soloryj, Szwejko, Szur, Smrk, Šmich, Štupák, Weša, Worubczik, Wtik, Zavrs, Zusula a Žurba.

VI./ Sotňa UPA "CHROMENKO" při přechodu čsl.-polských hranic čítala celkem asi 120 až 140 mužů.

CHROMENKO je asi 35 roků stár, silnější postavy, 170 cm vysoký, středoškolák, má údajně hodnost nadporučíka, má tmavé vlasy, nosí vys. boty, jezd.kalhoty, polskou blůsu a čepici brigadýrku-rogatku. Má ruský paraš.samopal,dalekohled, buzolu, hodinky a pistoli. Distinkce nenosí, chodí čistě oblečen, hladce oholen a má u sebe všechny toiletní potřeby. U sebe má peníze polské, české a dolary. Údajně byl partyzánem a je ukrajinské národnosti.

Velitel útvaru:
mjr. D U D A Miroslav.
zástupce mjr. Č e r m á k

Rozdělovník:

Min.vnitra NV-SNB Praha ..... 1 kus,
SNB-útvar 9609, IIa odd.Praha . 1 kus,
SNB-útvar 9167, IIa odd. Brno . 1 kus,
Útvar "JAVOR" ..... 4 kusy,
Útvar "OSIKA" ..... 5 kusů,
Útvar "DUB" ..... 6 kusů,
Z á s o b a : ..... 1 kus,
C e l k e m : ....18 kusů.

Документ чехословацької розвідки. Опис сотні «Громенка».

на нас знову полюватимуть. До того ж, через пораненого «Залізняка» ми рухалися повільніше. Щоб позбавити нас незручностей, «Залізняк» навіть хотів застрелитися, проте «Громенко» категорично заборонив це, наполігши, щоб він продовжив шлях, спираючись на гілляку. Його побратими теж пропонували свою допомогу, особливо на важких відтинках дороги. На щастя, болісна рана почала потрохи загоюватись, і «Залізняк» таки потрапив до Німеччини.

Щоб уникнути інших пасток та не піддавати небезпеці цілий загін, «Громенко» знову вирішив розформувати нас. На чолі групи з десяти вояків, які мали своїм ходом дістатися Німеччини, стояв «Петя» (Володимир Яриш, на Заході відомий як Микола Сидор). Як з'ясувалося пізніше, ми всі повинні були зустрітися поблизу Веґшайд в Баварії, одначе цього не сталося, і я не впевнений, чи всі члени групи під проводом «Петі» туди дісталися. Наша підгрупа тепер налічувала 37 осіб, з них 36 дійшли до Баварії. Одного вояка (вже не згадаю його псевдоніма) ми втратили на шляху через Австрію. Я точно не пригадую обставин цієї втрати. Ми обігнули Брно з півночі, де були ліси, і сподівалися засідок на південь від цього міста, в напрямку Австрії. На північ від Їглави ми перейшли головне шосе Прага-Брно, переправилися на інший бік річки Їглави та лісами поблизу місць Нова Весь-Ростейн, Студена, Чеський Рудолець та Ландштейн вийшли на південь до Австрії. Це був справжній марш-кидок.

За тиждень після 24 серпня, коли ми пройшли Ястребіце, ми перейшли австрійський кордон у Ґраметтені, поблизу села Аролец, неподалік міста Нова Бистріце. Ми вчинили так із двох причин. Наш невдалий візит у Ястребіце міг спровокувати чехів облаштовувати засідки на нашому шляху до Баварії, а по-друге, на північному заході місцевість болотиста і важка для пересування.

У РАДЯНСЬКІЙ ЗОНІ ОКУПАЦІЇ АВСТРІЇ

Наша втеча до Австрії виявилась доволі ризикованою, адже ми опинилися в радянській зоні окупації, тобто пліч-о-пліч із нашим головним ворогом – совітами. Ми мали бути особливо обережними і не виказати, де ми знаходимось, тож усіляко уникали заселених територій. Місцевість тут надзвичайно лісиста, тому в нас не виникло ніяких труднощів у пошуку схованки чи навіть розпалюванні вогнища, щоб спекти картоплю – нашу основну їжу на той час.

Ґраметтен

Наші кухарі іноді готували картопляну юшку, проте за відсутності солі єдиною користю від неї було те, що їли ми її гарячою. Усі мріяли про хліб, масло та м'ясо або принаймні щось мучне. Шлунки розтягнулися картоплею, ми постійно відчували голод.

Десь 5 вересня ми дістались околиць Фрайштадту. Три дні потому, 8 вересня, ми вже були неподалік Рорбаха, з боку австрійсько-баварського кордону. Нам бракувало інформації, щоб уникнути несподіванок з боку совітів на кордоні, тож ми прийняли рішення налагодити контакт із місцевими мешканцями. В той час, як підрозділ відпочивав, троє вояків, котрі володіли німецькою, увійшли до будинку біля лісу. На превеликий подив, австрійці зустріли їх досить привітно, бо вони добре знали про присутність УПА на теренах Чехословаччини. Від них ми дізналися, що преса рясніла розповідями про сутички між нашими і чехословацькими підрозділами, а на території Чехословаччини нібито перебувало 5000 вояків УПА. Вони здивувалися нашій появі, бо в пресі повідомлялося, що всі наші загони розкидані і знищені. Та найважливішим виявилося застереження австрійців про те, що радянські сили в стані повної бойової готовності перебували зовсім близько від Фрайштадту і Рорбаха. Австрійці не соромилися висловлювати свою неприязнь до совітів, а це не могло нас не тішити.

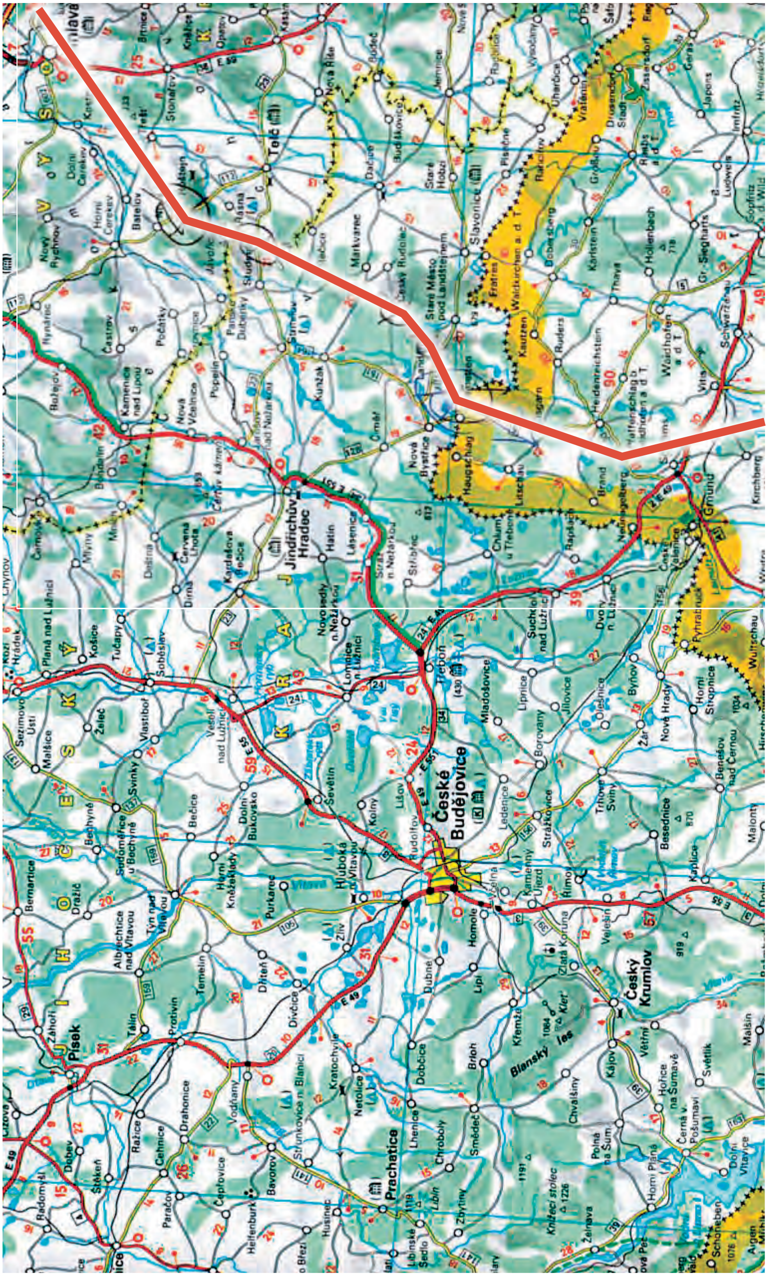

З Чехословаччини до Австрії

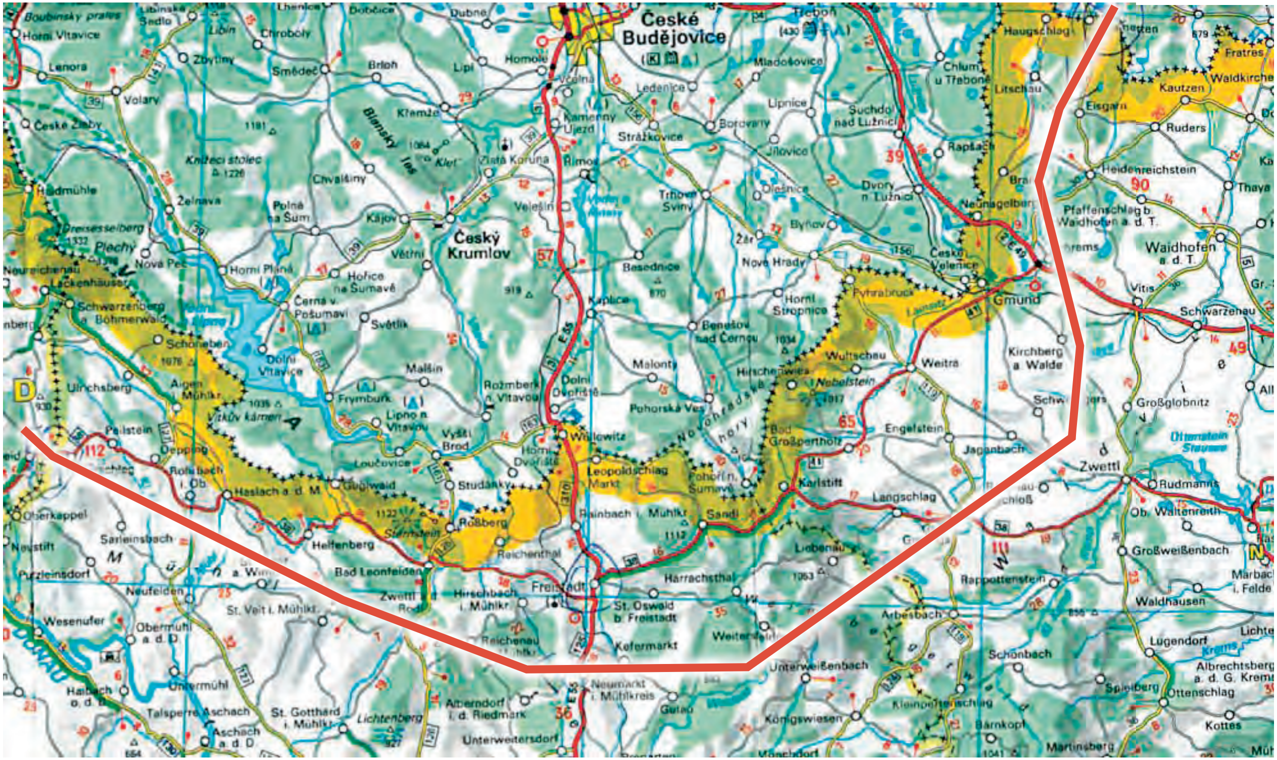

Перехід із Австрії до Німеччини

В АМЕРИКАНСЬКІЙ ЗОНІ ОКУПАЦІЇ

Однак були й добрі новини. Молодий австрієць, котрий досить добре знав місцевість і не раз, часто нелегально, переходив кордон, погодився провести нас безпечним шляхом. Відтак, ввечері 9 вересня ми перейшли кордон і опинилися в Баварії, американській зоні окупації. За свою допомогу австрієць не взяв ні копійки, але я пригадую, на знак подяки ми вручили йому пістолет і ще дещо з боєприпасів.

Після того, як ми трохи відійшли від кордону, «Громенко» зібрав нас усіх. Він оголосив, що 10 вересня зробить спробу зв'язатися з американцями, які, напевно, нас інтернують. Він висловив сподівання, що американська влада поставиться з розумінням до нашої боротьби за незалежність і не спробує передати нас до рук совітів. «Громенко» також зауважив, що як тільки американці здадуть нас, нам не потрібно буде додаткових вказівок – ніхто з нас не має потрапити до рук ворога живим. Тоді він заявив, що ми виконали свій обов'язок із честю. Згідно з наказами нашої Головної команди ми прибули на Захід, щоб проінформувати західноєвропейців про те, що Україна продовжує свою боротьбу за незалежність. Згодом «Громенко» наказав групі з п'яти вояків, котрі розмовляли чи розуміли німецьку мову, розвідати місцевість і придбати трохи муки, щоби зварити теплої каші на вечерю. Решті наказали причепуритися. Всім довелося поголитися (лише у мене не було волосся на обличчі), при можливості полатати порваний одяг, якомога ретельніше позбутися вошей та відчистити зброю. Табір ми розклали поблизу невеличкого струмка, по периметру розставили охорону з чотирьох осіб, розпалили вогонь і розпочали операцію «генеральне прибирання».

Ми вже звикли до цього. Впродовж довгого походу нам наказували митися і чистити зброю майже кожного тижня. Однак, у той час, коли одна половина милася, інша постійно стояла на сторожі, якщо раптом надійдуть непрохані гості. Так, принаймні половині вояків доводилося голитися і стригтися через тиждень. У чистці зброї рої чергувалися зазвичай раз на тиждень, а в погану погоду ще частіше. Ми періодично прали спідню білизну, однак за відсутності мила для прання використовувалася багнюка, а терти доводилося справді ретельно. Висихаючи біля багаття, біле спіднє ставало коричневим і, як правило, сильно нищилось. Одне ми знали точно: паразитів там не було, принаймні на деякий час.

Воші були справжньою напастю. Відпочиваючи з дороги, ми майже щодня займалися «полюванням». Ми знімали мундири і ретельно вибирали й винищували вошей, котрі швидко розмножувалися в великих кількостях. Однак цього було недостатньо. Слід було розшукати і яйця, які завжди добре трималися на одязі, найчастіше у швах. Як тільки розпалювали багаття, ми намагалися скористатися ним і позбутися паразитів. Секрет полягав у тому, що одяг слід потримати над вогнем і вловити якомога більше жару, а тоді швидко скласти одяг, гарячий всередині. Надзвичайно приємно було чути тріскіт – так вибухали паразити і їхні яйця.

Такі заходи завжди приносили коротке полегшення від кровожерливої напасті, однак результат був нетривалим. Більш того, наш одяг швидко зношувався, в окремих місцях просто випадали шматки тканини. Моя перша сорочка і труси прослужили десь півтора місяці, другу сорочку я носив десь місяць, нижню білизну – орієнтовно на два тижні більше. Після того випадку у мене взагалі не було сорочки, тобто я мав комір, передню частину з ґудзиками (бо вона була зроблена з подвійної тканини, зшитої разом) і манжети. Бракувало решти сорочки, включно з рукавами. Однак одягнутий у ці

Наш загін (95-У2) в Німеччині перед тим, як
ми здалися американським силам.
Я стою в третьому ряду, другий справа, позначений овалом

необхідні компоненти та ще й у мундирі, я мав досить презентабельний вигляд. В мене стало набагато менше прання, тож тепер було легше позбутися ненависних паразитів, адже в мене залишилося мало одягу. Того вечора в Німеччині я подбав про те, щоб комір та інші залишки сорочки були чисті та висушені. Крім того, я ще раз обмотав дротом свої роззявлені черевики – тепер вони виглядали досить пристойно.

Невдовзі наші повернулися з величезним мішком муки та солі, які дісталися їм від німецького мірошника. Млин був великий, і власник не захотів брати грошей за муку. Проте як тільки наші пішли, він одразу ж викликав німецьких прикордонників і повідомив про нашу появу в цій місцевості. Ми все ще нічого не знали про це, але піднявши тривогу, німці й американці почали розшукувати нас. А ми тим часом насолоджувались теплою кашею, тоді зібралися на нараду і вечірню молитву. Вперше за останніх півроку ми заспівали релігійний гімн «Боже великий, творче всесильний» на повний голос і пішли спати.

ЗУСТРІЧ ІЗ АМЕРИКАНЦЯМИ

Рано-вранці ми продовжили чистити зброю, а «Громенко», «Лагідний» та «Залізняк» тим часом вирушили на головну дорогу, щоб зв'язатися з американськими військовими. На чолі підвідділу залишився хорунжий «Соколенко», він наглядав за нашою роботою. Згодом ми дізналися, що «Громенка» та інших зустрів американський патруль, і їхній майор наказав нашим віддати зброю. Вони так і зробили, але через перекладача (американця українського походження) зауважили, що їх не можна роззброювати окремо від вояків. Тоді майор повернув їм зброю, і вони на джипах разом приїхали до нашого табору.

«Громенко» наказав нам вийти до дороги. Ми виконали наказ, однак за стільки років підпілля ми навчилися обережно розсіюватися по дорозі в очікуванні будь-яких несподіванок. Невдовзі з кількох військових машин висадилася велика група німецьких прикордонників, котрі почали нас оточувати. Інстинктивно ми зайняли оборонні позиції, і якби не здоровий глузд американського майора, могла зав'язатися перестрілка. Він прокричав щось німцям, і ті повернулися до своїх вантажівок зі зброєю на плечах. «Громенко» наказав нам вийти із-за дерев, і паніка поступово стихла.

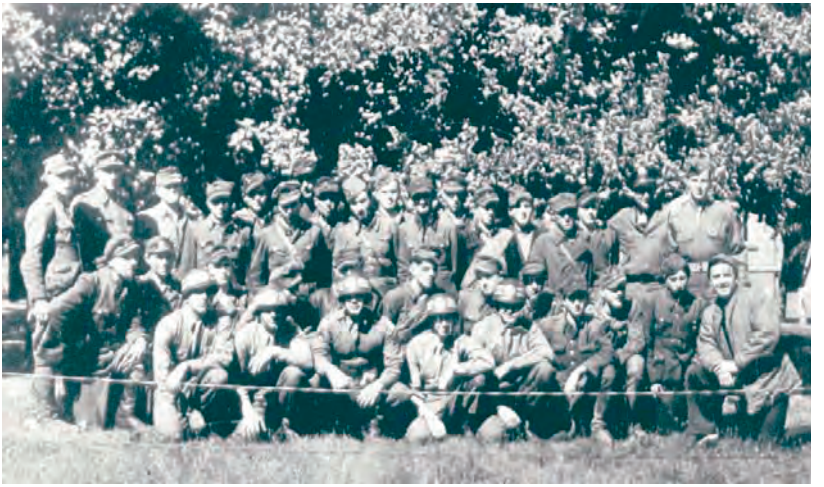

З американцями в Пассау після роззброєння

Незабаром приїхала вантажівка, і нам почали видавати каву, печиво та цигарки. Кожному дісталася пачка цигарок «Лакі Страйк» (які ми вимовляли як «Луцькі Стріке»), і дехто одразу ж почав курити їх одна за одною. Я не курив, тому свою пачку роздав іншим. У той час трапилася одна кумедна подія. У вояків, котрі аж вмирали за курінням, та не звикли до міцних американських цигарок, почала сильно крутитися голова. Більшість із них одразу ж сприйняли це як спробу підсунути нам наркотики і покидали цигарки на землю. І тут знову на допомогу прийшов майор. Він взяв цигарку в одного із наших і закурив. Із допомогою перекладача майор переконав нас, що курити безпечно.

«ЛУЦЬКІ СТРІКЕ» ТА ЖУВАЛЬНА ҐУМКА

Наш підрозділ і далі був розкиданий, американських військово-поліцейських формувань прибувало все більше, німців забрали. На наше здивування, американці були в синьо-жовтих касках, і дехто навіть вирішив, що підрозділ, ймовірно, складається з українців за походженням. Я спробував заговорити до одного солдата, але він відповів англійською. Так я вперше почув, як звучить англійська мова, вона мені дивно звучала. Цікаво, що більшість американців весь час автоматично рухала

Замітки про УПА в голландській та німецькій пресі

УКРАЇНСЬКА ТРИБУНА

КОМЕНТАР

ЛИШЕ СПРАВЕДЛИВОСТИ

ПЕРШИХ 36

ЗА ПРАВО АЗИЛЮ ДЛЯ ЧЛЕНІВ УПА

Ваш приятель і дорадник «УКРАЇНСЬКА ТРИБУНА»

«Перші 36»: українська газета в Німеччині описує наш прихід

ротами. Лише потім ми дізналися, що це вони жували жуйку, а таке ми не могли уявити собі навіть у найсміливіших мріях. Невдовзі солдати підійшли до нас і роздали кожному по маленькій пачечці, як ми вважали, шоколаду. Я відкрив її, відкусив трохи і проковтнув. Так, ціла пачка жуйок дуже швидко зникла в моєму шлунку. Слава Богу, виробники жуйок, мабуть, передбачили такі випадки, тож я не дуже постраждав.

«Громенко» зібрав нас у стрій, отримав звіт від заступника командира «Лагідного» і офіційно доповів американському майору про наше прибуття і готовність скласти зброю. Майор вислухав рапорт, оглянув наш загін і попросив «Громенка» дати команду розійтись. Тоді наш підрозділ сфотографували, нас посадили у вантажівки (один рій на машину) і досі в повному озброєнні відвезли до казарм у Пассау. Наше командування їхало окремими джипами.

Розважлива поведінка американців дуже заспокоїла нас, проте ми все ще не були впевнені в майбутньому. Нам таємно наказали заховати деяку зброю, зокрема пістолети й гранати, на випадок якщо б довелося протистояти екстрадиції совітам, а вони були лише за декілька кілометрів від нас, за Дунаєм. Ми й не здогадувались про доктрину Трумена, оголошену навесні 1947 р. Якби знали про неї, хвилювались би значно менше.

Однак, американці не змушували нас здавати зброю, а життя в казармі розпочалося з наказу помитися і позбутися паразитів. Групками нас водили до теплих, розкішних душових, а наш одяг обсипали дезінсектицидним порошком на основі ДДТ. Нас підстригли, пожаліли лише командирів. Нарешті ми були вільні від всюдисущих паразитів! Наступного дня нас попросили здати зброю, тоді посадили у військові вантажівки і відвезли до казарм американської армії в Деґґендорфі, трохи далі від кордону.

Тут нам роздали польові ліжка, подушки та ковдри, і ми приготувалися до розміреного життя за парканом. Вже у першу ніч декого з наших таємно відіслали до міста з завданням налагодити контакт із українськими політичними провідниками в Німеччині. Місію вони виконали досить успішно, відтоді у Деґґендорфі нас постійно хтось відвідував.

На четвертий день після перетину кордону мене схопив апендицит, тож я вирушив до американського військового шпиталю в Реґенсбурзі.

Пам'ятаю, як я прокинувся на операційному столі і побачив величезні очі медсестри в масці. Я хотів пити і попросив ковток води спершу українською, потім німецькою. Вона приклала пальці до губ, щоб я заспокоївся, тоді змочила губи мокрою серветкою. А далі я знову заснув.

Наступного дня мене зігнали з ліжка і змусили ходити. На мої протести ніхто не зважав, але лікарі точно знали, як треба діяти, бо вже десь за три дні я гуляв лікарнею цілком без нагляду. Величезний шпиталь мав декілька відділень. В хірургічному відділенні всі носили чорні халати, поверхом вище – відділення червоних халатів. Одного дня, коли я прогулювався коридором, до мене підійшов чоловік і показав, що хоче обмінятися халатами. Я з радістю погодився. Він одразу зник, а я повернувся до палати. Цей випадок викликав неабияке пожвавлення. Мене зупинив лікарняний поліцейський, з'ясував, що я належу до хірургії, і розповів, що всі, хто носили червоні халати, мали венеричні захворювання. Мені порадили більше ніколи не обмінюватися халатами.

Моїми перекладачами стали німецькі медсестри, які працювали в шпиталі під наглядом американців. Декотрі з них служили на східному фронті і навіть трохи знали російську. Для мене це стало фантастичним відкриттям, тож невдовзі я вдало використав ці зв'язки для прибуткової справи. З якихось незрозумілих причин мене тримали в лікарні майже цілий місяць, хоча могли виписати вже за тиждень після операції. Така пауза дозволила мені реалізувати свій план.

МІЙ АЛКОГОЛЬНИЙ БІЗНЕС У ЛІКАРНІ

Годували в лікарні прекрасно, особливо мені подобалося морозиво. Між прийомами їжі пацієнтам у необмеженій кількості дозволяли печиво, «кока-колу», цигарки та каву. Однак у шпиталі діяв сухий закон, в приміщенні заборонялось розпивати спиртне. Це багатьом було не до душі. Проте це правило підкинуло мені ідею, і за допомогою німецьких медсестер я став підпільно торгувати алкоголем. Медсестри боялися напряму мати справу з американцями, тому замовлення приймав я, а пізніше займався доставкою. Я не пригадую, скільки брав за пляшку, але половина прибутків завжди йшла німецьким медсестрам, котрі приносили напої, а половина діставалась мені.

Військові були неперебірливі – їм підходило будь-що. Згодом у мене назбиралася ціла купа червоних окупаційних доларів, а військові з мого відділення були надзвичайно щасливі. Одного разу чи двічі траплялося так, що дехто випивав забагато, і нас мало не викрили. Але мені й далі щастило, я постачав спиртне практично до свого останнього дня в шпиталі.

Однак, кожна історія, якою прекрасною вона б не була, колись закінчується. В лікарні лежав молодий американець, десь на рік чи два старший за мене, який потрапив в автомобільну аварію. Після операції його обличчя було задротоване. Він любив жартома битися зі мною. Одного разу я не стримав удар, і йому довелося ще раз лягати під ніж, щоб наново задротувати обличчя. Цим я одразу нагадав про себе адміністрації шпиталю, і вже наступного дня вирушив до Деґґендорфа.

У нашому таборі тепер було повно повстанців. За час мого перебування в лікарні ще приблизно 250 вояків УПА з різних сотень прибули до Німеччини і були інтерновані в Деґґендорфі.

ПОЛІТИЧНИЙ ПРИТУЛОК

Невдовзі після мого повернення у табір приїхала велика військова комісія, щоб допитати нас. Перед тим усіх оглянула група лікарів, котрі особливо цікавилися, чи в нас є татуювання на руках. Спочатку ця процедура нас приголомшила, та потім хтось висловив думку, що так перевіряли, чи ми часом не належимо до німецьких вояків СС. В цьому був певний сенс, бо совіти всіляко обґріхували нас, навіть називали «україно-німецькими націоналістами». З цією нісенітницею я знову зіткнувся наприкінці 1990-х, коли американський дослідник українського підпілля Джефрі Бердс дійшов висновку, що «україно-німецькі націоналісти» – це групи вояків обох національностей. Я намагався переконати його у протилежному, але мені це не вдалося. Очевидно, як об'єктивний науковець він не зміг повірити словам колишнього вояка УПА.

Військова комісія вразила нас. Комісія у складі офіцерів високих чинів, які носили фантастичні уніформи та хизувалися чудовими шкіряними портупеями, з усіх вирішила допитати мене, мабуть, тому що я був наймолодшим. Я увійшов і привітався, мені сказали сісти. Запропонували цигарку, та я відмовився, бо не курив. На мені все ще були стара форма і обдротовані

черевики. Звичайно, тепер я носив чисту білизну. А ще я мав старий німецький пояс із написом «Gott mit uns» (Господь із нами) на пряжці, проте свастику я ретельно стер.

Майже одразу ця ситуація почала мене дратувати, бо перекладачем був чех. Він розумів польську, але не міг розмовляти нею. Він ставив питання чеською, я відповідав польською, а він перекладав це англійською. Я заперечував проти цього, кажучи, що поляки й чехи боролися проти нас, тож було дивно не надати мені перекладача-українця, адже їх тут було декілька. «Як мені знати, що мої висловлювання не перекручують?» – питав я. Після того, як я озвучив свої переживання, польськомовний офіцер запевнив мене, що все буде гаразд. Тоді мене попросили позначити наш маршрут від Перемишля до Веґшайда на великій мапі, розпитували про наші цілі, командування тощо. Потім мені показали декілька фотографій чоловіків і попросили вказати на Степана Бандеру. Я б не зміг відрізнити Бандеру від Адама, однак не дуже переймався цим і легковажно «вказав» на Бандеру на одній із фотографій. Офіцеру, який допитував мене, очевидно, не сподобалося моє ставлення, і він вирішив поставити мене на місце. Доволі високий на зріст, він піднявся з крісла, нахилився через стіл і, показавши на мою пряжку на поясі, строгим голосом запитав, що там написано. Я відповів «Господь із нами», зауваживши, що це гарна фраза, і продублював її польською. Тоді він запитав, хто дав мені цей ремінь, припустивши, що він дістався від німців. Я відповів, що майже все, що на мені, іноземного виробництва. Мундир і штани – польські, черевики – словацькі, зброя – радянська, а пояс – німецький. Потім додав, що якби ми боролися проти американців, я б, мабуть, заволодів таким же поясом, як у нього, бо він мені дуже сподобався. Офіцер почервонів, як буряк, я думав, він от-от вибухне. Проте він стримався і відпустив мене. Коли я виходив, офіцер, котрий розмовляв зі мною польською, підморгнув мені. Тоді я зрозумів, що заробив собі трохи балів.

17 листопада 1947 р. нас зібрали і повідомили, що нам надають політичний притулок. Ми отримали наказ спакувати речі і серед ночі нас доправили до табору українських біженців в Ляндсгуті і там звільнили. Наступного дня поблизу Деґґендорфа, Ляндсгута і Пассау американці здійснили фальшиву операцію з нашого пошуку, але нібито так і не знайшли нас.

За чутками, ген. Люсіус Клей повідомив радянським силам, що нам вдалося втекти, а спроби знайти і схопити нас виявилися невдалими. Я даремно намагався знайти підтвердження цьому чи нашому допиту військовою комісією. Ці документи мусять зберігатися в якомусь архіві.

Ось так завершилася моя участь у збройній боротьбі за свободу України. Надалі я вирішив утримуватися від безпосередньої діяльності в революційній політиці і повернутися до школи. Хоч я більше ніколи не тримав зброю в боротьбі за українську свободу, моя служба Батьківщині триває й досі. Ручка, а останнім часом комп'ютер, стали новими засобами у цій війні.

Моє життя продовжилося в Америці, де моя служба Україні знайшла застосування в лавах Корпусу Морської Піхоти, але про цю історію вже іншим разом.

ЧАСТИНА 2

МЮНХЕНСЬКИЙ ТАБІР ДЛЯ ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

Одразу після виходу з Деґґендорфського табору та короткого перебування в таборі для переміщених осіб у Ляндсгуті, я прибув до величезного табору для переміщених осіб різних національностей – СС Казерне (потім – Варнер-Казерне), таких таборів у Баварії поблизу Мюнхена було кілька.

Із друзями у Варнер-Казерне в 1949 р.

Адміністрація складалася з людей різних національностей. Крім того, там були своя поліція, церкви різних конфесій, школи та навіть поліклініка. Усі мирно співіснували, а єдиною незручністю було те, чим відкрито обурювалися деякі матері, – за своєю традицією, українці продовжували голосно співати пісень і після одинадцятої години вечора, а це дуже заважало дітям спати.

В ті часи Німеччина була дуже цікавою країною, в якій відбувалися глибокі політичні та економічні зміни. Попри певну спустошеність, про що свідчили зруйновані будівлі в Мюнхені, велику кількість іноземних переміщених осіб та американських військових, у цій країні панувала сувора дисципліна. Міський транспорт працював непогано, досить добре функціонували школи, театр та опера – остання багато чим завдячувала митцям із табору.

Життя українських біженців було доволі насиченим. З'явилися сотні організацій, газет, видавництв, музичних груп, художників, хорів, церков та навчальних закладів різних рівнів, зокрема й два університети. Кипіло політичне життя, конкуренція була дуже високою. Здавалося, після довгого й пригніченого гніту радянської влади в людей прокинулась енергія, котра скеровувала їх у нове захоплююче майбутнє.

Та не вся діяльність українців була мені до душі. Дехто заперечував збройну боротьбу в Україні чи навіть існування УПА (Української Повстанської Армії), у складі якої я колись воював. Інші намагались отримати політичну вигоду від перебування в Німеччині, проголошували себе вождями. Однак загалом про ці роки діяльності української діаспори можу сказати лише позитивне. Люди вчилися жити в умовах демократії.

Найзапеклішим було змагання між двома гілками ОУН – ОУН (М) та ОУН (Б). Обидві приписували собі лідерство в українській визвольній боротьбі. Однак діяльність ОУН (М) майже не відчувалася в Україні, тож майже усі учасники пропагандистського рейду УПА, котрі прибули до Німеччини, схилялися до підтримки ОУН (Б). Згодом ми дізналися про серйозні розбіжності у проводі цієї організації між Степаном Бандерою та Ярославом Стецьком, які пережили війну в німецькому концтаборі і тими, хто, під кінець війни були вислані за кордон проводом українського підпілля. Згодом це призвело до розколу і в лавах вояків УПА, котрі, як і я, виїхали з країни наприкінці 1947 р. Обурений цими міжусобицями, я вирішив не втручатися і зосередився на навчанні. Однак на відстані я все ж симпатизував ЗП УГВР (Закордонному Представництву Української Головної Визвольної Ради) на чолі з Миколою Лебедем, о. Іваном Гриньохом та Проф. Мирославом Прокопом.

Пригадую дві масштабні політичні демонстрації, які українці організували в Мюнхені. Одна була присвячена пам'яті Голодомору 1932-33 рр. в Україні, а інша відбулася за ініціативи ОУН (Б) під егідою АБН (Антибільшовицького Блоку Народів). Я взяв участь у другій демонстрації, в якій мене ледь не переїхав американський військовий автомобіль. До того ж, наступні кілька днів після цього я промивав очі від сльозогінного газу, який використали, щоб заспокоїти доволі збуджений натовп. Очевидно, на цей газ я реагував дуже чутливо.

Вдруге таке трапилося зі мною під час тренувань на випадок «газової атаки» під час служби в морському флоті США. Мабуть, мені варто було запам'ятати, що не треба наражати себе на таку небезпеку навіть заради благородної справи. Участь у цій акції була цікавою й хвилюючою, зовсім не схожою на те, що я переживав у своєму житті до цього.

Звичайно, моє першочергове завдання полягало в отриманні правового статусу переміщеної особи. Цей процес виявився доволі тривалим, бо керівництво МОБ (Міжнародної організації у справах біженців, заснованої в 1946 р. ООН, щоби перейняти на себе частину обов'язків Адміністрації допомоги й відбудови при Організації Об'єднаних Націй) мало впевнитися, що тут не переховується якийсь злочинець. Коли я прибув до табору, мені виділили тимчасову кімнатку на п'ятому поверсі блоку «Ц». Я отримував справжню насолоду від життя на самоті, адже ніхто мене не турбував. Щоправда, невдовзі до кімнати поселили ще двох чоловіків. Вони служили в дивізії «Галичина», потім потрапили в табір для військовополонених у Ріміні (Італія), звідки їх евакуювали до Англії. Вийшовши на волю в 1948 р, вони повернулися до Німеччини.

Посеред 1947-48 н. р. я вирішив повернутися за шкільну парту, бо добре усвідомлював, що моє революційне минуле не дало змоги здобути необхідні знання. Я переконав кількох людей познайомити мене з добрим вчителем. За мене взявся колишній викладач гімназії пан Василь (?) Різник. Завдяки йому я значно поглибив свої знання з алгебри й тригонометрії. Я вчився в нього добрих три місяці, а тоді вступив до місцевої гімназії. Учитель намагався контролювати й моє вивчення хімії, діставав мені підручники і змушував вивчати різні хімічні формули напам'ять. Вивчаючи історію, географію, літературу та німецьку мову, я намагався якомога більше читати, хоча це було досить нудно.

Життя в таборі супроводжувалося й розвагами. У сусідній кімнаті, мешкали три латвійські повії чи, як їх називають зараз, працівниці секс-індустрії. Кімнати розділяла тонка стіна в дірках від сучків (деякі з них повипадали, а інші можна було запросто витягнути в зручних місцях - вони легко ставали на місце). Так я отримав можливість підглядати за ними у шпарку і уся кімната чи принаймні дві її частини біля стіни були, як на долоні. Дівчата були симпатичні, молоді та дуже активні, проте через деякий час я втратив до них усякий інтерес. Час від часу між дівчатами

та їхніми клієнтами виникали непорозуміння, а це розпалювало мою цікавість.Суперечки зазвичай точилися навколо грошей. Розмови велися німецькою мовою, бо клієнтура представляла різні національності. Одного разу, вимагаючи свої гроші назад, у таку ситуацію потрапив один відомий літній українець, знаний у таборі як «Дипломат». Дівчата накинулися на нього гуртом і виштовхали у коридор без штанів. Так він не тільки програв у суперечці, але й втратив штани. Я зберіг цю подію в таємниці, тож репутацію «Дипломата» залишилася незаплямованою.

Отже, крім алгебри та інших академічних дисциплін, я трохи ознайомився з важкою щоденною роботою представників найдавнішої професії та отримав міцні теоретичні основи статевого виховання.

«РЕВОЛЮЦІЙНА» ДІЯЛЬНІСТЬ

В 1948 р. відбувалися відчайдушні спроби ОУН (Б) та ЗП УГВР налагодити контакти з учасниками визвольного руху в Україні. Мене кілька разів запрошували кур'єром до України, але я весь час відмовлявся. Згодом я дізнався, що одним таким кур'єром став Збіґнєв Камінський («Дон»). Пізніше він опинився в Польщі та був втягнутий в діяльність Леона Ляпінського («Зенона»). «Дон» не знав, що «Зенон» керував підпіллям ОУН у Польщі на користь польських та радянських спецслужб. З. Камінського заарештували, надовго запроторили до тюрми, а багато невинних українців-патріотів безпідставно зазнало переслідувань. Однак усе це не пройшло безслідно для мене. Готуючись до від'їзду в Україну, дехто з моїх колишніх побратимів з УПА вигадував собі імена і виготовляв фальшиві документи. Врешті, я вирішив зробити так само.

Попри те, що я був офіційно зареєстрований як ПО під своїм іменем, мені все ж сподобалась ідея обирати собі псевдонім. Отримати фальшиві документи було досить легко, причому не довелося платити за них. Одного дня я поїхав до Ноймаркта поблизу Реґенсбурга і через тиждень отримав п'ять нових посвідчень на різні імена. В основному вони були на бланках старих Kennkarte (посвідчень), котрі колишня нацистська адміністрація видавала полякам та українцям. Задоволений, я склав їх разом із посвідченням ПО, поклав у внутрішню кишеню і вирушив назад до Мюнхена. На головному залізничному вокзалі до мене раптом підійшли двоє німецьких поліціянтів і попросили

показати документи. Я спробував витягнути хоча б одне посвідчення з кишені, але в мене нічого не вийшло, тож я мусив показати усі шість документів. Від здивування вони вирячили на мене очі та після кількох дзвінків у їхній штаб повезли мене на інший берег ріки Ізар, на площу Ґалілєя, 2, де знаходився американський ККР (Корпус Контррозвідки).

Офіцер ККР розклав усі мої посвідчення на столі, попросив підтвердити, що на всіх була саме моя фотографія, потім записав усі імена і запитав, які документи справжні. Я підтвердив, що моє посвідчення ПО було єдиним справжнім документом, і він відклав його вбік. Тоді офіцер почав розпитувати про життя в таборі для ПО, а з його запитань стало ясно, що про мене йому було відомо все. Далі він сказав, що лише дурні подорожують із такою купою документів, повернув усі мені, наказавши надалі користуватись лише легальними документами, і, на моє здивування, відпустив на волю. Для мене це стало добрим уроком, тож повернувшись до табору, я негайно знищив усі фальшивки та зосередився на нагальніших і важливіших особистих проблемах.

ВІДНОВЛЕННЯ РОДИННИХ ЗВ'ЯЗКІВ

В той час мене хвилювало ще одне – я хотів будь-що відшукати матір і двох братів, котрих у рамках акції «Вісла» примусово виселили на колишні німецькі території (тепер – Польща), щоб повністю асимілювати їх, як і 150000 інших українців, які постраждали внаслідок цієї депортації. За деякий час я дізнався, що з ними все гаразд, тепер вони живуть у селі Лісув, ґміні Пасленк, Ельблонзькому повіті, Ольштинському воєводстві. Згодом мені навіть вдалося налагодити зв'язок із ними. Вони зітхнули з полегшенням, коли дізналися, що я вижив у тому довгому рейді УПА 1947 р.

Для мене було важливо вчитися – я присвячував школі майже весь свій час, але, на жаль, це не приносило грошей. Я спробував торгувати американськими цигарками поштучно, це були переважно «Кемел» та «Лакі Страйк», однак мав від цього лише мізерний прибуток. Врешті, я знайшов роботу в українському кооперативі, що знаходився в підвалі Блоку А. Ближня частина приміщення використовувалася під бар, а в дальній виготовляли ковбаски. Мене взяли на неповний день допомагати саме з ними.

ПРИГОТУВАННЯ КОВБАСОК

Чоловік, який керував усім (вже не пригадую його імені), був справді Meister Wurstmacher (майстерним м'ясником). Його страви завжди були надзвичайними, свіжими, дуже смачними та користувалися шаленим попитом. Окрім певної винагороди, я міг удосталь смакувати різноманітними ковбасками. А ще тут завжди був свіжий хліб і пляшки з прохолодною, смачною «Кока-Колою». Для підлітка це здавалося манною небесною.

Невдовзі я заробив достатньо, щоб купити собі англійський костюм, краватку та пристойне взуття. Таке вбрання й мій статус колишнього вояка УПА одразу відкрили мені реальні перспективи в товаристві патріотичних українок у таборі.

Я, звичайно, не знав, що м'ясо для ковбасок треба було купувати легально, хоча ми отримували тварин за якимось бартером, а потім мали їх різати у хліві позаду Блоку В. Одного разу нам привезли велику свиню, яку мали зарізати ми четверо. В нас нічого не вийшло, тож тварина, врешті, втекла і побігла полем у напрямку міста Шляйсгайма, а ми щодуху намагалися її наздогнати. Нам таки вдалося зробити це – ми повернули її на місце виконання вироку в хліві, однак Майстер М'ясник добре вичитав нас за це. Тоді я дізнався, що нас могли викрити німці, а це мало б погані наслідки для кожного з нас зокрема і підприємства загалом.

ПЕДАГОГІЧНЕ УЧИЛИЩЕ

Наприкінці січня 1948 р. я завершив підготовку до вступного іспиту в 7-й клас гімназії і таки склав його, хоч і не без певного хвилювання. Проте я передумав туди вступати й вирішив піти в педагогічне училище (Lehrerbildungsanstalt) з дворічною програмою навчання. Мене взяли, і я без проблем завершив навчання. Ось так, помучившись, я отримав освіту, що прирівнювалася до середньої. Озираючись назад, можу сказати, що педагогічна освіта виявилася вдалим кроком, навіть попри те, що тоді я не планував присвятити себе професії вчителя.

Ще один цікавий результат моїх успіхів у навчанні полягав у тому, що завдяки МОБ мені запропонували чотирирічну стипендію в Колумбійському Коледжі в Ню-Йорку. Однак я зовсім не мав до кого звернутися за порадою.

В колі моїх друзів та вчителів ніхто й уявлення не мав про цей американський навчальний заклад, тому замість того, щоб наполягати на моїй згоді, більшість усе ж відмовляла мене від еміграції та «життя серед ковбоїв». Я свідомо не прислухався до порад працівників МОБ, котрі переконували мене погодитись. Лише згодом, по приїзді в Америку, я зрозумів, наскільки нерозважливо з мого боку було відмовлятися від навчання в одному з закладів Ліґи Плюща (Ivy League). Проте вже було запізно. Як сказав би дехто з моїх друзів на ідиш – «Oi wei is mir!!!». Єдиною людиною, котра могла мені щось справді порадити, був Проф. Лев Шанковський, але тоді він уже мешкав у Філадельфії. Він зробив блискучу кар'єру в Мюнхенській гімназії, хоча й мав довгу історію участі в революційній діяльності. Я познайомився з ним, коли потрапив до мюнхенського табору ПО. Врешті, саме професор та його дружина Марта надіслали мені документи, завдяки яким я зміг приїхати до них у «Місто братньої любові».

ЗУСТРІЧ ІЗ МАЙБУТНЬОЮ ДРУЖИНОЮ

В той період у моєму житті трапилися й деякі приємні події, які відіграли важливу роль у майбутньому. У мюнхенському таборі для ПО я зустрів Тамару Сидорик, котрій тоді було всього

Моя перша зустріч із майбутньою дружиною Тамарою
в Мюнхені, 1949 р.

лиш тринадцять років, і яка через дев'ять років стане моєю дружиною. Тоді ми лише трохи порозмовляли, але вона так запала мені в серце, що я так і не зміг її забути. Коли я нарешті приїхав до США і після служби в Корпусі Морської Піхоти США (USMC) повернувся до Філадельфії, знову зустрів її в одній приватній католицькій школі і закохався, так би мовити, з другого погляду.

Десь у той самий час я познайомився і з Галею та Лілею. Обидві були значно старші, ніж Тамара. Ліля писала мені пристрасні листи, адже вона перебувала в таборі для ПО в Реґенсбурзі, і ми зустрічалися досить рідко. Однак коли ми все-таки бачилися, весь час сварилися. Це продовжувалося й у США, коли її родина оселилась у Філадельфії. Галя емігрувала до Клівленда (штат Огайо), стала баптисткою, а одного разу при нашій зустрічі безуспішно намагалася навернути мене в свою віру. Ще під час моєї служби в Морській Піхоті Ліля вийшла заміж за українця-пластуна і щасливо жила з ним. Проте я знову випереджаю події.

ПЕРЕЇЗД ДО США

Невдовзі я зрозумів, що за певних обставин життя серед «жахливих ковбоїв» не таке вже й погане, особливо зважаючи на те, що кілька моїх друзів та знайомих почувалися тут цілком упевнено. Вони подарували мені трохи спортивного одягу на щодень. Я написав декотрим із них, і незабаром я мав документи, які дали змогу розпочати тривалий бюрократичний процес еміграції до США. Окремі співбесіди були довгими й заплутаними (перевірки поліції та спецслужб), проте я блискуче з ними справився. Згодом мене перевели в табір Функ-Казерне в Мюнхені, який слугував проміжним пунктом, а десь через два тижні я прибув до Бременської затоки. Там мене разом із сотнями інших переміщених осіб посадили на корабель ВМС США «Генерал Герші» і через Галіфакс (Канада) ми прибули до Бостона. Звідти нічним поїздом я дістався Філадельфії.

Подорож через Атлантику була не з приємних. Після Ла-Маншу море весь час штормило. Нас розподілили за стàтями і запакували в висячі гамаки, розвішані в величезних залах по всьому кораблі. Жінки та діти опинилися в носовій частині. Чоловіків розмістили в середній та кормовій частинах судна. Для екіпажу виділили каюти на верхній палубі. Такий розподіл місць вимагав ретельного контролю. Тож одразу після відправлення з багатьох юнаків (туди потрапив і я) організували загін, видали пов'язки МР (Військова Поліція) та наказали наглядати за дотриманням розподілу місць.

В поїзді з Функ-Казерне до Бремена

Кожні вісім годин, вдень та вночі, ми, військова поліція («МР»), мали заступати на двогодинне чергування при вході до жіночого відділення і не впускати відвідувачів без дозволу. Це все було швидше не пеклом, а католицьким чистилищем, у якому тричі на день, під час сніданку, обіду та вечері окремим душам дозволялося відвідувати трапезну, щоб поїсти і подихати свіжим повітрям. Більшість із них навіть не з'являлася туди. Серед постійного шуму, дитячого вереску, хаосу й блювання вони просто чекали, поки хтось принесе трохи фруктів чи води.

Було вітряно, тож корабель підкидало на хвилях, мов сірникову коробку. Ба гірше – ніс корабля іноді піднімало, а потім опускало з такою силою, що навіть найвитриваліші шлунки прощалися зі своїм мізерним вмістом. Я належав до небагатьох щасливчиків, яких не зачіпила морська хвороба, але не міг ні стояти, ні сидіти, тож більшу частину чергування я пролежував на лавці біля жіночої секції. Деяким чоловікам, котрі розташовувались у середній та кормовій частинах судна, пощастило – до них не долинали дитячі стогони й плачі. Однак певні події зачепили й мене.

Їжа на кораблі була смачна, завжди було багато свіжих фруктів – яблук, апельсинів і бананів. Не було потреби переїдатися під час основних прийомів їжі, бо завжди можна

Справа наліво: я з екіпажем корабля ВМС США «Генерал Герші»

було щось перекусити. Проте одного разу хтось із пасажирів, якому не вдалося втамувати голод першою порцією, попросив ще їжі. Того дня подавали спаґеті з фрикадельками, і цей ненажера за нашим столом наминав уже третю порцію. Раптом він на хвильку зупинився, якось здивовано подивився навколо і виблював усю їжу на стіл прямісінько перед нами. Всім відомо, яку реакцію викликає чиєсь позіхання. Така сама колективна відповідь, як виявилося, торкається і блювання. За кілька хвилин вичищена їдальня перетворилася на суцільний безлад. Мені стало легше аж на сходах на верхню палубу. Вперше і востаннє у житті мене так серйозно і помітно нудило. Однак життя на цьому не зупинилось, тож за кілька днів все налагодилось. Навіть погода стала набагато приємнішою, знову з'явилися натяки на якесь соціальне життя та навіть флірт. Саме тоді я познайомився з однією сербкою (не пам'ятаю, як її звали). Вона прямувала до Канади й зі своєю родиною зійшла в Галіфаксі.

До Бостона залишилася ще одна ніч. Там ми вийшли, пройшли усі імміграційні процедури й митний контроль. Кожному видали по п'ять доларів на кишенькові витрати й квиток на поїзд. До вечора ми готувалися роз'їхатися, хто куди. У Бостоні зі мною трапилася одна неприємність: під час огляду хтось ненароком наступив на мою валізу, яка була зроблена з картону, хоч і виглядала міцною. В ній утворилася величезна діра.

З цією порваною валізою, геть виснажений, наступного ранку я опинився у Філадельфії. Вночі я не стулив очей. Цьому було дві причини: по-перше, жахливо стукотіли колеса потяга, а по-друге, вагон, у якому я їхав, був довгим і відкритим. В Європі всі звикли до невеликих купе, які обмежували приватний простір і пасажир не почувався таким незахищеним від людського ока.

ПРИБУТТЯ ДО ФІЛАДЕЛЬФІЇ

Мене зустрів Проф. Шанковський із сином Ігорем, моїм однолітком або десь на рік молодшим від мене. Кількома автобусами, а потім наземним поїздом ми дісталися до вулиці Стайлз у Франкфорді, що в Західній Філадельфії. Там Проф. Шанковський орендував будинок. За дві вулиці вниз знаходилася величезна хімічна фабрика. За кілька кварталів у протилежному напрямку були поля, на яких цілодобово спалювали сміття. На вулицях було багато сміття, а в повітрі відчувався їдкий дим. Було гаряче й волого, тож мені стало важко дихати. В голові промайнула думка, що я поспішив, вирішивши переїхати до США. Але зробленого не повернеш, а в кишені залишилося якихось два долари. Тому глянувши на усміхи друзів, я вирішив нічого не боятися і насолодитися теплим прийомом.

Після обіду мені показали мою кімнату, я помився й одягнув чисту сорочку. У вікні навпроти (десь за два метри від мене) я побачив двох симпатичних дівчат, які щось белькотали мені. Я не зрозумів ані слова. Невдовзі я дізнався, що так ці дві юні сусідки намагалися завести розмову зі мною. Їхні усміхнені й дружелюбні обличчя підняли мені настрій, але водночас чітко показали, що мої знання з англійської, якими я так пишався в Німеччині, треба негайно серйозно вдосконалювати.

ВИГІДНА РОБОТА

Я мав негайно знайти роботу. Хоча мені й казали не поспішати, я продовжував пошуки і цілком випадково познайомився з покрівельником паном Танталою. Він походив із Польщі, тож ми з ним порозумілися по-польськи. Наступного ранку я приїхав за вказаною адресою, де отримав завдання вилізти на дах і позривати стару просмолену покрівельну дранку. Це був невеликий одноповерховий будинок, тож на даху я почувався цілком безпечно. Та, на жаль, десь через п’ятнадцять хвилин роботи я перечепився за щось і впав на траву прямісінько до ніг пана Тантали. Він уважно глянув на мене, вручив 20 доларів і дуже поважно сказав польською –

«zwijaj» (Геть звідси!!!). Так завершилась моя перша робота в Америці, і хоча я розбагатів аж на 20 доларів, собою не пишався.

На іншій роботі я мав малювати стелю жахливою золотистою фарбою, лежачи спиною на риштуванні. Фарба була всюди – на волоссі, взутті та одязі. Мені не видали ніякого спецодягу та й платили небагато. Там я протримався два дні й, підрахувавши витрати, вирішив, що це мені не по кишені. Врешті, у греко-католицькій церкві, де щотижня збиралися вірні й ті, хто шукав роботу, мені порадили податися до «Ф. П. Воль та компанії», що знаходилася неподалік і вже взяла на роботу кількох українців та поляків.

У понеділок я прийшов на завод і ледь не зомлів від смороду, який стояв у повітрі. Мені розповіли, що тут виготовляють ґумові прокладки зі свинячої шерсті для сидінь та матраців, а моє робоче місце буде за монтажним столом, де я виконуватиму легку й чисту роботу. Початкова оплата мала становити 45 центів за годину, а оскільки цех був профспілковим, я мав добровільно вступити до профспілки. Мені насправді пощастило опинитися серед «еліти». Новоприбулі переміщені особи переважно працювали на переробному відділі, де розвантажували, варили, чистили й скручували в клубок свинячу шерсть. Вони вмивалися потом, адже працювали в масках та гумовому одязі. Саме їхнє відділення заводу отруювало смородом усе довкола. Згодом я дізнався, що шерсть, яку ми переробляли, потрапляла сюди навіть із Радянського Союзу. За американськими догматами, торгівля не знає кордонів і сприяє поширенню демократії. Іншими словами, ми працювали заради кращого майбутнього усіх народів Східної Європи та Євразії загалом.

Мої співробітники – прості люди з польським або ірландським корінням – одразу прийняли мене як свого. Наші розмови в основному зводилися до щоденних підрахунків, бейсболу та порад, як сповільнити роботу й не перепрацьовувати. Понаднормова робота означала звільнення. Для мене було найважче вдавати, що тяжко працюєш, але насправді не робиш майже нічого. Однак під кінець дня я настільки втомлювався, що навіть не міг читати хоч дещо із багатьох українських газет, що передплачував Проф. Шанковський. Моя англійська мова теж стояла на місці, бо на заводі я спілкувався переважно ламаною польською (мої співробітники лише трохи розмовляли по-польськи). На вихідних і вдома я переходив на українську.

Катедральний Храм УГКЦ Непорочного Зачаття у Філадельфії

УКРАЇНСЬКА СПІЛЬНОТА

Українська спільнота у Філадельфії добре організована. Тут функціонувало багато церков, клубів, шкіл, наукових, хорових і танцювальних товариств, середня школа та дворічний коледж для дівчат, виходило дві газети. Я вступив до чоловічого хору під керівництвом Івана Задорожного. Згодом цей колектив став мішаним; його очолив Антон Рудницький – професійний музикант, котрий свого часу працював диригентом у Харківській опері. Він зробив із нас добротний аматорський ансамбль, здатний виконувати навіть «Месію» Генделя на досить високому рівні. Проте наш репертуар в основному складався з українських творів. Цілком природно, що я вступив до організації колишніх вояків УПА, котрі емігрували до Америки. Крім того, в Українському Клубі на вулиці Франкліна щотижня проводилися танці, а там молодь отримувала можливість знайомитися й спілкуватися.

ТАНЦІ

Танці відвідували як нещодавні емігранти, так і люди, народжені в Америці, але різної етнічної приналежності, переважно українці. Новенькі дівчата-емігрантки були справжньою рідкістю, зате дівчат, народжених в Америці, та хлопців-європейців тут було вдосталь. Обидві групи одразу здружилися між собою. Американки полюбляли різні ритуали й манери, котрі привезли сюди хлопці з Європи.

Танці у Філадельфії

Запрошуючи до танцю, слід було обов'язково вклонитися, а після танцю юнак мав провести дівчину до її місця, за що вона дякувала поклоном. Якщо дівчина була у супроводі хлопця, він мав дати згоду на танець із нею, а залишити її посеред танцювального залу під час танцю чи одразу після нього вважалося неприпустимим. Двох дівчат, які танцювали разом, європейці завжди сприймали неоднозначно, тому хлопці якомога швидше намагалися розбити пару і запросити цих дівчат до танцю. Дівчата швидко призвичаювалися до обстановки, тому щоб не сидіти без діла, вони самі ставали у пари. Американці не звикли до таких тонкощів, тож часто залишалися ні з чим. Однак у них добре виходило танцювати джіттербаґ, а це дозволяло їм тримати марку. Всі мої спроби повторити їхні запальні танці були невдалими. Інших європейців спіткала така сама доля. Зрештою, час від часу між деякими хлопцями спалахували

непорозуміння, але дівчатам завжди вдавалося відновити порядок. На таких зустрічах зародилося багато серйозних стосунків. Там я зустрів Гелен, Ілейн і Дороті (на прізвисько «Коржик»), проте це все були тимчасові захоплення, адже мою увагу заполонила Ліля. По неділях, якщо дозволяла погода, ми гуляли в парку «Феєрмаунт» (вона мешкала неподалік), куди я досить довго добирався із Західної Філадельфії. Майже завжди ми прощалися зі сваркою, та стосунки чомусь тривали й далі.

Мої неприємності виникали й тому, що я не приділяв уваги вивченню англійської мови. Я не знав, як змінити свій спосіб життя, і це все більше додавало мені відчаю. Не маючи уявлення про високу культуру й інший бік американського способу життя, я повністю зосередився на вивченні української політичної ситуації. В той час я навіть не думав про повернення до навчання. Головними пріоритетами стали їжа, оренда та одяг, а освітні амбіції відійшли на задній план.

ЇЖА Й КЛІМАТ

Погода у Філадельфії не радувала. Поєднання високої температури й вологості призводило до активного потовиділення. Піт лився навіть тоді, коли я не рухався. Найважче було вночі, коли взагалі не спалося. Єдиним способом відпочити в прохолодному приміщенні залишався похід до кінотеатру. Тут були старі кондиціонери й потужні вентилятори. Це задоволення було досить дешевим: квитки коштували 25 центів, а доплативши ще десять, можна було отримувати батончик «Герші» і склянку холодної газованої води. Ще одним нововведенням американців було те, що фільми (іноді один і той самий) показували серіями без пауз. Для цього потрібен був лише один квиток. Я передивився чи проспав сотні таких фільмів.

Ще одним недоліком Філадельфії була відсутність нормального хліба. М'який хліб, який нові емігранти називали «бавовняним», не задовольняв нашого бажання посмакувати добрим старим поживним європейським продуктом номер один, до якого ми звикли. Водночас, не бракувало цукру, адже у всіх закладах цього солодкого продукту було вдосталь. Горнятко кави наполовину з цукром додавало багато сил.

Я звикав до тамтешнього клімату досить довго. Почуватися комфортно допомогло використання дезодоранту. Отже, як казав товариш Сталін, «жити поступово ставало краще, жити ставало веселіше».

САМООСВІТА

Коли я цілком освоївся, то виявилося, що практично не мав, чим зайнятися, бо не було телевізора. Тож я з головою поринув у світ книжок із колекції пана Шанковського. Впродовж Другої світової війни він відігравав важливу роль в українському підпіллі і тепер продовжував займатися українським визвольним рухом в еміграції. Хоча Л. Шанковський ніколи не входив до ОУН (Організації Українських Націоналістів), він поділяв демократичні ідеали, котрі вийшли на передній план у 1943 р. під час українського національного визвольного руху проти німців. У 1944 р. професор доклався до створення Української Головної Визвольної Ради і продовжував активно підтримувати цей підпільний уряд, який наприкінці 1944 р. боровся проти комуністичного режиму СРСР за свободу України. Як колишній вояк УПА, я цілком погоджувався з цією метою. Л. Шанковський став мені добрим і мудрим порадником. Його дружина Марта (в дівоцтві – Могильницька) виросла в імперському Відні, в родині професійного військового офіцера, здобула освіту в Сакре-Кер. Вона вважала росіян грубими варварами, хоча прекрасно знала їхню музику й літературу. Коли ми переїхали на вулицю Північний Ворнок (єврейський район Філадельфії), Марта одразу почала користуватися неабиякою популярністю серед людей старшого покоління. Мені це було лише на користь, бо після роботи я занурювався в інтелектуальне середовище. Крім того, ці люди сприймали мене таким, яким я був.

Я ПРИЄДНУЮСЬ ДО РЕЗЕРВУ ЗБРОЙНИХ СИЛ

Америка завжди думала про війну в Кореї. Дехто навіть припускав, що вона набере більших масштабів і врешті охопить навіть СРСР. Певною мірою з огляду на це я вирішив вступити до резерву армії США. Крім того, так я би міг наблизитися до американського способу мислення й життя, адже до цього часу був інтегрований лише в українську спільноту.

Мене включили до 325-го Батальйону військової розвідки резерву військових сил США, який базувався в Шуйлкіл-Арсеналі на півдні Філадельфії. Це були території, заселені переважно італійцями. Я мав відвідувати тренувальні збори принаймні два вечори на тиждень, а тому почав посилено вивчати англійську. Мене готували на посаду слідчого. Ще одним приємним відкриттям стало те, що я натрапив на справжній хліб, який італійці пекли для себе і чомусь не розповсюджували поза

своєю спільнотою. Так протривало недовго, бо через півроку після початку тренувань місцева комісія з обліку військово-зобов'язаних №128 вирішила, що мені час перейти на дійсну військову службу. Я отримав почесну відставку з сухопутних військ та офіційно вступив до Морського флоту США.

МОБІЛІЗАЦІЯ І ТРЕНУВАЛЬНИЙ ТАБІР ДЛЯ НОВОБРАНЦІВ

Вступ до Морського флоту став справжньою несподіванкою, адже все відбулося без моєї згоди. Мені повідомили, що тепер я нестиму службу на флоті і маю пройти базові навчання в Сан-Дієго (штат Каліфорнія) вже не як волонтер, а військовий строкової служби Морської Піхоти США. Очевидно, Морський флот розширював свій склад і тому приймав нових призовників. Тренувальний табір для новобранців у Періс-Айленд (Південна Кароліна) був на карантині у зв'язку зі спалахом дизентерії, тож увесь військовий склад із Філадельфії перевели у Сан-Дієґо. Більшість військових були волонтерами і поводили себе доволі зухвало. Їхній настрій різко змінився, коли ми прибули в тренувальний табір, бо нас зустріли грубуваті сержанти й капрали, котрі одразу встановили суворий контроль над групою.

Нас підстригли, видали по дві пари комбінезонів, білизни й черевиків і розподілили на взводи й загони. Ми здали весь цивільний одяг та інші пожитки, залишивши лише

Під час відпустки у Філлі з другом Ковальським

набори для гоління та зубні щітки. Конфіскували всі цигарки – не дозволялося курити, аж поки не вмикалася «курильна лампочка». Вмикалася вона лише з доброї волі інструктора зі стройової підготовки, якого ці обмеження не торкалися. Печиво «жертвувалося Червоному Хресту» (тобто тим же інструкторам зі стройової підготовки), а якщо хтось відмовлявся робити «пожертви», його змушували на місці ковтати всю порцію печива й запивати теплою водою, бо заборонялося ділитися з іншими. Звичайно, таке примусове харчування мало жахливі наслідки. Однак хлопці добре засвоїли свій перший урок і в своїх листах додому просили надалі не надсилати їм їжі.

Я не курив та не отримував печива, проте усвідомлював, що так нас вчать дисципліни, намагаються згуртувати в єдиний загін. Будь-яке покарання за порушення порядку застосовувалося до цілого загону. Якщо когось ловили на курінні без дозволу (а декому вдавалося приховати кілька цигарок), йому на голову одягали відро, закутували в шерстяну ковдру, давали величезну цигарку з газети і змушували курити. Ніхто не міг протриматися довго і зазвичай втрачав свідомість від браку кисню. Тоді цілому загону роздавали цигарки і наказували вдихати й видихати лише за командою інструктора зі стройової підготовки. Інтервал між вдихом і видихом був досить великим, тож невдовзі усі починали хапати повітря, задихаючись. Врешті, майже всі у загоні починали блювати.

Крім того, потрібно було навчити військових відповідної термінології. За старою звичкою, новобранці переважно називали видані нам гвинтівки М1 «люфами!». Щоб відвчити від цієї звички, порушника ставав лицем до загону і знімав штани. В одній руці він тримав гвинтівку, а в іншій – шнурок, прив'язаний до свого статевого органу. Покараний періодично то підіймав гвинтівку, то тягнув за шнурок і на повні груди викрикував: «Ось моя гвинтівка, а ось моя «люфа». Це – щоб стріляти, а це – розважатись». Я ненавидів це варварське принизливе покарання усім серцем.

Якщо нічна перевірка виявляла в когось брудну нижню білизну («труси»), загін більше не лягав спати. Натомість усі чистили (іноді по декілька разів) нашу казарму або прали одяг, незважаючи на те, чи він був чистий, чи брудний.

Якщо «вичищені» черевики не подобалися інструкторам, винуватця змушували тримати їх зубами за шнурівки і співати: «Я краще буду вилупком до скону, аніж тупим інструктором».

Решту часу ми приділяли стройовій підготовці, вчилися розбирати зброю та студіювали довідник військово-морських сил.

ДОЗОРЕЦЬ ВЗВОДУ

Я вже почав потрохи призвичаюватися до такої рутини, коли на другому тижні трапилася несподіванка. Мене призначили дозорцем взводу. Мої обов'язки були досить прості: я мав марширувати на чолі взводу, час від часу проводити тренування, підтримувати постійний зв'язок із ІСП та доносити його накази до підлеглих. Проте моя англійська була жахливою, я досі розмовляв із акцентом, а тому не міг як слід порозумітися з товаришами по службі. Мову вихідців із Півдня я не розумів взагалі. Після тренувань, коли всі відпочивали, я мусив відповідати на дзвінки і доповідати про них у тимчасовий пункт ІСП посеред табору.

Дзвінків було багато, але переважно вони були фальшивими. Тож, коли охоронці (а в кожної казарми була своя охорона) в цілому таборі починали кричати «Дозорець взводу 296 казарми ІСП», я мав з усіх сил бігти туди і кожного разу робити одне й те саме. Треба було однією рукою триматися за двері казарми й викрикувати:

Перевірка готовності до повітряно-наземного бою в Кемп-Пендлтоні (Каліфорнія)

«Дозорець взводу 296 доповідає, сер». Якщо ІСП був у доброму гуморі, він просто відказував «Заходь, вилупку!». Зайшовши, я мав зробити чотири кроки, розвернутися направо, ступити крок вперед і, зафіксувавши погляд на намальованій точці на стіні, віддати честь і знову прокричати: «Дозорець взводу 296 доповідає, сер». Отримавши наказ, треба було повторити його і попросити дозволу піти. В разі позитивної відповіді – викрикуєш «Так, сер!», віддаєш честь і йдеш геть. Однак така бездоганна процедура була радше винятком, аніж правилом.

ІСП міг з усіх сил штовхнути двері перед тобою, а всередині вилаяти тебе всіма можливими словами. Зрештою, він наказував «Вимітайся звідси!» і гатив по спині веслом, яке висіло на стіні для таких цілей. Вся ситуація була страшенно принизливою, і я не можу виправдати її жодними вимогами військової дисципліни. Поскаржитися на таке ставлення було нікому. Іноді, десь вдалині, я бачив чергового офіцера (переважно це був молодший лейтенант, який щойно завершив навчання), але його аніскілечки не хвилювали події в таборі. Мабуть, так по-дурному ставилися не лише до мене, проте в якийсь момент я вирішив, що з мене досить.

ПОНИЖЕННЯ У ЗВАННІ

Я отримав нагоду покінчити з цим на п'ятий тиждень наших навчань. На вихідних, коли майже всі ІСП поїхали на пиятику до міста, черговий ІСП вирішив розважитися. Він оглядав кожну казарму, придирався до всього й наказував розпочати генеральне прибирання. Слід було винести все з казарми, набрати піску й води та розпочати чистку. Після такого прибирання все заносили назад, заправляли ліжка, а у встановлений час відбувалася ще одна перевірка. Я вже не пригадую, скільки разів це повторювалося, але так тривало пів суботнього дня і всю наступну ніч. В неділю зранку ІСП знову з'являвся з перевіркою. Весь такий манірний, з офіцерським ціпком під рукою, він увійшов до казарми і після того, як я викрикнув «Увага!!!», розпочав із мене. Він глянув на мене, сказав «Гаразд», вдарив своїм ціпком по голові й повернувся, щоб перевірити хлопця навпроти. І тут я втратив контроль над собою, вихопив штика з ножен, прикріплених до мого рюкзака, що висів на ліжку, збираючись всадити його у спину ІСП. Та хлопець навпроти втрутився і схопив мене за руку.

ІСП повернувся, весь побілів, проте не втратив самоконтролю, а лише спокійно сказав: «Ти відповіси за це сповна, вилупку!» і вийшов із казарми. Перевірка скінчилася, і ми повернулися до звичного розпорядку дня.

Ближче до вечора мене викликали до казарми ІСП і попросили звільнити пост дозорця взводу. Мені повідомили про виконання цього наказу досить ввічливо, і я повернувся до свого взводу. Ще більше мене здивувало те, що я не отримав ніякого покарання за погрози ІСП. Мабуть, інструктори зі стройової підготовки вирішили, що їхній колега таки перегнув палицю, тож не захотіли здіймати галас. Відтоді я став звичайнісіньким солдатом, одним із багатьох. Правда, групка італійців почала дражнити мене різними епітетами. На щастя, двоє поляків – Ковальський із Філадельфії та велетень Маєвський з Чікаго – заступилися за мене, тому все досить швидко знову стало на свої місця. Окрім стройової підготовки в зімкнутому строї, ми вивчали багато корисної теорії про корпус Морської Піхоти США, війну, військовополонених і ставлення до них, наші права та багато іншого. Багато цієї інформації містилося в довіднику Морської Піхоти – на мій погляд, справді дуже корисній книзі.

ВЛУЧНИЙ СТРІЛЕЦЬ

Невдовзі нас відправили на стрільбище, однак із нами не поїхав жоден ІСП зі Сан-Дієго. Ймовірно, командування діяло на

Тренування на стрільбищі

випередження, бо там не завжди можна було уникнути нещасних випадків. Точно не пригадую, чи саме тоді або пізніше я отримав Відзнаку майстерного стрільця. Ще більших успіхів я досяг із 45-каліберним пістолетом, але це трапилося вже у Кемп-Пендлтоні, поблизу Оушенсайда, теж у Каліфорнії. Мене включили до складу розвідувальної роти Флотських Сил Морської Піхоти. Ще в тренувальному таборі я пройшов IQ-тест і, просто навмання вибираючи варіант відповіді, показав досить добрий результат. Після випуску з табору ми отримали невелику відпустку, тож десь на тиждень я поїхав до Філадельфії, а потім одразу вирушив до Кемп-Пендлтону. Там ми мали пройти курси бойової підготовки піхоти та розвідки, тобто це означало або біг у «джунглях», або веслування на ґумових човнах високими хвилями Тихого океану.

РОЗВІДУВАЛЬНА РОТА

Ми посилено тренувались, однак до нас ставилися з повагою. Досі не можу збагнути, чому мене скерували саме в розвідку. Можливо, до цього спричинило моє коротке перебування на розвідувальній службі сухопутних військ у Філадельфії. Було надзвичайно важко траґати десятимісний ґумовий човен під час потужних прибоїв, тож нас часто

Із друзями в Кемп-Пендлтоні

Святкування мого дня народження

відносило в океан і доводилося самотужки діставатися берега. Недалеко від нас, на острові Коронадо, знаходилась тренувальна база Морських Котиків та групи бойових плавців-підривників. Ми тренувалися у схожому темпі.

Такі навчання мали на меті зробити нас добрими військовими розвідниками. Нас вчили збирати важливу для армії розвідувальну інформацію, зокрема вистежувати, ідентифікувати й доповідати про ворожі дії за допомогою наземної чи морської десантної розвідки. Тож ці навчання аж ніяк не були схожі на те, чим я займався в військах запасу.

Найактивніше проходили водні навчання, коли ми тренувалися вилазити з води на швидкісний моторний човен, в якого збоку був прив'язаний ще один ґумовий човен. Все, що від нас вимагалось – просунути руку через ґумову петлю, яку викидали з прив'язаного човна, і ось за секунду можна вже було опинитися на борту. Згодом нас відвезли у Вокер-Лейк (у Неваді), де ми спускалися на човнах із патрульного бомбардувальника («літаючого човна»), а в демонстраційних бойових умовах з води нас піднімав уже вертоліт, а не ґумовий човен. Спершу ніяк не вдавалося відпрацювати підйом на гелікоптер одразу декількох людей. Як тільки ми просували руку в ґумове кільце, прив'язане до шкіряного ременя, нас різко витягували з води

Лист додому

і, щоби піднятися до вертольота, потрібна була справді богатирська сила. Той, хто піднімався, і гелікоптер ставали занадто відкритими для ворожого вогню. Звичайно, легко виходив підйом однієї людини. У Неваді ми пробули недовго, а тому не мали змоги відвідати Лас-Вегас. Однак у той час я навіть не здогадувався про його існування.

ГАВАЇ

Невдовзі нас посадили на корабель, і ми прибули до Канеоге-Бей на Гаваях. Тут знаходилася авіабаза Корпусу Морської Піхоти, але ми приїхали, щоб продовжити водні навчання. Найбільше хвилювання я відчував тоді, коли доводилося плавати серед акул-молотів, які весь час крутилися навколо мене. Рибини були молоді, завдовжки десь 30 см і, як усі діти, дуже допитливі. Їхніх мам навколо не було або ж вони просто не потрапляли мені на очі. У нас були палиці, якими відлякували більших особин, – ми зовсім не бажали стати їхнім обідом. Загалом плавання в Канеоге-Бей ніколи не приносило мені задоволення.

Пляж Вайкікі вирізнявся своїм виглядом кардинально. На той час там був лише один невеликий готель – рожева будівля «Роял Гаваян», а пляж був загальнодоступним. За час мого перебування на Гаваях (а це десь два чи три місяці) я відвідав чимало туристичних місць, та найбільше мені запам'ятався бар «Бравн Дербі». Раз чи двічі за вечір оркестр прикидався виснаженим і грав свою гарячу джазову композицію лежачи. Публіка шаленіла від цього. Я вважав це занадто награнним і прогнозованим, але в цьому барі мені подобалися напої. Солісткою була тендітна й симпатична чорношкіра дівчина. Вона майже весь час забувала слова, але на це ніхто не зважав. За випивкою в барі проводили час військові всіх рангів, тож за місцем наглядали ВП та Береговий патруль. До того ж, у барі процвітала проституція.

Мене вразив також Перл Гарбор – надгробний пам'ятник Тихоокеанському флоту США, меморіал державній безпечності та самовдоволеній ізоляції. Саме звідти ми вирушили на Далекий Схід, врешті опинившись у таборі поблизу Йокогами.

Дорога виявилась довгою й нецікавою, за винятком хвилі цунамі, яка замкнула нас у каютах. Але так тривало лише декілька годин, і ми навіть не помітили, як капітан корабля та його команда подолали величезну хвилю – вони добре підготувалися до цього. Перехід через Міжнародну лінію зміни

Готель «Роял Гаваян», Вайкікі, Гонолюлю

Пляж Вайкікі, Гаваї. Сучасний вигляд

дат супроводжувався безглуздою церемонією з королем Нептуном та його придворними. Крім того, усім видали щось на зразок королівського указу, який підтверджував факт перетину лінії. Загалом я був присутній на такій церемонії двічі: вдруге це відбулося після мого повернення до Америки в 1954 р.

ВДОСКОНАЛЕННЯ МОВИ

Моєю найбільшою проблемою й досі залишається англійська мова. Однак тоді питання стояло гостріше, ніж зараз. Мене врятував американський письменник Мікі Спіллейн. Його ранні твори захоплювали, були дуже динамічними, змальовували яскравих персонажів. Детектив Майк Гаммер, ділові повії, несподівані повороти подій, корупція, дивні розв'язки – все це спонукало до пошуку нових творів цього автора і заповнювало весь мій вільний час. Його герої спілкувалися розмовною мовою моїх товаришів зброї, а не якимись закрученими фразами зі словників. Зі Спіллейна я почерпнув багато, проте, повернувшись до цивільного життя, більше не читав його (Як шкода!), а натомість мусив зосередитись на читанні творів більш прийнятних літературних постатей, котрі «мешкали» в аудиторіях академії. Вони не викликали такого захоплення.

Дорогою до Японії нам видали невеличкий англо-японський

розмовник, і я одразу взявся вивчати його. Однак мені заважало те, що я ніде не міг знайти того, як вимовляються слова в дужках, тому вирішив, що слова треба читати за правилами фонетичного алфавіту. Згодом, уже в Японії, з'ясувалося, що мій підхід був на 80% правильним, хоча це й не мало значення, адже майже всі японці, яких я зустрічав, трохи знали англійську. Нам не важко було порозумітися, а іноді, як це трапляється у таких випадках, ми вдавалися до мови жестів. Люди, котрі володіли німецькою чи російською, траплялися дуже рідко.

НІЧНЕ ДОБРИВО ТА «ВІДРА З-ПІД МЕДУ»

Прибувши до Йокогами, ми отримали перший наказ – не купувати свіжі фрукти й овочі на відкритих ринках. Нам пояснили, що поля й сади підживлюють «нічним добривом», у якому повно черв'яків. Ми не розуміли, що означав цей термін, і не здогадувалися, як збирали це добриво. Проте незабаром, при вході до будинків ми помітили людей, котрі обмінювали порожні «відра з-під меду» (зазвичай вони були дерев'яними) на повні і відносили чи відвозили їх до місця збору. Ці відра були наповнені аж ніяк не медом, але назва прилипла.

Мій розкішний лайнер пливе з Гаваїв на Схід

Ойран – найвищий ранг повій у Японії

В перенаселеній Японії з її розвинутим сільським господарством та поганою інфраструктурою цей метод збору екскрементів і їх подальше використання в ролі добрива став раціональним вирішенням вічної людської проблеми.

Згодом, під час нічних навчань, я відчув цю практику сповна. Мені та ще одному морському піхотинцеві дали завдання розвідати території біля моря, тож ми обережно проповзали на животі у вказаному напрямку. Раптом, коли ми повзли над великою квадратною ямою колектора, сухе перекриття тріснуло, і ми почали тонути. Я опинився скраю, тож легко виліз нагору. А мій товариш не мав за що вхопитися й поволі груз ще більше. З нами таке трапилося вперше, але вже за мить ми зрозуміли, де опинилися. Я простягнув товаришу гвинтівку і поволі витягнув його. А тоді, забувши про всі накази рухатися до цілі потайки, ми чимдуж побігли до океану, скинули з себе весь одяг і відчайдушно намагалися відмити себе й наше спорядження. Лейтенант Прайс, який керував навчаннями тієї ночі, перевірив яму, а тоді всівся на пляжі і спостерігав, як ми борсалися в океані. Мабуть, він зрадів, що не втратив двох морських піхотинців у японському «меді», але водночас розмірковував, як достойно доповісти про провал нічних навчань. Не маю й гадки,

наскільки глибокою була та яма, та й ніколи не горів бажанням дізнатися про це. Тож, я почав вивчати Японію, так би мовити, з самого низу. Звісно, за час свого перебування я так і не купував свіжих овочів та фруктів на ринку.

ЗНАЙОМСТВО ІЗ СЕКС-ІНДУСТРІЄЮ

Де б не збиралося товариство молодих людей, зокрема в армії, роль статевих гормонів стає дуже помітною, особливо в житті чоловіків. Здається, гормони активізуються передусім у середовищі, де людина далеко від дому, родини, соціального чи релігійного оточення, друзів тощо. Так, наче ті гормони надають перевагу анонімності. А ще вони нехтують законами моралі, хоча в більшості випадків правила так званої «правильної поведінки» не відкидаються повністю. Широкий вибір можливостей також відіграє певну роль. А в ті часи їх у Японії не бракувало!

Я швидко дізнався, що в Японії завжди існувала добре організована й стратифікована секс-індустрія. Це ставало очевидним для кожного американського військового, який ступав на японську землю. Спершу виникала плутанина з назвами, і ми називали дівчат ґейшами. Згодом ми неабияк здивувалися, коли виявили, що ґейші майстерно ведуть бесіди, проводять чайні церемонії, танцюють, співають і виконують музику.

Відпочинок і розваги – вистава з напівоголеними дівчатами в Токіо

Театр Кабукі в Японії

Проте піхотинці переважно мали не дуже великий нахил до такого спілкування. Наші розмови були набагато приземленішими, та й ґейші, чесно кажучи, не крутилися в наших колах.

Нижчим класом після ґейш були Ойран – неабиякі професіонали, котрі виглядали, як ґейші, носили національний одяг та цікавилися коротким словесним спілкуванням. Один раз на рік вони влаштовували пишний вуличний парад у супроводі багатьох дівчат-служниць. Такі паради користувалися надзвичайною популярністю і завжди збирали сотні людей. На параді, на який я якось випадково потрапив, мою увагу привернула хода учасників. На ногах було високе чорне взуття на платформі, тож вони йшли, наче моделі на подіумі, переставляючи одну ногу попереду іншої, вихиляючи сідницями. Це отримувало багато коментарів і схвальних усмішок радісного натовпу. Я не проводив подальших досліджень із цього питання, тож не можу стверджувати, що наші моделі зі світу високої моди брали уроки ходи в дівчат Ойран. Однак у наші часи міжкультурні обміни і запозичення трапляються на кожному кроці!

Сходинкою нижче на цій «службовій драбині» перебували дівчата, котрі працювали у відповідних закладах під керівництвом мадам. В народі мадам називали «мамасан» – так неправильно додавали японське ввічливе звертання «сан» до слова «мама». Такі доми мали реєстрацію, а американське військове командування, як правило, попереджало солдат про можливість підхопити венеричне захворювання. У таких закладах працювало багато кореянок, котрі потрапили сюди з дозволу японської імператорської влади. Їхня присутність у Японії могла б якось пом'якшити культурний шок військових, котрих привозили з Кореї на відпочинок і розваги. Однак вважати так трохи цинічно.

Найнижчий клас повій – вуличні дівчата, котрих, найімовірніше, контролювали злочинні угруповання. Були й інші дівчата за викликом – в основному повії-аматори, підлітки з навколишніх сіл. Як тільки вони помічали піхотинця, голосно вигукували: «Джайрін шакугачі!». «Джайрін» – так вони називали морських піхотинців, а «шакугачі» – японська бамбукова флейта. Звичайно, треба бути цілком недосвідченим, щоби сприймати їхні вигуки як запрошення на музичну виставу. Крім того, дівчата аж ніяк не виглядали, як мандрівні музики, а в їхніх руках я ніколи не бачив жодного музичного інструмента.

Винахідливість підприємливих повій справді вражала. Наприклад, деякі американці не хотіли мати статевих зв'язків поза

Один із багатьох фестивалів у Японії

шлюбом, тож щоби заспокоїти совість військових, повії придумали фальшиву церемонію, під час якої видавали свідоцтва про шлюб і розлучення. Так можна було одружитися ввечері, а вже зранку розлучитися, тож усі були щасливі.

Американці, які, прибувши на службу до Азії, залишили своїх дружин вдома, опинилися перед непростим моральним вибором. Один мій друг, піддавшись бунту гормонів, потім дуже страждав від того, що порушив подружні обітниці. Не будучи католиком, він був змушений висповідатися мені. Я намагався його заспокоїти, як тільки міг, але бачити, як плаче чоловік, було справді важко. Пізніше він став усіляко допомагати сиротам – мабуть, намагався спокутувати свій гріх добрими ділами.

КОНФЛІКТ КУЛЬТУР

Навіть попри свою окупацію Японія чинила колосальний вплив на окупаційні сили. Багатолітня історія та потужна культура цієї країни були помітні на кожному кроці. Та найважливіше, що ми поступово позбавлялись антияпонських стереотипів, які міцно засіли в наших головах з часів Другої світової війни. Тепер ми дивилися на них як схожих на нас людей, котрі заробляли на життя в дуже складних умовах.

В очікуванні обіду. Я – крайній зліва, дивлюся вгору

Підготовка до підводної розвідки

Японці завжди були дуже ввічливими, готовими прийти на допомогу. Ми й не знали, що вони ненавидять відмовляти, тому всіляко намагаються не казати «ні» прямо. Спочатку я сприймав це як якісь хитрощі. Лише потім, коли подорожував країною і зустрічав японців у різних місцях та обставинах, я зрозумів, як сильно помилявся.

Вплив американських окупаційних сил на японське суспільство також був значним, хоча й не завжди позитивним. Наслідком окупації стала велика кількість позашлюбних дітей, чиї батьки були невідомі.

З цією проблемою до мене звернулася співробітниця Об'єднаних організацій обслуговування збройних сил (ООООЗС). Вона розшукувала чоловіків-американців, котрі б погодилися дати свої імена дітям-«безбатченкам». У багатьох випадках йшлося про дітей матерів-японок та батьків-неяпонців. Мені пояснили, що це лише формальність, яка не тягнула за собою ніякої відповідальності з мого боку. Очевидно, діти змішаних рас зазнавали дискримінації (їх вважали плодом проституції), а тих, чиї батьки не були встановлені, суспільство засуджувало як байстрюків. Сам сирота, я був відкритим до таких пропозицій. Мене інтригувала перспектива того, що Японією бігатиме дитина з моїм прізвищем. Десятки років потому

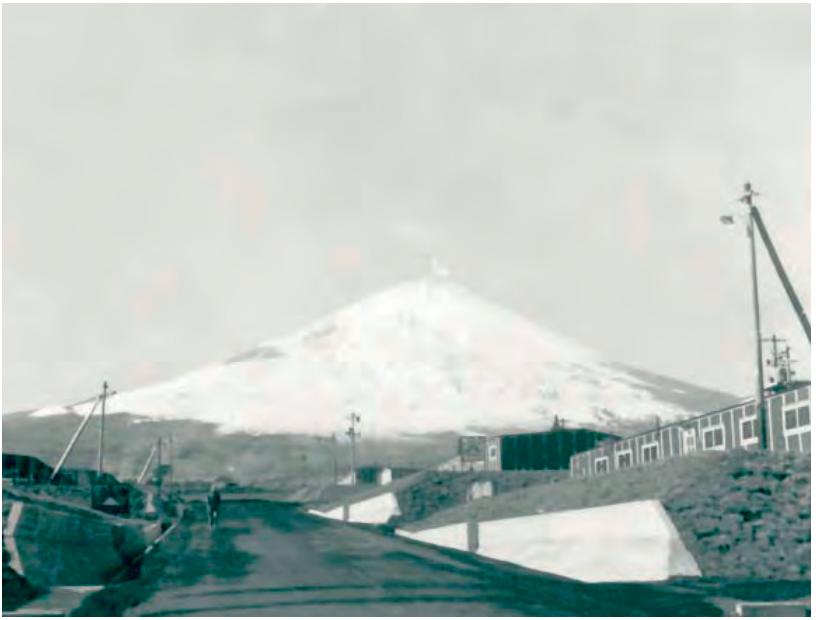

Вигляд на Фуджіяму з наших казарм

Після спуску з Фуджіями. Я – третій справа в останньому ряді

Мапа Гоншу

мені пояснили, що цих дітей, імовірно, зареєстрували під прізвищем матері. Церемонія була доволі формальною. Я мав підписати документи в присутності двох жінок у кімоно та службовця в циліндрі, які представляли якусь державну установу. Не було ні матерів, ні дітей. Вже не пригадую, про скількох дітей ішла мова. В січні 2008 р. один японський журналіст попросив розповісти цю історію Мотоі Осакаді – редактору видання «Йоміурі Шімбун» («Yomiuri Shimbun») в Осаці. Я так і зробив, але більше він не з'являвся.

На центральному острові Японського архіпелагу Гоншу височіє гора Фуджіяма (Фуджі). Ця назва завжди викликає в мене усмішку, бо частина слова «яма» в українській мові позначає вибоїну на дорозі. Японці обожнюють цю гору. Піднятися на неї хоча б раз у житті – святий обов'язок кожного японця. Одна японська приказка каже: «Не піднятися на гору – бути дурнем». Інша стверджує: «Якщо ти піднявся на неї двічі – ти двічі дурень». Я був на вершині цієї гори тричі, і це не тому, що вона мені так сподобалась. Першого разу командир нашого взводу лейтенант Прайс вирішив, що ми маємо піти туди як туристи, але всі разом, не поодинці. Іншого разу ми мали побити рекорд із підйому та спуску, встановлений якимось загоном Корпусу Морської Піхоти. Вони буквально бігли всю дорогу вгору і вниз.

Ми цього рекорду не побили, а дехто навіть вивихнув ногу. Під час першого підйому ми могли дозволити собі спокійно відпочити на вершині й випити горнятко смачного зеленого чаю «Оча», смак і запах якого переслідує мене всі ці роки. Через другий і третій підйом ми здобули титул подвійних і потрійних дурнів.

ЗВ'ЯЗОК ІЗ БАТЬКІВЩИНОЮ

Поїздка потягом до Токіо завжди була цікавою й відносно недорогою. Обмінний курс був десь 160 японських єн за долар. Цього вистачало на квиток з Йокогами до Токіо і скромний обід. За японськими мірками тих часів я вважався досить заможним і міг легко дозволити собі такі туристичні і гастрономічні подорожі до столиці.

В Токіо було багато ресторанів у європейському стилі, тому за слушної нагоди я із задоволенням куштував їхні страви. Якось цілком випадково я натрапив на ресторан під назвою «Тройка», в якому подавали кавказький шашлик та український борщ із

На вулицях Йокогами

варениками. Хоча заклад і називали російським рестораном, окрім пельменів, у меню не було жодних страв російської кухні. Їжа смакувала і була не дуже дорогою. Цікаво, що російською не володів жоден адміністратор чи офіціант. Однак саме тут я дізнався, що перед Першою Світовою війною деякі японці перейшли в російське православ'я, а невеличка спільнота цих людей існувала й досі в Токіо.

Я випадково натрапив на церкву – її конструкція була добре знайома мені і не зовсім вписувалася в архітектуру Японії. Я зійшов із поїзда десь поблизу станції Шімбаші і продовжив свій шлях до церкви пішки. Коли я дістався туди, то подзвонив у дзвінок. Ворота відчинив священик у білій православній рясі. На мені була уніформа, я запитав англійською, чи можна оглянути церкву і сфотографувати її. Ламаною англійською священик погодився, провів мене всередину і запропонував чаю. Він представився єпископом (не пам'ятаю, як саме його звали) і розповів мені, що до приїзду в Токіо він очолював парафію в Чикаго, яка підпорядковувалась Московському патріархату.

Священик мешкав на церковній території, коли ми зайшли до вітальні, я помітив стареньку жінку, котра чи то в'язала, чи шила. Можливо, це була його мати. Я привітався, вона кивнула мені у відповідь та з широкою усмішкою запитала російською: «Чого цьому тупому американцю тут треба?» Питання застало мене зненацька, і вперше у житті я дійсно відчув себе американцем. Я був ще молодим, тому дуже розізлився і спершу навіть збирався копнути священика ззаду, але вчасно взяв себе в руки і відповів російською: «Цей тупий американець не хоче нічого, він уже йде геть». Тепер була вже їхня черга почуватися незручно, тож жінка, ніби перепрошуючи за своє грубе запитання, промовила: «Але ж я не знала, що ви розумієте російську!». Єпископ у той час намагався схопити мене за руку. Я трохи відійшов і голосно сказав російською: «Пошли вы к чёрту!» («Ідіть до біса!»). Потім повернувся і пішов геть. Єдине, про що жалкую, – це те, що я так і не оглянув інтер'єр церкви. Як мені розповіли пізніше, вона мала досить гарні й вишукані розписи. Щоб заспокоїти мою поранену гордість, я вирушив до найближчого бару, де перехилив кілька чарок теплої саке.

ВІЙНА, НАВЧАННЯ ТА НЕЩАСНІ ВИПАДКИ

Хоч наша база знаходилась у Японії, ми й далі брали участь в мобілізації військових сил для захисту Кореї. Весь час відбувалися навчання. Ми бігали, плавали, сплавлялися на

Підготовка до сплаву на ґумовому човні. Я – перший зліва

У військово-морському госпіталі в м. Йокосука після ВНО

ґумових човнах, кидали ножі та вправлялися в рукопашному бою зі справжніми ножами. Шрами від цих дружніх поєдинків залишилися й досі. Незабаром нас ознайомили з підводним човном. Вибрані команди опинилися на човні, щоби відпрацювати потенційне захоплення ворожої території. Оскільки лінії фронту стабілізувалися, це означало, що розвідку слід проводити в тилу китайських сил.

Корейський півострів колись потопав у зелені, а зараз ліси активно вирубували, гори покривала лише трава – ніби пам'ятники людській безрозсудливості. Країна Ґориео, або Корея має давнє походження. Її населяли сибірські племена, які з часом розвинули високу культуру та цивілізацію. Країна, окупована Японією в 1910 р., мала деспотичних правителів аж до 1945 р. Суперечки між США й СРСР призвели до появи двох різних сфер впливу, а це врешті спричинило війну в 1950 р. і й утворення двох країн. В час мого перебування в Кореї вона була цілком спустошена, а мільйони біженців втікали то на північ, то на південь залежно від бойових дій. Скрізь відчувалися невимовні людські страждання. Майже весь короткий час, поки був там, я намагався уникати будь-яких контактів із людьми.

Під час однієї з таких розвідувальних операцій стався нещасний випадок – в моєму пенісі, якраз над голівкою, зроблено мені «дірку». Я опинився у військово-морському шпиталі

Вправи з метання ножів

в м. Йокосука, де в лікувальних цілях довелося зробити обрізання крайньої плоті. Проте це був лише початок моїх нещасть. Я лежав у ліжку, намагаючись зосередити свою увагу на високих матеріях, коли в палату зайшла медсестра – капітан Дейвіс – і підійшла поправити мені подушку. Вона мала досить глибоке декольте, з якого виглядали добре сформовані груди без бюстгальтера. Моє тіло відреагувало передбачуваним чином, тому мене знову забрали в операційну. Цього разу мені мали замінити шов, який хірург, мабуть, не дуже вдало наклав під час першої операції. Я відчував нестерпний біль, проте завдяки цій ненавмисній і неконтрольованій події став доволі відомим на всю лікарню. До того ж, у мене з'явився глибокий, хоч, на щастя, короткотривалий страх перед усіма дівчатами, котрі з'являлися в палаті в будь-який час доби. Згодом, щоб такі випадки не повторювалися, мені дали банку з заморожувальною речовиною, яку я до кінця перебування в госпіталі використовував як спрей. Кінцевий результат мене задовольнив, тож вийшовши з лікарняних стін, я приєднався до мільярдів щасливих чоловіків в обрізаному стані. Різниця полягала лише в тому, що кожного разу, коли лікарі питають мене про перенесені операції, я називаю цю на їхній манер ВНО, або Випадкове неритуальне обрізання. Така абревіатура завжди дивує їх.

Навчання на гумових човнах тривали й далі. Одного разу на

Навчання в протигазах

Підготовка пілотів гвинтокрила

Мій перший спуск з гвинтокрила

Японію накотився невеликий тайфун, і майор, який керував нашою ротою, вирішив, що саме час позмагатися з океаном. Ми відпливли від берега й отримали сильний удар зустрічними хвилями. Наші човни порозкидало й поперевертало, і ми опинились у запіненому морі. До берега було десь 450 м. Човни прибило до берега, а ми мусили діставатися туди своїми силами.

На нас були ґумові кола, які можна було надути. Однак робити це в такій ситуації було не зовсім розумно, бо попри те, що ці кола трохи тримали людину на поверхні води, вони не давали змоги швидко рухатися, адже накочувалися хвилі, які могли накрити з головою й віднести далеко в океан. Щоб уникнути цього, слід було пірнати в зустрічну хвилю й випливати на іншому боці від неї. Біля мене було ще двоє товаришів, коли сержант (вже не пригадую його імені) почав кричати нам, що тоне. Перше правило військового життя каже: ніколи не залишай товариша в біді. Двоє з нас підпливли до нього й спробували заспокоїти, але він натомість схопився за коло одного з наших, якось стягнув його, а коли надійшла нова хвиля, тут же втратив. Біля мене плавало весло, і я простягнув один його кінець переляканому сержантові. Та замість того, щоб узятися за весло, він почав підтягуватися до мене, пробуючи вхопитися за мене. Ситуація ставала безвихідною, тож я попросив нашого третього товариша попливти на берег за підмогою, а я в той час продовжував тримати сержанта на безпечній відстані. Солдат дістався берега, але допомоги все не було. Поволі, з великими труднощами, ми трохи наблизилися до берега – нас підштовхували величезні хвилі. Врешті, десь за 45 м від берега нам на допомогу прийшло четверо плавців, які нас витягли на берег. Під час цієї рятувальної операції я випив більше морської води, ніж будь-коли до чи після цього. Ми не зазнали втрат, а погано сплановане тренування відклали. На кілька днів запанував спокій. Згодом мене викликали в штаб майора і похвалили за те, що не покинув переляканого сержанта самого. До речі, його перевели кудись із нашого підрозділу.

Такі випадки підпадали під категорію «небезпечна служба» та оплачувалися трохи краще, ніж передбачено нашим званням. Я використав ці додаткові гроші на подорожі Японією.

ВИВЧАЮЧИ ЯПОНІЮ

Японці були завжди привітні, ніколи не виказували ворожість до окупаційних військ. Однак їм усе ж не подобався статус окупованої країни. Мені це казало багато людей. Готуючись до

подорожі, я придбав цивільний костюм у доброго японського кравця і вирішив прикинутись німецьким туристом. Німецькою я тоді розмовляв досить вільно, проте її розуміло мало японців, тож спілкування велося переважно англійською. Ніхто ніде не вимагав посвідчень. Спершу я хотів представитися українцем, та дізнався, що нас плутають із росіянами, а це не дуже виграшна ситуація. Росіян ненавиділи ще більше, ніж американців. Транспорт, проживання та їжа були досить дешевими, а в критичній ситуації я завжди міг звернутися до будь-якої військової установи США й отримати їжу та притулок, бо служив у військово-морських силах.

Я відкрив для себе багато місць у Токіо, бо саме туди переважно їздив. Я відвідав чимало музеїв, а це дало мені багаті знання з японської історії та цивілізації, особливо традицій самураїв, їхнього життя, одягу та зброї. Трохи важче вдавалося збагнути японську культуру. Я відвідав вистави театру Кабукі, та мало що там зрозумів. Крім того, помічники на сцені, одягнуті в усе чорне й «непомітні» для японського глядача, занадто відволікали мене. Театр Но чомусь вразив мене більше, може, це було тому, що там використовували маски богів, чоловіків, жінок, безумців, дияволів тощо, а не просто розфарбовували обличчя,

Замок Хімедзі в Японії

Великий Будда в Камакурі

як у театрі Кабукі. Були також вистави, в яких різних персонажів було преставлено досить великими, мабуть, метровими ляльками. На сцені ними керував «невидимий» чоловік у чорному. Додаткові труднощі створювало те, що я не розумів мови, а також бракувало відповідної літератури англійською мовою. Після цих складних вистав я зазвичай винагороджував себе відвідуванням шоу з напівоголеними дівчатами або кабаре в стилі вестерн. Таких вистав у Токіо було чимало, знання мови було не потрібним, а шоу задовольняли всі смаки.

Японська література була для мене недосяжною, а перекладів не було під рукою, хоча, чесно кажучи, я шукав не дуже наполегливо. Я точно знаю, що вони існували, бо український поет-початківець Ігор Шанковський, котрий несподівано з'явився в Токіо в уніформі американської армії, зробив переклад деяких творів поезії гайку на українську з англійського перекладу. Три рядки гайку відтворюють емоції поета. Гайку можна писати на будь-яку тему – природа, побут, кохання тощо. Очевидно, щоб написати гайку, слід повністю розслабитись. Я вірю в це. Більшість часу Ігор перебував у стані ейфорії та розслабленості. Його переклади гайку опублікувало поважне видавництво. Вони, напевно, були дійсно майстерно виконані.

Ігор добре проводив час у Токіо, тож ми декілька разів зустрічалися в клубі «Рокер Фор», куди він зазвичай приходив зі своєю дівчиною Нурією, донькою турецького посла в Японії. Пліткували, що вони обходяться послові, як дві фабрики шерстяних ковдр. Вона – дуже приємна дівчина, з головою закохана в Ігоря і цілком була під його впливом. Він був добрим, але несамовитим танцюристом. Одного разу Ігор навіть кинув партнерку з танців у басейн, що знаходився посеред танцмайданчика.

В той період я зустрів Елізабет Бледербуш (японці, котрі не вимовляють букви «л», кликали її Бредербуш) – милу голландку, трохи в тілі, зате з вражаючим бюстом. В Японії це вважалося великою цінністю. Вона запросила мене до себе, і невдовзі справа дійшла до цікавого моменту. На жаль, мені заборонялося виходити за межі грудей, тож я мусив обійтися масажем її пишних перс. Під час другого візиту трапилося те саме, і я дипломатично натякнув, що груди лише розпалювали апетит, а стосункам потрібен певний баланс. Дівчина погодилась і, треба дати ій належне, запропонувала зробити масаж моїх грудей у відповідь. Ми розійшлися друзями, на пам'ять про себе вона подарувала мені власне оріґамі у формі пташки в польоті. Шкода, але я загубив його дорогою до казарми.

Застілля в Токіо з
донькою турецького посла Нурією та Ігорем Шанковським

Храм Кофукудзі

Православний собор у Токіо

Храм Кенніндзі – найдавніший зен-буддистський храм Японії

Неподалік Йокогами, далі на південь, знаходиться колишня столиця, місто Камакура. Зараз це маленьке містечко, відоме величезною статуєю Будди. Коли я приїхав туди на екскурсію, мене вразив не лише Будда Аміда, а й інші визначні пам'ятки міста. Я побував у двох зен-буддистських храмах – Кенчоджі й Енкакуджі, храмах Цуруґаока Гачіман та Гасе Каннон. Та найбільше мене зацікавив храм Токеіджі – жіночий монастир, який став притулком для жінок, котрі хотіли розлучитися зі своїми чоловіками. Як і більшість жіночих монастирів у світі, цей знаходився у прекрасному місці з чудовими садами, пам'ятниками та музеєм. Непогане місце, щоб сховатися від злого чоловіка! Поживши там три роки, жінка отримувала остаточне розлучення.

Я ніколи не їздив на північ від Токіо, а відтак вирішив відвідати південну частину острова Гоншу, яка колись була центром Японської імперії. Особливо мені сподобались міста Кйото й Нара. Кйото – стародавня столиця Японії і центр імператорського правління впродовж більш, ніж тисячі років. Це місто й досі зберігає традиції, тут багато буддистських монахів, храмів та усипальниць багатьох шінтоїстських богів. Щоб увійти всередину деяких пам'яток, мені доводилось знову ставати морським

піхотинцем (у рюкзаку я завжди носив уніформу на такий випадок), бо черги туристів в Японії були дуже довгі, а бронювання не діяло, якщо, звичайно ж, ви не американський військовий. Відвідини міста, в якому тисячу років мешкав імператор, справляли неабияке враження. Саме тут, серед храмів та усипальниць, я позбувся своїх останніх негативних стереотипів щодо японців. В Нарі я відвідав будинок, зведений ще у восьмому столітті. Саме тут, у традиційній Японії, мене остаточно полонила азіатська культура, а згодом це відчуття посилилося завдяки знайомству з величною китайською цивілізацією.

Із Нари я вирушив до Осаки, Кобе і Гірошіми. Місце, де вибухнула атомна бомба, виглядало справді гнітюче. Коли я був там, місто майже не зазнало змін. Хоча я й був переконаний, що так потрібно було вчинити, аби скоротити війну та уникнути великих втрат, все ж не міг дивитися в очі японцям. Померло так багато невинних людей, та й рішення про це бомбардування було дуже холодним. Спершу я хотів відвідати й Наґасакі, але після Гірошіми моє бажання зникло. Крім того, місто знаходилось на меншому японському острові Кюшу. Тож, через Осаку й Наґою я поволі повернувся до Токіо. Коли настане час повернутися до цивільного життя, я подолаю цей шлях іще раз. Із Кобе ми попливли до Сан-Франциско.

Під час цієї поїздки, де я прикидався туристом із Німеччини, мені пощастило познайомитися з кількома японцями і поцікавитися їхньою думкою про останню війну та окупацію. Вони визнали, що вдарити по Перл Гарбор та втягнути американців у війну з Японією було великою помилкою, хоча й були переконані, що конфлікту уникнути було неможливо. Японці виправдовували свої імперські амбіції на азійському континенті потребами економіки й були готові визнати злочинні дії японської армії в Китаї. Вони ненавиділи американців за атомні бомби і дуже засмучувались із приводу окупації. Про СРСР японці відгукувались дуже негативно, а ще дуже злились через втрату Сахаліну та Курильських островів. Будь-який зв'язок японок із американцями вважався проституцією. Мене запитали про ситуацію в Німеччині, і я розповів, що план Маршала та запровадження нової валюти змінили життя на краще, але далі ми цю тему не розвивали. В мене складалося враження, що ті люди, яких я зустрічав, до кінця не знали, що таке нацистський режим у Німеччині та його політика. Мене ні разу не

запитали про масові винищення євреїв чи слов'ян, але я кілька разів чув, як люди шкодують, що німці не завдали росіянам поразки.

Я двічі був у гостях (одного разу в Кйото), а одного разу мав честь брати участь у вишуканому й традиційному обіді, сповненому різними ритуалами. Я навіть приймав сімейну ванну. Спершу треба було помитися самому, а потім зануритися в гарячу воду. Того вечора я випив забагато саке, тож перед тим, як попрощатися, мусив трохи перепочити і протверезіти.

Для мене залишається загадкою, чому американська окупаційна верхівка не використала присутність значних військових сил у Японії, щоб розповісти своїм солдатам про країну, людей та культуру. Вчитися не було заборонено, і я тому найяскравіше підтвердження. Такі невикористані нагоди означали, що більшість американських військових повернулися додому практично з тими ж упередженнями та стереотипами, які в них були до приїзду в Азію.

ПОВЕРНЕННЯ ДО АМЕРИКИ

Після повернення до Америки нас усіх попросили продовжити службу, і дехто погодився на це. Я вирішив, що з мене досить армійського життя. Три роки в УПА і три роки в Морській Піхоті принесли мені багато страждань, але подарували й мудрість. Війна в Кореї дала мені можливість побачити Азію, ознайомитися зі стародавньою японською культурою й цивілізацією. Крім того, я позбувся багатьох стереотипів та упереджень, які в мене були ще з дитинства. Більше ніякої «Жовтої небезпеки», а чорношкірі, полінезійці, китайці чи корейці – це просто люди, котрі живуть поруч зі мною.

В Америці нас висадили на Трежер-Айленд у Сан-Франциско, де знаходилася величезна військово-морська база. Цей острів збудували в 1930-х посеред затоки Сан-Франциско. Тут американські військові, які поверталися з тихоокеанських операцій, могли спокійно відпочити або повправлятися в чомусь. Тут я провів приблизно два місяці, очікуючи свого звільнення з Корпусу Морської Піхоти. За цей час я багато разів бував у Сан-Франциско, і місто мене справді зачарувало. На відміну від більшості американських міст, у Сан-Франциско панував дух Європи, тож я почувався там, майже як удома.

Коли я отримав дозвіл на звільнення, мій товариш Каро Костан (Костаніян) запросив до себе в Лос-Анджелес. Він походив із Вірменії, а його велика родина володіла килимовим

Сан-Франциско

та ювелірним бізнесом на різних континентах. Мене прийняли дуже тепло, а його бабуся взяла мене під свою опіку й годувала дольмою, шиш-кебабом, чимось, що вони називали айвою (з однойменного фрукта) та великою кількістю мацоні (це такий йогурт). Там я провів тиждень, і кожного дня на столі з'являлося щось нове. Було й багато вірменського вина та коньяку, але останнього я не торкався. Невдовзі настав час прощатися, я сів у поїзд і вирушив у довгу подорож через Чікаго до Філадельфії.

ДОПОМОГА МОБІЛІЗОВАНИМ ВІЙСЬКОВИМ ТА МОЯ ОСВІТА

Тепер, коли я заручився підтримкою дядька Сема, мені слід було подумати про подальшу освіту. Я подав документи на вступ до Пенсильванського та Темпльського університетів. Від обидвох закладів надійшла позитивна відповідь, але вони вимагали, щоб я засвідчив свій атестат з Німеччини у Відділі порівняльної та міжнародної освіти та Департаменті медичної освіти й соцзабезпечення у Вашінгтоні. Самих моїх листів та документів було недостатньо, тож мені довелося поїхати у Вашінгтон на співбесіду. Мене зустріла дуже приємна літня пані, і я за звичкою поцілував їй руку. Після такого жесту вона перетворилася на турботливу матусю, напоїла мене кавою, пригостила печивом і без зайвих запитань не лише засвідчила

Хор «Думка» у Філадельфії

всі мої папери, а й вирішила прирівняти мою освіту до двох років у коледжі. Додому я повернувся дуже щасливим і одразу ж розпочав процес реєстрації в університеті. Допомога мобілізованим військовим покривала чотири роки освіти, та ця сума, хоч і достатня для оплати навчання, була замала для витрат на життя. Порівнявши витрати, я вирішив, що Пенсильванський університет задорогий для мене, тож обрав Темпльський. Крім того, зважаючи на моє попереднє навчання з перервами, я вирішив обрати чотирирічний курс. Навчальний рік розпочинався в вересні, тому мені довелося розпочати пошуки нової роботи, адже попри своє право як ветерана продовжувати виготовляти матраци в «Ф. П. Воль і компанії» я не хотів.

Мене взяли на роботу власники коптильні поблизу центру Філадельфії. Тут виготовляли вуджену шинку на продаж. М'ясо доставляли в магазин із Чикаго. Завдання працівників полягало в тому, щоб зробити з м'яса смачну на вигляд шинку. Одягнутий майже як хірург, я займався відновленням поморщених шматків м'яса за допомогою якогось хімічного розчину. Коли шинка надходила до мене конвеєром, я впорскував у неї хімічну речовину, клав у мішечок і вивішував на залізну стійку, яка транспортувала шинку до коптильні. Через місяць такої роботи власник вирішив, що виробництво йде надто повільно, і збільшив темп. В результаті цього, кожна третя шинка опинялася на землі. Він вилаяв мене за це, я ж намагався пояснити, але марно. Врешті власник почав кричати на мене, і я просто розвернув помпу на нього, облив його з ніг до голови й пішов додому. На третій день він прийшов до мене, приніс зарплатню і попросив повернутися. Очевидно, я був одним із

найкращих його працівників. Та я відмовився. Цей досвід навчив мене бути уважним при виборі шинки. Донині не знаю, чим саме її обприскують, і я не здивуюсь, якщо ці речовини виявляться шкідливими для здоров'я.

Далі я опинився на шкіряному заводі, але протримався там лише тиждень. Врешті я став виготовляти свічки. Виробництво не було механізованим і виявилося доволі трудомістким. Треба було підготувати основу з гнотом усередині, заповнити основу гарячим рідким воском, а після того, як віск вистигне і затвердіє, розрізати при основі та розкласти свічки по коробках. Посеред фабрики стояв величезний котел із киплячим воском, його ми набирали відром. Тут працювали переважно нові емігранти, переміщені особи з Європи та пуерто-ріканці. Один із пуерто-ріканців набридав особливо сильно. Він постійно щось кричав, сипав прокльонами і відвертав від себе оточуючих. Найбільше він чіплявся до європейців і весь час підбурював інших ставитися до них так само. Ми троє вирішили навчити його манер. Я, ще один українець та поляк притиснули його біля котла, піднесли його над киплячим воском, потримали хвилинку і опустили вниз. Бідолаха зблід, а коли прийшов до тями, залишив фабрику і більше не повертався. Ми затіяли справді дурну й небезпечну гру. Якби пуерто-ріканець впав у віск, нас засудили б за вбивство. Однак після цього епізоду міжетнічні відносини на фабриці значно покращилися. Я пропрацював там аж до початку занять в університеті.

УНІВЕРСИТЕТСЬКЕ СЕРЕДОВИЩЕ

Почати серйозно вчитися було нелегко. Я вирішив зосередитися на вивченні історії та політології, але одночасно не ігнорувати предмети, щодо яких я не був обізнаним. Так, на першому курсі я обрав не тільки оглядовий курс історії, а й біології (ми робили розтини жаб), оглядовий курс математики, написання творів англійською та німецьку мову. Найкраще мені вдавалася англійська, а німецька – найгірше, може, тому, що я вважав, що добре її знаю.

На другому році, окрім курсу англійської літератури та двох курсів німецької літератури, я обрав економіку, соціологію, історію Америки та два курси з політології – державні органи правління США та уряди Європи. Я непогано справлявся з усіма курсами. Та слід визнати, що діаграми з курсу економіки ніяк не

Міттен-Хол у Темпльському університеті

трималися в голові, тож на випускний іспит довелося підготувати шпаргалки.

Я добре усвідомлював, що не стаю молодшим, тож мені слід якось пришвидшити навчання. Відтак, я постановив собі отримати диплом бакалавра в 1956-57 навчальному році. Щоб досягти цієї мети, я мав прослухати 14 курсів, деякі з них у літній школі. Це стосувалося п'ятьох курсів із політології, трьох із історії, трьох із економіки та трьох із соціології.

Найбільше мене розважили два курси з історії Східної Європи, а насправді історії Росії. Професор Ваґнер читав лекції зі своїх пожовтілих записів, які не переглядалися ще, мабуть, із часів, коли він завершив аспірантуру. Крім того, він представляв російський імперський погляд на історію, який мені зовсім не подобався. Я вирішив посперечатися з ним. Спершу я поставив професорові декілька гострих запитань, а коли зрозумів, що він не спроможний відстояти свої погляди, почав наводити розлогі спростування його тверджень. Це вимагало неабиякої витримки та передбачало багато роботи. На підручники з історії я витрачав більше часу, ніж на інші. Врешті, професор викликав мене до свого кабінету і попросив не перечити йому весь час. Тоді я й дізнався, що він потайки списував з «Історії Росії» Г. Вернадського, але сприймав це зовсім без критики і часом навіть неправильно.

Цей курс відкрив мені очі на те, як американським студентам мимохіть промивають мізки під час різних лекцій на тему Росії. Як це часто трапляється в американських університетах, інформацію черпають із підручників російських авторів. Я став трохи менше критикувати професора, але змусив його доповнити лекції новим матеріалом. З обох курсів я отримав відмінну оцінку.

Курси з політології та соціології давалися мені легко, і я досяг значних успіхів. В рамках соціології я вивчав класи та касти (викладач був троцькістом), меншини та застосування статистичних даних в суспільних науках. Все це дуже пригодилося під час навчання в аспірантурі. До того ж, я провів цілий рік, вивчаючи політичну теорію та політфілософію. Загалом у Темпльському університеті я здобув дуже добру базову освіту і в лютому 1958 р. отримав диплом бакалавра з відзнакою.

УКРАЇНСЬКИЙ КЛУБ

Навчаючись в університеті, я хотів розповісти своїм товаришам про Україну, її історію та культуру. З такими намірами я й організував Український клуб. Проблема полягала лише в

Патрісія Бойл – ірландський член Українського клубу
в Темпльському університеті

тому, що в університеті вчилося небагато українців. Однак, це не стало перешкодою для мене, адже я замислив клуб не суто для українців, а місце, де б можна було ознайомитися з усім українським. На той час я вже входив до Німецького клубу, Міжнародного клубу, Клубів «Дельта Фі Альфа» (Німецьке почесне товариство) та «Фі Альфа Тета» (Почесне братство шанувальників історії), тож мені було нескладно набрати членів Українського клубу.

Члени Українського клубу в Темпльському університеті. Другий справа – мій заступник Прабгу Дутті Васудева

Найбільшу групу учасників становили індуси, а брахман Прабгу Дутті Васудева з Бомбею (зараз – Мумбай) допомагав мені набирати їх до клубу. Він став моїм заступником. Іншу групу членів клубу становили американці ірландського походження. Особливо активною була Пет Бойл. Я запрошував до клубу навіть Вільяма Чемберлена («Вілта-Ходулі») – відомого чорношкірого баскетболіста, однак він ввічливо відмовився, пояснюючи це браком часу у своєму щільному графіку. Згодом, правда, стало відомо, що його іншим великим захопленням жінки були. Дуже шкода, адже його участь закріпила б наше становище.

Клуб засідав регулярно, за кавою та пампушками. Ми обговорювали різноманітні аспекти української історії та політики. Індуси, які походили з поліетнічної країни з багатьма релігіями, особливо цікавилися становищем українців у СРСР. Ірландці захоплювалися боротьбою українців за свободу від Росії. Кожного року клуби організовували колективний ярмарок із власним павільйоном. Марко Зубар намалював вивіску нашого клубу, українки з Філадельфії надали різні народні вироби й інформаційні матеріали, а двоє темноволосих, голубооких ірландок у вишиванках (одна з них – Пет Бойл) додавали справжнього українського шарму. В перший рік участі у змаганні ми здобули друге місце. Клуб продовжував існувати й після мого випуску.

РОБОТА ВЛІТКУ

Допомога мобілізованим військовим покривала мої витрати на життя, але не залишала грошей на розваги. Щоб виправити ситуацію, я приєднався до команди будівельників-українців, які охоче погодилися допомогти. Вони залучали субпідрядників до будівництва та штукатурення нових будинків, включно з облицюванням та покриттям даху.

Моя перша робота полягала в покрівельних панелей на даху в 2 см товщини та 20 см ширини. Це вимагало дуже багато сил, тож після першого робочого я просто не міг сам спуститися вниз. Вечір я провів у гарячій ванні, де нарешті міг випрямитися. Однак із часом я звик. Після цієї роботи мене підвищили до спеціаліста з облицювання. Я заробляв непогані гроші. За облицювання одного будинку мені платили 125 доларів на день. Звичайно, будинки були доволі великі, тому трьом працівникам доводилося працювати від світанку до заходу сонця. Я пропрацював тут два літа і був дуже вдячний українцеві з Філадельфії Володимиру Савчину за те, що взяв мене у свою команду професіоналів. Ми працювали в районі Ню-Брунсвік у Ню-Джерзі, тому навіть зараз, коли їду по маґістралі Ню-Джерзі, я дивуюся, що ці будинки досі стоять. Попри те, що така робота завжди тримала моє тіло в формі, в перший місяць навчального року я не міг нормально писати. Легше було тримати молоток, аніж ручку.

ДРУГЕ ЗНАЙОМСТВО З ТАМАРОЮ

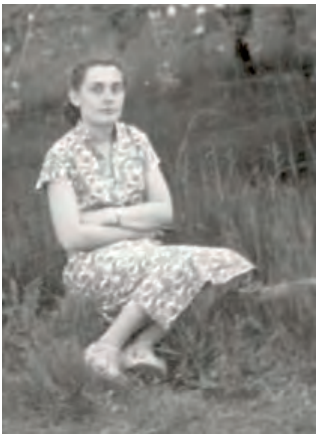

Тамара під час нашої поїздки до Вашінгтона

У передмісті Філадельфії Фокс Чейзі знаходився монастир сестер-василіянок, освітній ордер греко-католицьких черниць. Вони керували середньою школою та школою для дівчат. Заклад дуже цікавив юнаків, і я не був винятком. Черниці також організовували різні свята для спільноти, тож у всіх охочих з'являлася можливість потрапити туди.

Під час одного такого свята на свій подив і радість я зустрів Тамару Сидорик, яку вперше побачив кілька років тому в Мюнхені ще зовсім юною. Зараз це була стрункa

19-річна дівчина, тож мій інтерес до неї прокинувся знову. Вона теж пам'ятала мене, тому дещо змінивши стару приказку, можна сказати, що любов спалахнула з другого погляду. Однак подолати суворі правила й обмеження, які панували в школі, було нелегко. Щоб досягти своєї мети, я вирішив наблизитися до сестри Ольги – директорки школи. При зустрічі я поцілував їй руку, і це подіяло, як чари. Згодом я став єдиним чоловіком, якому дозволяли

Найщасливіший день мого життя

перебувати на території школи навіть вечорами. Тамара та інші дівчата зраділи такому повороту подій, тож дуже часто ми проводили час у розмовах. Попри це дівчата не забували про свої домашні завдання. Багато хто вчився друкувати на машинці або практикував скоропис, тож я вирішив хоча б частково повернути це на свою користь.

Я запропонував спершу черниці, а потім і дівчатам друкувати мої роботи як одне з їхніх завдань. Всі погодились, і відтоді я став одним із небагатьох студентів Темпльського університету, чиї курсові були охайно надруковані й вичитані. Це приносило користь, і всі були щасливі, особливо я.

Я завершив свою дипломну роботу в грудні 1957 р. Офіційний випуск відбувався з врученням дипломів посеред навчального року – в лютому 1958 р. Як каже гімн університету: «Мудрість, правда й доброчесність роблять Темпль сильним; наполегливість долає все; ми досягаєм максимуму». Я сприйняв ці слова буквально, а тому розпочав негайну підготовку до весілля з Тамарою. Вона теж закінчила школу влітку 1957 р. і, на щастя, погодилась поєднати своє життя зі мною. О. Антоній Кучма обвінчав нас 23 листопада 1957 р. у

Фото з випускного альбому Темпльського університету

греко-католицькому храмі в Ню-Гейвені (штат Коннектикут). Нашими свідками були Роман Лазор, нагороджений Срібним Хрестом за війну в Кореї, та його майбутня дружина Христина Телепко, подруга Тамари з Фокс Чейза. Весільний бенкет проходив у домі моїх нових родичів. Гостей було не багато, лише члени родини. Зі свого боку я запросив лише Проф. Лева Шанковського, він виголосив коротку, але душевну промову. Першу шлюбну ніч ми провели в дешевому непримітному готелі в Ню-Гейвені. Справа в тому, що в той час в Єйлі відбувалися футбольні змагання, а тому всі пристойні готелі були заброньовані далеко наперед, а на медовий місяць у нас грошей не було. Я повернувся до Філадельфії одруженим чоловіком, але вже через кілька місяців приєднався до Тамари в Ню-Гейвені.

ЖИТТЯ У НЮ-ГЕЙВЕНІ

Герб родини Сидориків

Я переселився до дружини, котра, звичайно, мешкала з батьками. Мої родичі виявилися чудовими людьми, які одразу прийняли мене як свого.

Мій тесть – Євген Пантелеймонович Сидорик був банкіром на батьківщині і дуже важливою людиною в таборі для переміщених осіб у Німеччині. Під час Першої Світової він служив офіцером у загоні Січових Стрільців, організованому полковником Є. Коновальцем (23 травня 1938 р. його вбив у Роттердамі російський агент). Цей загін був одним із найдисциплінованіших в українській армії. Із ним Є. Сидорик брав участь у поваленні уряду гетьмана Павла Скоропадського, згодом потрапив у полон і повернувся до Львова лише тоді, коли місто захопили поляки. Його родовід мав давню історію, а з герба можна припустити, що предки прийшли в Україну з чеських земель. Будучи в поважному віці, мій тесть не зміг знайти

достойної роботи, тож працював ліфтером в одній комерційній установі. Він ніколи не скаржився, мав чудове почуття гумору, любив добре одягатися, поїсти й випити, був майстерним співбесідником. Єдиним його недоліком було безперервне куріння. Є. Сидорик умів поводитися з грошима, тож за кілька років він зумів придбати триповерховий будинок на вулиці Вест Чеппел у доброму районі Ню-Гейвена, де й прожив до кінця життя. Вміння розпоряджатися грішми передалося Тамарі, тож у нашій сім'ї фінансами керувала вона.

Тамара з батьком, Є. П. Сидориком

Моя теща Софія, в дівоцтві Дудкевич, також походила зі старовинного поміщицького роду. Її батько служив в Австрійській Імператорській Армії, а згодом проживав у своєму маєтку в Рудно під Львовом. Як і моя дружина, С. Сидорик вчилася в гімназії сестер-василіянок у Львові, а потім стала відданою господинею з надзвичайними кулінарними здібностями. Особливо вона любила пекти чудові торти й готувати різні десерти. Всю свою увагу моя теща присвячувала нам, а особливо мені, тож дуже скоро я став схожим на вагітну жінку. Вона передала всі свої кулінарні вміння Тамарі. Крім того, С. Сидорик була дуже терплячою, і моя дружина, слава Богу, успадкувала й цю рису. Всі розповіді про тещ просто її не стосуються. Вона стала мені другою матір'ю, і вперше з 1945 р. я відчув себе вдома.

Тамара в родинному домі в Ню-Гейвені (штат Коннектикут)

ВІДДІЛ СОЦЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Ратуша Нью-Гейвена

Із дипломом бакалавра на руках я почувався трохи самовпевнено і вважав, що переді мною тепер відчиняться двері усіх роботодавців. Та реальність була трохи іншою. Єдина пропозиція надійшла від компанії з виробництва морозива «Добрий настрій». Вони хотіли посадити мене на триколісний візок, дати в руки гучний дзвінок і в симпатичній уніформі відправити веселити дітей Ню-Гейвена. Я відмовився якомога ввічливіше, але в душі палав від гніву. Саме тоді в мене виникла ідея продовжувати навчання в аспірантурі. На щастя для мене, Міський відділ соцзабезпечення мав вакансію соціального працівника для чоловіка, тож я все-таки пішов на роботу.

Я відповідав за 250 людей – одиноких чоловіків та жінок, переважно хворих, алкоголіків, наркоманів та повій. Здебільшого це були афроамериканці, які народились у місті, а також емігранти з південних штатів. Останню категорію, як правило, відправляли назад із квитком на автобус та кількома доларами на їжу. Вони часто з'являлися знову, але для міста дешевше було відправляти їх додому, аніж надавати соціальну підтримку.

Робота вимагала здійснювати контроль над так званими «клієнтами», виділяючи їм мізерні кошти на їжу й проживання. Ті, хто взагалі не вміли розпоряджатися грішми, отримували талони на їжу в місцевих їдальнях. Проживання завжди обходилося дорого, оскільки власники будинків у нетрях, які здавали кімнати, мали потужні впливи в міській адміністрації, і ніхто не наважувався йти проти них. «Клієнтів», котрі потребували медичної допомоги, ми зазвичай скеровували до державної лікарні в Гартфорді.

Ще один мій важливий обов'язок полягав у здійсненні регулярних візитів до тих, хто отримував допомогу, щоб дізатися про їхні потреби. Я дуже здивувався, коли виявилося, що моя попередниця боялася навідуватись у небезпечні райони, так що, мабуть, тому на її місце взяли мене. На відміну від неї, я все ж робив обходи, тому одразу виявив багато проблем.

Декілька осіб отримували допомогу обманним шляхом. Кілька чоловіків (один із яких наполягав, що він жінка) надавали інтимні послуги студентам та викладачам Єйлю. Мешкали вони у добре обставленій квартирі з телефонами й мали гарну велику собаку, яку вигулювали кожного ранку. Я пояснив їм, що допомога їм не належиться. Водночас, вникнувши в ситуацію глибше, я подумав, що вони могли б допомогти місту і хоча б покосити траву в міському парку. Ми довго розмовляли про це за кавою. Косити траву вони відмовилися, адже це могло зашкодити кольору їхньої шкіри. Я з легкістю на душі відмовив їм у подальшій виплаті допомоги, та вони завжди дружньо усміхалися мені, коли я зустрічав їх на вулиці.

Були й інші, часом навіть безглузді ситуації. Так, одна клієнтка вийшла мені на зустріч цілком голою, запропонувала сісти, й ми провели розмову так, ніби не сталося нічого незвичайного. У своєму звіті я назвав її «Безволоса леді Ґодіва», бо пострижена вона була дуже коротко. Вона й далі отримувала допомогу, бо я не міг нічого вдіяти – вона підпадала під всі критерії. Одного разу рано вранці я став свідком групового сексу, який, мабуть, продовжувався ще з ночі. Я так здивувався, що запитав, чи такий-то мешкає тут, на що хлопець відповів мені, не зморгнувши оком: «Хлопче, ти не туди прийшов». Я дременув звідти, а оскільки був зобов'язаний повідомляти поліції про підозрілі ситуації, звернувся туди за кілька годин, сподіваючись, що вечірка вже завершилась. Коли я запитав свого клієнта про його адресу, він підтвердив, що мешкає там, але на тій вечірці я не помітив його. Можливо, він здавав свою кімнату в оренду за кілька баксів охочим до розваг. Цей клієнт залишився в списку, бо був хворий, і я не міг нічого із цим вдіяти.

Було й чимало чесних людей, які дуже хотіли справлятися без допомоги, але рідко кому це вдавалося. Мені вони лише завдавали клопоту. Спершу вони повідомляли, що знайшли роботу, і просили викреслити їх зі списків. Це означало написання безлічі звітів, призупинення грошових виплат тощо. Зазвичай за тиждень чи два такі люди приходили знову, а мені

доводилося розпочинати доволі довгу й складну процедуру отримання допомоги. Згодом я навчився просто вичікувати деякий час, зберігав у справі грошовий чек і продовжував свою роботу, ніби нічого й не трапилося.

Найважче було мати справу з власниками будинків у нетрях. Вони правили високу ціну нібито за вмебльоване житло, а насправді поселяли людей у напіврозваленій кімнаті з брудним матрацом на підлозі, де часто бігали щурі. Я просив їх змінити щось, та безрезультатно. Тоді я припинив виплачувати допомогу, й мене негайно викликали до кабінету мера дати пояснення. Я добре підготувався, тож мер був змушений розібратися в ситуації. Зміни таки відбулися – кімнати прибрали й обставили старими меблями. Зросла й орендна плата, та це вже не мало значення. Наближалась осінь 1959 р., тому я вирішив піти з цієї роботи. На моє місце прийшов інший випускник університету, цього разу афроамериканець. Він прочитав деякі мої звіти, але не поставив жодних запитань. Мабуть, він добре підходив на посаду соціального працівника.

ПЕРЕЇЗД ДО НЮ-ЙОРКА

Я розпочав серйозну підготовку до аспірантури, де вирішив зосередитись на вивченні радянської епохи та Східної Європи.

Тамара біля Колумбійського університету

Недалеко від дому знаходилися два університети, які відповідали моїм потребам, – Колумбійський та Гарвардський. В Колумбійському функціонував Російський інститут, випускники якого отримували диплом спеціаліста з радянського питання та ступінь магістра через два роки навчання, тож я вирішив подавати документи саме туди. Мою анкету прийняли, і я отримав дві стипендії – від Ню-Гейвенської фундації та Українського Інституту Америки в Ню-Йорку. Далі я зайнявся переказом коштів із допомоги мобілізованим військовим. Як з'ясувалося, цього вистачило на рік навчання. На сімейній раді ми схвалили цей задум, і з благословення дружини та родичів я вирушив до Ню-Йорка.

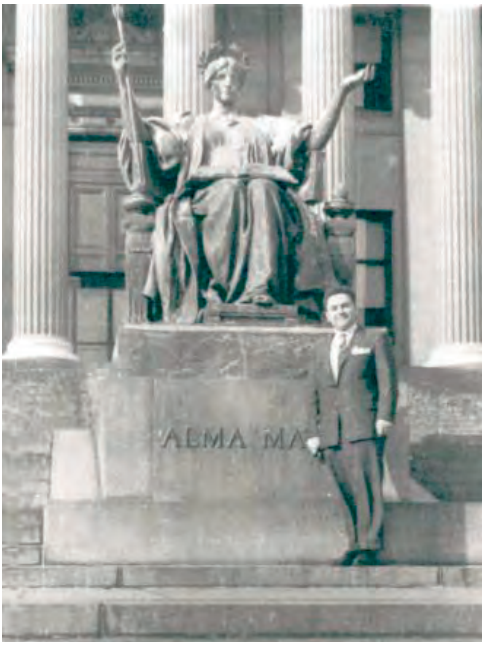

Я перед Колумбійським університетом

Моє перше помешкання – квартира без опалення – знаходилося на першому поверсі на Шостій вулиці, поблизу Купер Юнійон та греко-католицької церкви Св. Юрія, в центрі Українського кварталу. На вулицях завжди було багато перехожих, і майже щодня хтось із них чомусь справляв свої потреби під двері моєї квартири. Одного разу крізь щілину в дверях я побачив, як щось тече. Я одразу відчинив двері і закричав: «Припиніть негайно!». Хлопець був чи то п'яним, чи то під дією наркотиків. Він так здивувався, що був не в силах зупинитися й виходячи обдзюрив стіни коридору й себе самого. Я повісив велику табличку з написом: «Не справляти свої потреби тут!», але потім замінив його зрозумілішим «Не пісяти!». Ефекту не було. Очевидно, ці хлопці не любили читати. До Колумбійського університету, що в Верхньому Мангаттені, я добирався на метро з Бродвею. Зрештою, мій терпець луснув, і я вирішив переїхати до Верхнього Іст-Сайду. Цього разу квартира знаходилась на 107-ій

Родичі дружини, Тамара та Євген після мого випуску з Колумбійського університету

вулиці, на схід від Медісон Авеню, на п'ятому поверсі, тож ризику зустріти тут охочих вивільнити сечу не було. Моїх сусідів із четвертого поверху можна було описати як «сварливі ірландці». У них цілодобово відбувалися п'яні сварки, і лише в неділю вони всі разом мирно вирушали до церкви. Біля відчинених дверей завжди сиділа літня вахтерка. Кожного разу, коли я піднімався вгору чи спускався вниз, з-за дверей лунало одне й те саме запитання: «Хто йде?» і гучна відповідь: «Це чортовий науковець згори». З нею я завжди поводився дуже ввічливо.

Одного разу вахтерки не було, а на коридор вибігла маленька дівчинка (десь двох-трьох років) з купою грошей у руках і тут же тицьнула їх мені. Я погладив її по голівці і попросив відвести мене до її мами. Коли дитина зайшла до квартири, вийшла наша вахтерка. Я пояснив, у чому справа, і повернув гроші. Відтоді зі мною поводилися дуже привітно, і я більше не чув смачних епітетів на мою адресу. Проте я не можу не припустити, що тепер вона подумки називала мене вже «чортовим ідіотом зверху», хоч не озвучувала свою думку.

Розташування квартири дуже мені підходило, адже я міг пройтися до університету пішки через Центральний парк, катедральну алею та Морнінґсайд-Драйв. Лише одного разу у Центральному парку за мною йшли якісь двоє афроамериканців, тож я добре розім'явся, втікаючи від них. Я не претендую на рекорд, але того дня я біг справді швидко. Цей район межував із Гарлемом, але я ніколи не стикався з агресією, навіть коли

повертався з Ню-Гейвена пізно вночі. Одного разу, не бажаючи їхати на Головний вокзал, я висів із поїзда на 125-ій вулиці, в центрі району афроамериканців. Все скінчилося добре.

НАВЧАННЯ В АСПІРАНТУРІ

Навчатися в Колумбійському університеті було важко. Я перечитував цілі полиці книжок, друкував роботи (в цьому допомагала дружина) та складав іспити. Слід було зареєструватись в одному з академічних відділень та Російському інституті. А це означало подвійне навантаження. Я зареєструвався в відділенні органів держправління та за три роки (1958-1961 рр.) прослухав 23 різні курси з історії, економіки, політології, політичної теорії, публічного права, соціології, російської мови й літератури та основ марксизму в Проф. Герберта Маркузе, якого навіть не було в розкладі. Він добре знав свій предмет, але розмовляв із німецьким акцентом та вів дуже нудні лекції. Аж дивно, як йому у свій час вдавалося бути ґуру для гіппі. Його лекції проходили ввечері, тож відвідуваність завжди була високою. Я вчився в нього цілий рік, бо він наводив слушні, обґрунтовані й критичні порівняння між Марксом та Леніним, а я мав таке знати.

Випуск із Колумбійського університету

Я зосередився на двох аспектах – російській радянській та американській політиці. Американський політичний процес викладав Давід Б. Труман. Він був приязним, приємним чоловіком, але ставав непоступливим, якщо йшлося про нову термінологію, яку він запроваджував у своїх книгах та лекціях. Його погляди дещо відрізнялися від традиційного наголосу на управлінські установи. Крім того, я прослухав курс про роль Конгресу в політиці, американську політичну думку та установи, а також два курси Алана Вестіна з конституційного права (американську конституційну

З донькою Адріаною

систему федералізму та розвиток і функції конституційного права). Він навчив мене відбирати справи, навику в конституційному праві, яким я ніколи не користувався. Згодом він ледь не завалив мене на усних кандидатських іспитах, бо я не зміг пригадати одну з найзагадковіших справ в американському конституційному праві. Я був змушений складати іспит із цього предмету в нього індивідуально.

Російські та радянські студії викладали декілька доволі знаних професорів – голова УСС (Управління стратегічних служб, попередника ЦРУ) на час війни та перший директор Російського інституту Дж. Т. Робінсон; Дж. Н. Газард та С. Б'ялер (радянська політика, радянська юриспруденція та радянське конституційне право); Олександр Даллін, Генрі Л. Робертс та Збіґнєв Бжезінський. Останній викладав динаміку радянської політики. Лекції З. Бжезінського були неймовірними, з безліччю власних спостережень, продуманою подачею й завжди по суті. Він не терпів заперечень – різко присаджував кожного, хто наважився піддати сумніву його коментарі. Одного разу чи двічі я спробував зробити це, то в результаті отримав болісне покарання. З. Бжезінський був суворим, але справедливим в оцінюванні, а під час прийому студентів привітним. Він знав, що я з України й ставився до мене добре, на відміну від О. Далліна, котрий не любив українців і поводився хоч і ввічливо, але доволі вороже. Ще один предмет викладав Самюел Гантінґтон. Доцент політологічних наук, він у 1962 р. повернувся до Гарварда. В нас викладали й запрошені науковці з Великої Британії та інших країн Європи. Я обрав два їхні курси з європейських політичних установ та політики й суспільного укладу в контексті європейських інституцій. Ці курси зосереджувались у Великій Британії та Німеччині. Я потребував це для другої спеціальності з європейської політики. Був іще цікавий курс з історії дипломатії Східної Європи від 1918 р. та сучасний

Китай і Японію. Кожного тижня проводився семінар для науковців та аспірантів. Інтелектуальне життя справді було активним, прогресивним та просвітницьким.

Ще однією перевагою була можливість познайомитися зі студентами з різних куточків світу. Саме в Колумбійському університеті я зустрів Ґрея Годнета, Гаріса Колтера, Джорджа Файфера та кількох українців, котрі, як і я, навчалися в Російському інституті. Ми стали друзями на все життя. Серед студентів бу-ла й Мадлен Олбрайт, майбутній держсекретар США та генерал КҐБ Олєг Калуґін. Він навчався на стипендії ім. Фулбрайта на факультеті журналістики, та наші дороги так і не перетнулися.

В лютому 1961 р. я виконав усі вимоги для отримання диплома маґістра Російського інституту (моя дипломна робота називалася «Нещодавні зміни в радянських профспілках») та подав документи в аспірантуру. Я пройшов співбесіду (так звана співбесіда на 45 балів), склав іспити з політичної теорії й міжнародних відносин та довів, що мої знання двох іноземних мов (німецької та російської) задовільні. Іще через місяць я подав обґрунтування дисертації («Радянські сільськогосподарські профспілки»), а Джона Н. Газарда затвердили моїм науковим керівником. Була створена експертна комісія, а я розпочав своє дослідження та підготовку до усних кандидатських іспитів – останнім етапом перед захистом дисертації. Тепер я багато читав для іспитів та дисертації. Все це можна було робити вдома, користуючись бібліотекою Єйльського університету.

Влітку 1961 р., аби трохи заробити, я почав викладати два предмети в Коледжі Упсала в Савт-Орандж (штат Ню-Джерзі). Один курс стосувався органів влади Ню-Джерзі, що я фактично вивчав, навчаючи своїх студентів. Мабуть, вони знали про це набагато більше за мене, але поводилися ввічливо й не втручалися. Ця ситуація нагадала мені мою поведінку з Проф. Ваґнером в Темпльському університеті, проте, на відміну від мене, він був досвідченим лектором і просто не хотів виходити з глухого кута.

ПРОБЛЕМИ З РОСІЯНАМИ

Ще в Колумбійському університеті я намагався якось підзаробити. Допомога мобілізованим військовим вичерпалась, і зараз я отримував мізерну ветеранську виплату. Тамара працювала в магазині «Мейсіз» в Ню-Гейвені, проте навіть із допомогою її батьків (вона не платила за проживання з батьками) нам браку-

вало грошей. Я отримав невеличку стипендію від Російського інституту, проте був змушений виконувати дрібні доручення, як-от перевіряти контрольні, проводити невеликі дослідження для лекцій викладачів тощо. Згодом я неповний день працював пошукувачем у бібліотечному відділі слов'янських надходжень. Я мав вишукувати в бібіліотеці книжки з різних каталогів, щоб уникнути дублювання.

Очолював відділ слов'янських надходжень нормальний чоловік, але його ніколи не було на місці. Тут також працював росіянин Шатов, білорус Сцєчка та угорський єврей Штайнер. Під час другої світової війни пан Шатов був молодшим офіцером армії Власова (РВА). Лінивий Шатов був високої думки про себе, поводився владно, й був неприємним усім нам трьом. Пан Сцєчка завжди розмовляв російською з Шатовим, білоруською зі мною та англійською зі Штайнером. До Шатова і Сцєчки я звертався лише українською. Штайнер користувався лише англійською, за винятком ситуацій, коли Шатов допікав йому. Тоді він переходив на угорську, якої ніхто не розумів.

Зайве говорити, що мої відносини з тим російським лінюхом не назвеш дружніми. Йому не вдавалося керувати мною, бо я одразу нагадував йому, що він співпрацював із нацистами. Це доводило його до сказу, а я просто марширував собі далі, наспівуючи гімн Морської Піхоти. Щоби спекатися мене, він почав надсилати моїм викладачам та керівництву бібліотеки скарги, але марно. Викладачі цим не цікавилися, а керівництво знало, що я якісно виконую свою роботу, й мене немає за що звільняти. Коли до завершення моєї роботи залишалося два тижні, призначили нового директора чеха. Він одразу почав цькувати мене, мабуть, за наполягання пана Шатова. Я пішов звідти з огидою на серці. Штайнер згодом розповів мені, що Шатов теж не затримався надовго. Чех став вимагати, щоби Шатов виконував частину його роботи. Через багато років я зустрів того чеха на конференції, й він перепросив мене за наші непорозуміння.

Цю роботу пошукувачем не вважаю згаяним часом. Завдяки їй я ознайомився з бібліотечною системою. Це згодилося в моєму дослідженні й дало змогу отримати таку ж роботу в Єйлі.

«ПРОЛОГ»

За кілька кварталів вниз від Колумбійського університету, теж у верхньому Вест-Сайді, знаходилася дуже важлива установа, присвячена українській визвольній боротьбі. Лише згодом я дізнався, що її фінансувало ЦРУ. Вони протистояли російській

Отець-Др. Іван Гриньох

Микола Лебедь

Др. Мирослав Прокоп

Юрій Лопатинський («Калина»)

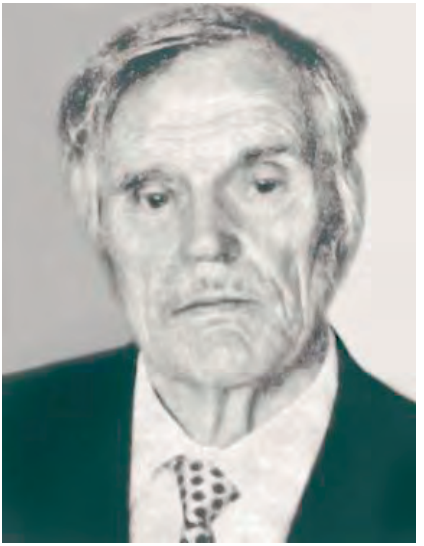

Іван Майстренко

Кость Кононенко

владі в Україні, а цього було досить для мене. До того ж, вони робили це на дуже високому рівні. Очолював організацію о. Др. І. Гриньох, один із віце-президентів УГВР – українського революційного уряду, якому я як вояк УПА підпорядковувався в 1945-1947 рр. Також туди входив генеральний секретар закордонних справ УГВР та колишній лідер ОУН у боротьбі проти німців в Україні Микола Лебедь, Др. Мирослав Прокоп, Проф. Шанковський та полковник УПА Юрій Лопатинський («Калина»). Їх підтримували й інші люди різних ідеологічних переконань, навіть колишні марксисти (Кость Кононенко, Іван Майстренко), соціалісти (В. Потішко), викладачі (Юрій Шевельов), журналісти (Др. Роман Олійник, Др. А. Камінський), поети (В. Барка, Б. Кравців), а також чимало інших цікавих особистостей, як-от перший виходець із України, який отримав акредитацію журналіста при ООН Др. Любомир Ортинський. Вони видавали різні публікації, книги, памфлети, газету та журнал («Сучасність»), присвячений політиці та культурі, навіть таємно вели радіотрансляцію до України. Діячі також видавали «Дайджест радянської української преси» англійською мовою, а він суттєво доповнював «Сучасний дайджест радянської преси», який охоплював російськомовну пресу цілого Радянського Союзу.

Однією з ключових постатей був Микола Лебедь. Він був надзвичайно вимогливим до себе й до інших, дуже дисципліно-

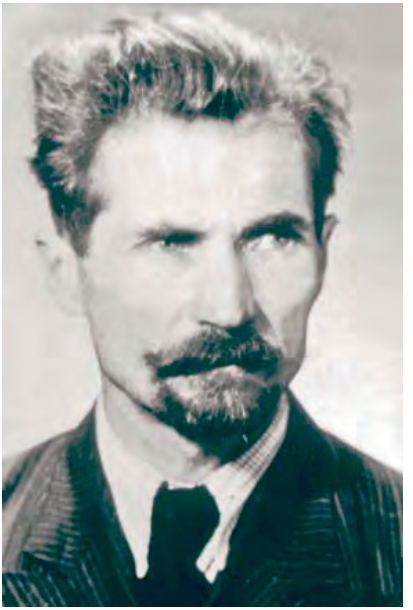

Василь Потішко

Проф. Лев Шанковський

Василь Барка

Богдан Кравців

Проф. Юрій Шевельов

Др. Анатоль Камінський

Др. Роман Олійник
(Рахманний)

Др. Любомир Ортинський

Український інститут Америки

ваним, таємничим та авторитарним. Я пізнав його ближче згодом, коли він став членом видавничого комітету «Літопису УПА». Він звик, що останнє слово за ним, тож на на засіданнях часто давав волю своїм емоціям, стукаючи при цьому кулаком по столі для більшого ефекту. Ми поважали його за минулу діяльність у підпіллі, з усмішкою реагували на його вибрики й майже ніколи не погоджувалися з його думкою. Наприклад, він був категорично проти публікування спогадів Марії Савчин («Марічки»), бо приписував їх авторство КҐБ. Попри все, спогади таки вийшли друком.

Окрім Проф. Л. Шанковського, справжнім інтелігентом у цій групі вважався Др. Мирослав Прокоп. Він завжди поводився ввічливо, але водночас був обережним, загадковим та дипломатичним. Недруги порівнювали М. Прокопа з Маккіавелі, та він нагадував італійського філософа лише здібністю до теоретичного мислення. Особливо добре він розумівся на україно-російських відносинах, тож видав чимало важливих праць у цій сфері.

Справжнім жартівником був полковник УПА Юрій Лопатинський. Він був прекрасним співрозмовником, поліглотом, чудовим розвідником та зв'язковим, мав неабияке почуття гумору. Полковник не приховував емоцій, радий прийти на допомогу в будь-якій ситуації, ніколи не видавав таємниць. Багато років він

очолював товариство ветеранів УПА (ОКВ УПА), куди входив і я. Усі любили його. Ю. Лопатинський помер від серцевого нападу в районі Гантер, у північній частині штату Ню-Йорк.

Хотілося б докладно розповісти й про інших особистостей, котрі працювали в «Пролозі», та обсяги книги не дозволяють зробити це.

«Пролог» приваблював і мене, адже тут передплачували всі доступні радянські українські видання. Там було найзручніше досліджувати радянські профспілки, а також дізнаватися новини української політики. Як колишньому вояку УПА в «Пролозі» мені зраділи, а я із вдячності запропонував допомогти зі сортуванням газет та журналів та організувати бібліотеку. Я мав доступ до ксерокса, тож копіював потрібні статті, суттєво економлячи свій час. В обмін на доступ до матеріалів та інформації, я зголосився допомагати безкоштовно. Я й досі вважаю, що це об'єднання згуртувало дуже важливих, обізнаних та досвідчених людей, чия праця зробила незалежність України набагато реальнішою.

ЦРУ

Десь у той час до мене звернувся Микола Лебедь і спитав, чи я не проти поїхати до Вашінгтона. Пропозиція звучала доволі загадково, але оскільки я хотів поїхати у Вашінгтон, багато не розпитував. Ми мали їхати разом. До Вашінгтона ми добиралися літаком, потім опинилися в якомусь мотелі на околиці Вірджинії. Там нас зустріли двоє високих молодиків. М. Лебедь застав мене зненацька, коли в їхній присутності вручив 20 доларів, сказав, що вони хочуть поговорити, і пішов.

Джентльмени замовили каву з бутербродами і почали ставити різні запитання про мою біографію. Я зауважив, що вони багато знали про моє минуле, і зрештою запитав, до чого вони ведуть. Чоловіки відповіли, що оскільки я вивчаю Радянський Союз, вони розглядають мою кандидатуру на посаду в одній американській організації, проте не уточнили, в якій саме. Та в цьому не було потреби. Я вже здогадався, з ким маю справу, і посилено роздумував, як виплутатися з цієї ситуації. Я не мав нічого проти ЦРУ, бо вважаю, що кожна суверенна держава має мати розвідувальну службу. Мої сумніви полягали в тому, що я не хотів опинитися знову в Радянському Союзі, а саме це мене, мабуть, очікувало.

На другому етапі я мав пройти різні тести, зрештою, мене під'єднали до «машини правди» – так називався детектор брехні по-їхньому. Спершу запитання були доволі простими, та згодом вони стали копати глибше, і я почав опиратися. На запитанні про мою освіту, яка для мене священна, я нарешті не стримався. Питання звучало так: «Чи ви коли-небудь списували на іспитах?» Зопалу я заперечив, та потім пригадав свій іспит із економіки. Детектор зафіксував неправду. Врешті під тиском я визнав, що таки списував раз чи двічі. Це примусове зізнання так розлютило й відвернуло мене від них, що я захотів піти звідти якомога раніше. Я не сказав більше ні слова, наголосивши, що освіта дуже важлива для мене, й повернувся до Ню-Йорка. М. Лебедю я сказав, що не придатний для служби в ЦРУ. Він більше на мене не тиснув, тож принаймні на деякий час питання вичерпалося.

КОНФЕРЕНЦІЇ В БАЛТІМОРІ

Ще в Колуимбійському університеті мене попросили прочитати кілька доповідей на щорічних студентських конференціях у Балтиморі (штат Меріленд), організованих О. Зінкевичем. Тут збиралися молоді студенти й натхненні науковці незалежно від політичних переконань для вивчення й багатостороннього обговорення різних аспектів українського питання. Пригадую професорів К. Савчука, Ярослава Білінського та Анну Процик. Саме тут я представив свою коротку розвідку «Українці в військових формуваннях під час Другої світової війни», яку згодом переклали багатьма мовами.

Степан Хемич
із дружиною

Саме в Балтиморі я познайомився зі С. Хемичем, хоча він теж навчався в аспірантурі в Колумбійському університеті. Він долучився до започаткування українських студій у Гарварді, і я, піддавшись на його вмовляння, теж погодився допомогти. Одного разу я об'їздив із ним різні спільноти українців у північній частині штату Ню-Йорк, щоб зібрати кошти на

Гарвардський проект. Нашими слідами йшли агенти ФБР, котрі приймали нас за якесь небезпечне анти-американське угруповання. Врешті, в місті Ютіка ми показали їм наші памфлети з портретами президента Айзенгавера, й вони дали нам спокій. Зусилля не були марними, тож так виник Гарвардський Інститут Українських Студій і три профінансовані кафедри (історії, літератури й мовознавства). Першим директором Інституту став науковець зі світовим ім'ям, Проф. Омелян Пріцак.

ВІДНОСИНИ МІЖ ЄВРЕЯМИ ТА УКРАЇНЦЯМИ

Ще одним питанням, яке цікавило мене в той час, була одвічна дискусія на тему єврейсько-українських відносин. Вона продовжувалася багато часу, на цей раз вже в Ню-Йорку. З українського боку в ній брали участь В. Душник, Л. Шанковський, А. Марґолін, М. Стахів, Я. Білінський, а з єврейського – П. Фрідман та С. Ґолдельман. В 1959 р. «Аннали Української Академії мистецтва й науки» опублікували кілька статей на цю тему, а згодом, у 1966 р. (тоді я вже перебував у Канаді), відбувся симпозіум. Десь у 1959-61 рр. Євген Стахів організував круглий стіл з метою обговорення різних питань. Він зв'язався з Др. Й. Л. Ліхтеном із «Бнай Бріт» і вирішив винести на порядок денний питання єврейсько-українських відносин. Мене попросили виступити на одній із зустрічей. Я не лише погодився, а й запросив мого єврейського товариша з Колумбійського університету Крамера. Нам порадили підійти до поставленої теми делікатно. Проте ми не дуже зважали на ці рекомендації. Як можна обговорювати щось, якщо боїшся про це говорити? Наша презентація зібрала чимало слухачів та отримала схвальні відгуки. Саме на одній із таких зустрічей я познайомився з Др. Й. Л. Ліхтеном. Цей мудрий і приємний чоловік справив на мене глибоке враження. Колись він працював дипломатом, зробив свій внесок у міжрелігійні відносини й користувався повагою в колах Ватикану.

В різний час у цих дискусіях брали участь Проф. І. Лисяк-Рудницький, Проф. В. Голубничий, Проф. Я. Пеленський, Євген Стахів та інші українці.

МОЯ РОБОТА В ЄЙЛІ

Наприкінці 1950-х СРСР переміг США в «космічних перегонах». Спершу на орбіту полетіла собака, згодом Юрій Ґаґарін.

Бібліотека в Єйлі

Цього вистачило, щоб спонукати США до рішучих дій. Одразу пришвидшилося виконання Американської програми космічних досліджень, а також покращилося фінансування різноманітних аспектів вивчення СРСР. Колумбійський та Єйльський університети отримали значні кошти на поглиблення радянських студій. Російські та слов'янські студії в Єйлі беруть початок у 1920 х рр., коли Проф. Георгій (Джордж) Вернадський викладав там, а Проф. М. Ростовцев розширив бібліотеку в галузі русистики. Згодом фонди цієї бібліотеки поповнювали викладачі Фіруз Каземзаде, Фредерік Барґгорн та Леон Ліпсон.

Взимку чи навесні 1962 р. керівництво бібліотеки Єйльського університету вирішило призначити директором відділу нових надходжень уродженця Закарпаття Др. Йосифа Данко. Він добре підходив на цю посаду, здобув освіту в Празі й Німеччині, крім угорської, знав усі слов'янські мови, мав великий досвід роботи в бібліотеці Колумбійського університету, і, крім усього, був науковцем. До того ж, він був винятково приємною людиною й добрим керівником. Єйлю пощастило з ним, а я скористався з цього ще більше.

Влітку 1962 р., коли я зустрів його у Ню-Гейвені та поцікавився роботою в бібліотеці Єйльського університету, він дав мені цінні поради щодо написання анкети на роботу й надав

свою рекомендацію. Все пройшло успішно, і я отримав місце. Це стало справжнім подарунком із небес, адже я вже склав усні кандидатські іспити, займався дисертацією та міг мешкати вдома. Крім того, у Єйлі можна було дістати всі публікації Міжнародної організації праці, багато з яких на ранньому етапі співпрацювало з радянськими профспілками. Бібліотека передплачувала й чимало радянських книжок та журналів, бо спеціаліст із радянської тематики Проф. Фредерік Барґгорн, якого президент Джон Ф. Кеннеді витягнув із радянської в'язниці, викладав політологію й потребував ці видання. Професор не відмовлявся допомогти порадою, коли потрібно. Я затримався у Єйлі два роки, написав там окремі частини дисертації.

Зі мною працювали прекрасні люди: канадійка Сильвія Дюґґан, котра вивчала німецьку мову; її чоловік Рей, котрий писав дисертацію з французької літератури; Др. Кнут Дорн, який усіляко поглиблював співпрацю між відомим родинним німецьким видавництвом «Отто Гарасовіц» та Єйлем. Саме Рей та Сильвія зародили в моїй голові план, який згодом привів мене до Канади. Вони – чудова пара, якій під час викладання в університеті Ватерлоо довелося пережити страшну сімейну трагедію. Двоє їхніх малих синів загинули під час зсуву в Мускока.

Десь у вересні 1962 р. ми зачали свого сина, котрий народився 17 травня 1963 р. Мене завжди веселять історії про те, як молоді майбутні татусі рвуться допомагати своїм дружинам під час народження малечі. Моя присутність в родзалі не була ні корисною, ні показовою. Як тільки Тамара видавала якийсь звук, я кидався до неї з одним і тим же дурним запитанням, чи все гаразд. До того ж, день видався доволі спекотним, я вмивався потом, і мої кросівки пахли не дуже приємно. Очевидно, жінки, котрі народжують, надзвичайно чутливі до різних звуків і запахів. Тож дружина не витримала й відправила мене геть. Схвильований, я з полегшенням пішов додому. Через кілька годин на світ з'явився здоровий малюк Євген. Його мама зробила все сама, проте я дуже пишався цією подією, ніби сам народив його.

Ще однією знаковою подією тієї осені (22 листопада 1963 р.) стало вбивство мого улюбленого президента Дж. Ф. Кеннеді. Весь університет був шокований. Це стало ще одним аргументом на користь переїзду до Канади. До того ж, там, на відміну від Америки, я б не мусив на кожному кроці до

посиніння пояснювати, хто такі українці. Зі своїх двох поїздок до Канади я повертався з думкою, що ця країна знаходиться десь посередині між Європою й Америкою, й мені дуже сподобалася така атмосфера.

У ПОШУКАХ РОБОТИ

Після народження першого сина я розпочав пошуки роботи за спеціальністю. Робота в бібліотеці влаштовувала мене, поки я писав дисертацію, проте я мріяв викладати десь у коледжі чи університеті. Відтак, я почав заповнювати анкети різних закладів і відсилати їм моє резюме. Дуже швидко стало зрозуміло, що я почав цей процес трохи запізно для 1963 навчального року. Він був у розпалі, тож я отримував ухильні відповіді. Таким чином, я вирішив зосередитися на науковій роботі й повернутися до пошуків роботи навесні 1964 р.

Я у МакМастерському університеті

В новому році я продовжив свої пошуки, та цього разу зважився на експеримент і послав анкети до двох канадських університетів – МакМастерського в Гамільтоні та університету Квінз у Кінґстоні (обидва в Онтаріо). На мій подив, обидва зацікавились. Водночас я отримав відповідь і від Американського військово-морського училища в Аннаполісі (штат Меріленд) та Коледжу Канісіус у Баффало (штат Ню-Йорк). Училище мені зовсім не сподобалося. Відвідини коледжу переконали мене, що можуть виникнути непорозуміння з єзуїтським керівництвом. Університет Квінз був якось не по дорозі з географічної точки зору. Крім того, я був не в захопленні, що його контролювала влада в Оттаві. Тож я вирушив на розвідку до МакМастерського університету.

Подорож поїздом зайняла цілу ніч, тому мої враження від Гамільтона наступного ранку були не найкращими. При в'їзді зі сходу місто охоплював дим і сморід зі сталепрокатних заводів. Мій готель «Коннот» теж не вразив.

McMaster University
University Hall

Ситуація змінилася, як тільки я приїхав до університету. Мене прийняли дуже тепло, а Крейґ Макайвор (доктор філософії з Чиказького університету) пригостив мене кавою з пампушками. Тоді він очолював кафедру політекономії, яка включала три відділення – економічне, політологічне й торгівельне. Мою першу співбесіду проводили троє економістів – К. Макайвор, Джек Ґрагам та Боб Томпсон. Все пройшло дуже добре. Згодом естафету перейняли політологи Деррі Новак, Джек Керсел та Девід Гофман, котрі запитували про мою освіту, зацікавлення у сфері публічного права й органів правління. З цієї розмови я зробив висновок, що ці викладачі представляють дуже традиційний, переважно інституційний погляд на політологію. Я не переймався з цього, адже в мене з'являлася можливість розвивати сферу своїх зацікавлень – політику СРСР та Східної Європи. В рамках компромісу я запропонував впродовж року чи двох викладати якийсь курс із американських органів правління. Їх це влаштовувало, і ми перейшли до розмов про університет та майбутні плани кафедри. На мій подив із захопленням я дізнався, що в Канаді навчальний рік коротший, тому дисципліни викладаються цілий рік, а це дозволяє повністю охопити необхідний матеріал. Крім того, стало відомо, що групи невеликі

– від п’яти до десяти студентів. Так можна було легко проводити семінари. Повна ставка викладача передбачала лише два курси. Бібліотека не вражала. Фонди матеріалів із радянської та східноєвропейської тематики були, м’ягко кажучи, бідними. Мені розповіли, що одне із завдань кожного науковця полягає в поповненні бібліотеки виданнями зі сфери своїх зацікавлень. Для щойно затверджених курсів не будуть обмежуватись на купівлю книг і журналів.

В той час університет включав два коледжі. Я мав відвідати директора університетського коледжу, видатного спеціаліста з давньої історії Е. Т. Салмона. Я дуже здивувався, коли він зустрів мене усмішкою й низкою латинських сентенцій, більшість яких я зрозумів і зміг прокоментувати англійською. Далі він запитав про моє походження й релігійну приналежність, а потім зауважив, що його дружина румунка за походженням і належить до православної віри. До речі, релігійне питання викликало незадоволення з боку Д. Новака, котрий був атеїстом і вважав себе анархістом Кропоткіна. Ми гарно поспілкувалися, й він закликав мене поставитися до пропозиції МакМастерського університету серйозно. Після цього я мав розмову з видатним фізиком, керівником відділу аспірантури Г. Даквортом, але ця зустріч була лише формальністю. Економісти й політологи пригостили мене вечерею в ресторані, а наступного ранку в очікуванні офіційної пропозиції я повернувся додому. В цей момент я ще не був певен, чи переїду до Гамільтона. Однак мене справді вразило керівництво МакМастерського університету, тому відтепер я бачив цей заклад лише в позитивному світлі.

Десь через два тижні надійшло запрошення, і я мав прийняти остаточне рішення. Переїзд до Канади родина сприймала неоднозначно. Євгенові ще не було року, тож він був справжньою втіхою для дідуся з бабусею. Відстань у майже 2000 км не так легко подолати, отож це означало нечасті відвідини. З іншого боку, всі погоджувалися, що нагода отримати роботу в університеті й займатися улюбленою справою могла більше й не трапитися. Перспектива постійного працевлаштування теж була меншою проблемою в Канаді, аніж в Америці, де викладач по суті був рабом аж до статусу надзвичайного професора. Тож ми поступово почали ставитися до ідеї переїзду спокійніше. Сильвія та Рей Дюґґани теж переконували мене прийняти пропозицію університету, а їхнім останнім аргументом стало те, що вища освіта в Канаді розвивалася дуже стрімко, забезпечуючи викладачеві можливість особистісного

розвитку. Отже, я все-таки прийняв пропозицію і зайнявся бюрократичними процедурами переїзду до Канади. Залагодивши все, 24 червня 1964 р., після 14 років у США й на 34-ому році свого життя я переїхав до Канади на постійне проживання.

В той час я був за кермом старенького «Б'юїка». Зі мною поїхала Тамарина тітка, котра до переїзду в Ню-Гейвен мешкала в Торонто. Вона мала допомогти мені з пошуками житла. Родичі не довіряли моєму смаку в цьому питанні, адже йшлося про майбутнє їхньої доньки й онука. З тітчиною допомогою ми знайшли квартиру й повернулися до Ню-Гейвена, щоб купити меблі й кухонне приладдя, оскільки все мало отримати схвалення родини. Врешті, зі сльозами на очах і безкінечними порадами родичі відпустили нас із Тамарою в нове життя у Канаді.

Освоївшись у Гамільтоні, я майже весь свій час присвячував дисертації. Мій добрий товариш із Колумбійського університету Ґрей Годнет допоміг привести її до належного рівня. Він вичитав текст, й у 1965 р. я відіслав його своєму керівникові для представлення на експертній раді. На початку 1966 р. чорновий варіант прийняли до захисту з дрібними зауваженнями. Захист пройшов успішно, дисертацію рекомендували до друку в тому ж році, а мене не лише підвищили до посади Професора Асистента, а й дали постійне місце праці. Дехто може зіронізувати: «Лише в Канаді?». Це була наче гора з пліч, адже у 1965 р. в нашій сім'ї з'явилася донечка Адріана.

Попереду нас чекало ще чимало випробувань, однак за майже 45 років у Канаді я ніколи не пожалкував про переїзд. Зараз це моя країна, тут мій дім. Звичайно, на емоційному рівні Україна завжди буде в моєму серці. До того ж, усі мої наукові зверення стосуватимуться виключно моєї Батьківщини, про що чітко свідчитиме наступна частина моєї розповіді.

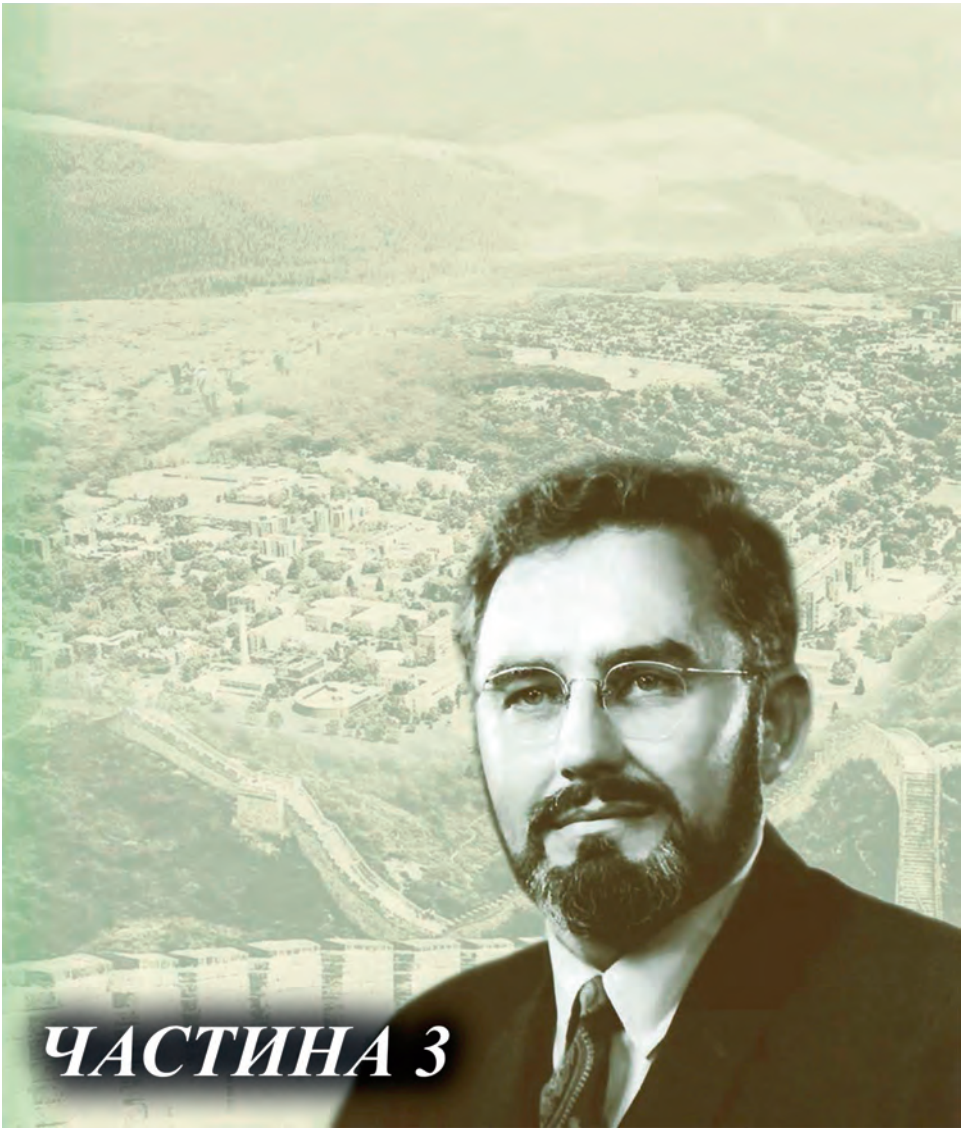

ЧАСТИНА 3

МАКМАСТЕРСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Коли в 1964 р. я опинився в МакМастерському університеті, він розвивався доволі швидко. Університет було зареєстровано в 1887 р., та свою діяльність він починав іще в 1830 р. як один із напрямків освітньої діяльності баптистів. На відміну від багатьох інших навчальних закладів, університет отримував щедру фінансову підтримку від сенатора Вільяма МакМастера (1811-1887), а тому носить його ім'я. Університет спершу знаходився в Торонто, а в 1930 р. переїхав до Гамільтона. У 1957 р. він отримав статус надконфесійного приватного навчального закладу, однак МакМастерський богословський коледж і далі підтримував зв'язок із баптистами. Сучасна структура сформувалася в результаті реорганізації 1968-69 рр. та 1974 р. Саме тоді було створено факультети бізнесу, інженерної справи, медичних наук, гуманітарних наук та суспільних наук на чолі з деканами.

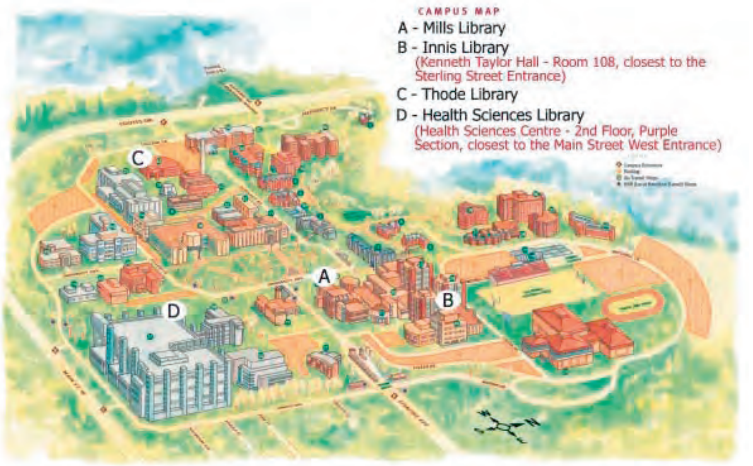

Мапа студмістечка МакМастерського університету. Сучасний вигляд

Реорганізації зазнав і відділ політекономії, де я почав працювати в 1964 р. Її поділили на три відділи: політики (згодом – політичних наук), економіки й торгівлі, які почали стрім-ко розвиватися. Коли я прийшов у відділ, у ньому працювало троє осіб – Д. Новак, Дж. Е. Керсел та Дж. Д. Гофман. Останній залишив відділ у 1965 р., але в тому ж році його замінив американець Т. А. Сміт. В 1966 р. до відділу приєдналося шес-

теро нових працівників – (фіксованої ставки) Ґ. Р. Дейві, Д. Дж. Ґрейді, В. Е. Лайонз, Дж. Меллінґ (спершу на один рік), К. Г. Прінґсгайм та Т. К. Труман. У 1967 р. з'явилося ще вісім нових співробітників: Дж. Б. Брекенрідж, Р. Б. Канінґхем, Г. Й. Яцек, Дж. К. Люмсден, Г. Массі, Т. М. Монґар та Дж. Р. Вінгем. У 1968 р. до кафедри приєдналися В. М. Чендлер, Г. Г. Лентнер, Т. Дж. Люїс, Р. Р. Марч та Дж. М. Сільверман. В 1969 р. прийшли Р. Е. Аґґер, С. Дж. Франкель, М. Н. Ґольдштейн, В. Д. К. Кернаґан як запрошений лектор, а також Марша М. Сміт-Ленґлет.

Ректор у 1961-1972 рр.
Генрі Дж. Тод

Ректор у 1972-1980 рр.
Артур Н. Бернс

Як своєрідна «заспокійлива ланка» на кафедру в статусі асоційованого члена прийшов філософ Ґ. П. Ґрант. У 1970 р. на кафедру запросили В. Д. Ґ. Ґанє, Е. М. Келера та П. К. Нюмана (останні двоє обіймали свої по-сади тимчасово). В 1971 р. до колективу кафедри приєдналися Г. Астер, Дж. Е. Бурк, Ф. П. Джінґрас і Дж. Г. Ніколс, але останній пропрацював із нами лише рік. У 1972 р. до нас на роботу прийшов Дж. В. Сіман. 1973 року членами кафедри стали А. Бромке й Н. Сідорук, причому останній попри те, що його взяли тимчасово, пропрацював тут п'ять років. У 1974 р. кафедра поповнилася новими співробітниками – Стефанією Шлек-Міллер та Ґ. Шабловським. С. Шлек-Міллер, здається, п'ять років працювала тимчасово, але врешті отримала постійну посаду; Ґ. Шабловський затримався у нас лише на рік. Наступну

групу співробітників кафедри прийняли на роботу 1977 р. Серед них були М. М. Аткінсон, В. Д. Колман, С. Макіннес, К. П. Носал та М. Штейн. У 1981 р. асоційованим членом кафедри став Г. М. Броц. З того часу лихоманка нових призначень трохи вщухла. У 1983 р. до кафедри приєдналися М. Спрул-Джонс, 1985 р. на правах асоційованих членів – Барбара А. Керрол та Ронда Е. Говард. З 1987 року співробітником кафедри стала Шерлот А. Б. Єтс, а в 1988 р. – Ґ. Р. Андерхіл він пропрацював лише чотири роки). В 1989 р. посади асоційованих членів кафедри займали Р. Адамс та Дж. Дж. Райс, а Д. М. Велс став постійним співробітником. В 1990 р. до відділу запросили Р. В. Стабс, а Т. Портер і Дженет Айзенштат прийшли відповідно в 1992 та 1993 роках. Ще одну посаду асоційованого члена відділу запропонували Дж. О'Коннор.

Цим докладним переліком я завдячую професорові відділу економіки Байрону Спенсеру, оскільки керівництво Макмастерського університету чомусь відмовилось надати мені цю зовсім не секретну інформацію. Ще більше мене здивувало те, що відділ політології не мав інформації про свою історію.

МакМастерський університет у західній частині Гамільтона

Нові співробітники відділу – переважно молоді люди (за деякими винятками), випускники різноманітних навчальних закладів Америки. Велику їх частину можна було б віднести до тих, хто не захистив докторську дисертацію. Дехто з новачків виявився досить непростим у спілкуванні, ненадійним та агресивним. Я зрозумів – конфліктів не уникнути.

Ректор у 1980-1990 рр. Елвін Е. Лі

Ректор у 1995-2010 рр. Пітер Дж. Джордж

Патрік Дін – теперішній ректор з 2010 р.

Непорозуміння спершу спричинили безглузді спроби провести розмежування між поняттями «політична наука» й «політичні студії». Американці переважно наполягали на першому терміні, акцентуючи на статистичних даних. Старші співробітники відділу більш прийнятним вважали термін «політологія». Я вагався, хоча й прослухав лекції Девіда Трумана в Колумбійському університеті. Гадаю, не важливо, як себе називаєш, важить лише те, що ти дійсно робиш. Вивчаючи Радянський Союз, я прагнув поставити своє дослідження в рамки широкої історико-культурної перспективи. Я розумів, що хоча вузькі статистичні дані певним чином можуть допомогти мені в дослідженні, вони все ж не здатні висвітлити важливі аспекти цілісної політичної системи. Крім того, я намагався захистити своє право вести дослідження на власний розсуд. Врешті, ми одноголосно назвали себе відділом політичних наук, про-те конфлікт не вичерпався. Думаю, що за цими суперечками стояло щось більше, ніж просто назва відділу. У 1965 р. першим завідувачем відділу став Альбертського університету Др. Ґрант Дейві. Він був на цій посаді лише кілька місяців, бо, вочевидь, зрозумів, що не досягне тут чогось більшого. Перед своїм звільненням і поверненням в Альберту він підшукав собі заміну – Др. Тома Трумана (1966-67) з Австралії. Др. Ґ. Дейві не дуже підганяв своїх підлеглих до роботи, а Др. Т. Труман

взагалі не був здатний до контролювати справи у відділі. З нього був, м'яко кажучи, кепський керівник. Він обрав позицію аспірантів-американців, які вважали, що повинен бути тотальний контроль відділу. Згодом у це втягнули й наших студентів, тож атмосфера у відділі стала нестерпною.

Будівля університету

Зазвичай, внутрішні конфлікти в університетах є жорстокими й пов'язані з конкретними особистостями, оскільки йдеться про високоосвічених та здібних людей, котрі аргументуючи свою позицію, можуть цілком знехтувати будь-якими моральними принципами. У нашому випадку так і було.

Очільниками цього «руху» були Т. Монґар і Д. Ґрейді, котрі заручилися підтримкою голови відділу. Хоча Т. Монґар і був неоднозначною особистістю, в нього можна було розгледіти певний потенціал науковця. Його цікавив «чистий» марксизм у зіставленні з більшовизмом. Хоча Д. Ґрейді стверджував, що захистив докторську дисертацію у Прінстонському університеті, цьому так і не було доказів. На жаль, голова відділу не перевірив це, а Д. Ґрейді й далі представляв себе як зірку Прінстона. Його дружиною була симпатична й розумна китаянка Лолан, котра також писала докторську дисертацію й ніяковіла через вибрики чоловіка. Лолан Ґрейді була серйозним науковцем,

і хоча вона й зникла з нашого поля зору, я впевнений, досягла своєї мети.

Особливо дратувала бездіяльність вищого керівництва університету, яке, спираючись на запевнення голови відділу, сподівалося, що конфлікт вичерпається сам по собі. Водночас, голова запрошував на роботу нових людей, мабуть, сподіваючись, що вони чисельно переважатимуть опозицію. Молоді й недосвідчені співробітники не завжди підходили для своїх посад, а це лише додавало супротивникам сміливості. Друкувалися різноманітні листівки, заплямування репутації членів «опозиції» ставало звичним явищем. Одного разу щоб налякати мене, хтось устромив ножа у двері мого кабінету. Згадуючи своє минуле, я лише розвеселився й переконався, що нейтралітет не спрацьовує, а тому приєднався до «опозиції».

Після захисту дисертації мене взяли на постійну роботу, а в 1966 р. перевели на посаду Професора Асистента. Отже, мені можна було не турбуватись про своє становище в університеті. Моя дисертація стосувалась розвитку й функціонування радянських сільськогосподарських профспілок. Мене зацікавила ця тема, бо я міг зануритися в дослідження, яке, як я сподівався, зможе пролити світло на політику комуністичної партії щодо селян. Хоча я й володів жахливими фактами про геноцид 1932-33 рр. в Україні, я все ж не заглиблювався в цю тематику. Після успішного захисту дисертації її текст рекомендували до друку. У 1972 р. Видавництво університету в Торонто видало мою працю під назвою «Радянські сільськогосподарські профспілки 1917-70 років». В усьому західному світі це була єдина дуже оригінальна й досить нудна книжка на таку тему. Я жартома повторював усім, що попри політику й історію, це видання зробило чималий внесок у розвиток медицини, адже стало ліками від безсоння, які не викликають залежності.

Конфлікти у відділі почали суттєво впливати на мою роботу. Тому я звернувся до голови відділу історії Проф. Еціо Каппадочії й попросив виділити мені кімнатку у його відділі, щоб я міг спокійно готуватися до лекцій. Він погодився, тож відтоді я мав свій додатковий кабінет поза відділом, де міг щасливо працювати. Цю маленьку змову я тримав у таємниці. Про це знало лише декілька осіб із відділу економіки – Крейґ Макайвор та Проф. Джек Ґрем.

Ситуація ставала дедалі серйознішою, а влітку 1967 р. про наш відділ написали на першій сторінці «*Ґлоуб енд мейл*»

Головна бібліотека та студентський центр

поряд зі статтею про шестиденну війну на Близькому Сході. Ізраїль зміг впоратися з об'єднаною арабською армією набагато швидше, ніж керівництво МакМастерського університету з відділом політичних наук. У стінах університету цю ситуацію називали «справою Ґрейді». Втім, учасники конфлікту поступово почали мислити раціонально, і першим кроком до примирення стало звільнення Проф. Трумана на користь Джона Меллінґа – колишнього декана заочного відділення, а впродовж 1967-68 н.р. виконувача обов'язків голови нашого відділу. Невдовзі після цього від нас пішов Проф. Т. Монґар, а Д. Ґрейді, мабуть, із блискучими рекомендаціями з МакМастера, перевели до Ґвелфського університету. Проте у Ґвелфі він теж затримався ненадовго.

Нового керівника відділу (1968-73) – Проф. Г. Г. Лентнера – запросили з Америки. Робилися спроби залучити до факультету якомога більше старших співробітників, тож у 1969 р. до нас прийшло троє професорів – Р. Е. Аґґер, М. Н. Ґолдштейн та С. Дж. Франкель. Перші двоє – американці, а останній – канадець – обійняв посаду декана факультету суспільних наук.

У 1973 р. виконувачем обов'язків голови відділу на рік було обрано Проф. Деррі Новака. Він неохоче прийняв цю пропозицію, тож у 1974 р. з радістю поступився місцем професору Карлтонсь-

кого університету Адаму Бромке. Він пробув на цій посаді шість років, а в 1980 р. його замінив Проф. Майкл Штейн, котрий пропрацював три роки. Наступником керівником відділу у 1983-86 рр. став Проф. Генрі Яцек, після нього відділ очолював Майкл Аткінсон (1986-1992 рр.). Коли 1995 р. я йшов на пенсію, завідувачем був Кім-Річард Носсаль (1992-96 рр.) – не дуже врівноважена й досить агресивна людина. З ним я прощався з особливою радістю, а він, мабуть, мав схожі почуття щодо мене. Інші керівники відділу не часто турбували мене, оскільки я проводив непогану дослідницьку роботу, загалом добре справлявся зі своїми обов'язками по відділу й викладацькою діяльністю.

Моє фото, яке зробили студенти університету

Мої студенти переважно давали мені добрі оцінки – 4 з плю-сом чи 5 із мінусом. Аспіранти іноді були незадоволені мною, але скаржились лише за моєю спиною. Одного року я змусив їх детально дослідити діяльність вищих ешелонів КПРС, політбюро, Центрального й Ревізійного комітетів. Кожен аспірант мав подати дослідження роботи окремої групи осіб, зокрема з'ясувати їхню національність, походження й посадові обов'язки, а також роль та потенційний вплив у системі влади. Для цього треба було опрацювати чимало біографічних джерел. Студенти навіть підготували брошуру під назвою: «Хочеш знати, що відбувається у Кремлі? Приходь зі своїми ножицями!». Іншого разу вони вивісили мій портрет із підписом: «Чому посміхається цей чоловік? Його розважає спосіб англо-саксонського мислення?» Цей жарт стосувався моїх зауважень щодо їхнього небажання чи невміння інтерпретувати нюанси радянської ідеології. Один чи два рази я в розпачі списав це на англо-саксонський склад їхнього мислення, адже всі мої аспіранти того року, за винятком одного, походили з Англії. Я ніколи не надавав особливого значення

такій прихованій критиці, бо знав, що в разі незадоволення моїми заняттями, вони легко могли б піти до когось іншого. Цього не зробив ніхто.

Мій підхід до студентських та аспірантських семінарів вирізнявся оригінальністю. Перші три тижні (9 годин) річного семінару я проводив студентам презентації, демонструючи їм, чого очікую від них, і запрошував до критики мого викладу. Цієї процедури не міг уникнути ніхто, будь-які спроби лестити мені і сипати похвали я одразу відкидав, а конструктивну критику всіляко заохочував. Спершу студентам було дуже важко, але з часом вони звикли. Коли надійшов час робити презентації уже студентам, доповідача критично оцінювала вся група, а роботи, які викликали конструктивну дискусію, отримували високі оцінки. Всі запитання й зауваження вважалися досить суттєвими й потребували ґрунтовних відповідей та спростувань. Студенти самі оцінювали доповідь, передаючи мені анонімні записки з оцінками. Їхні оцінки дуже часто були навіть критичнішими, ніж мої.

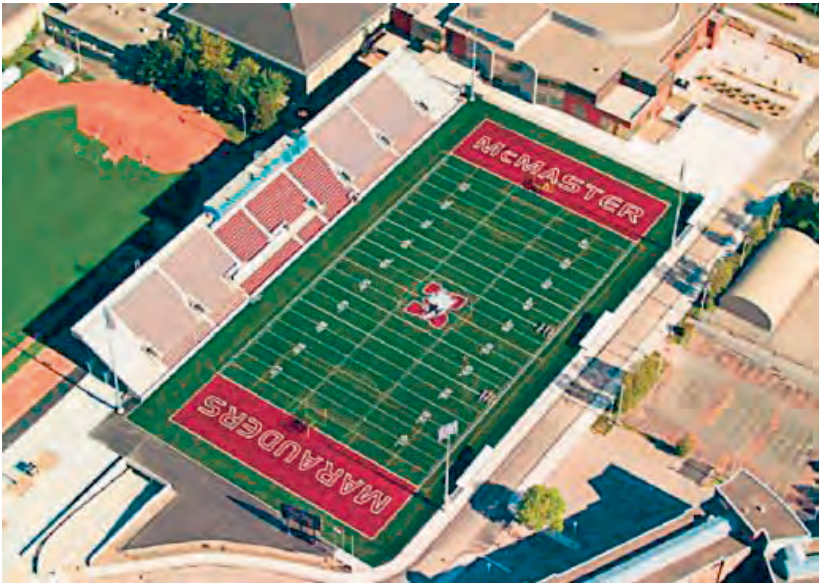

Стадіон МакМастерського університету

Коли студентів змушують вивчати конкретну інформацію, порівнювати, зіставляти й аналізувати нові дані, а відтак письмово чи усно оцінювати виступи інших, вони розвивають у собі критичне мислення й одразу виділяються із загалу. Тому вже на третьому курсі навчання можна зрозуміти, хто добре навчатиметься в аспірантурі або досягне успіху в будь-якій професії, яку обере після закінчення університету. Окремі студенти показували себе блискуче, хочу особливо відзначити Шейлу Бечелор та Стефанію Шлек.

Відповідно до програми аспірантського семінару, хтось зі студентів готував протокол заняття, а презентації завжди виконувалися письмово – їх роздавали перед наступним семінаром. Так студенти отримували додаткові конспекти, які потім могли використати в подальших дослідженнях. Семінари завжди проходили цікаво, а дискусії, хоч і гарячі, відзначались дружелюбністю. Заняття з аспірантами часто відбувалися в мене вдома й супроводжувалися застіллям із хорошим вином. Тамара славилася своїми стравами, а особливо добре їй вдавалася українська випічка, яку студенти чомусь називали віденською.

Хоча мої курси обрало чимало студентів, лише четверо з них вирішили писати свої маґістерські роботи під моїм керівництвом – Стефанія Шлек-Міллер, Цзян Гва Цуй, Джордж Ганас та Владімір Біланджіч. С. Шлек-Міллер завершила докторат в Університеті Торонто, а В. Біланджіч – Белградському університеті. Інші вирішили обрати курси, де не вимагалося написання маґістерської дисертації. Усім, хто планував далі продовжувати навчання, я все-таки радив писати дисертаційне дослідження. Крім того, я керував кількома дисертаціями в Українському Вільному університеті в Мюнхені, де також працював викладачем. Керівник дисертації маґістра МакМастерського університету Вейна Петроцці з Університету Торонто несподівано помер, тож йому довелося суттєво змінити свою роботу, щоб отримати змогу захищатися в УВУ. До комісії також входили Богдан Осадчук-Кораб із Вільного університету в Берліні та Говард Астер із МакМастерського унверситету.

Починаючи з 1974 р., тобто через дев'ять неспокійних років, ситуація в відділі значно покращилася, незважаючи на те, що конфлікт ще подекуди жеврів. Однак усе заспокоїлось настільки, що можна було безперешкодно займатися нормальною науковою роботою.

МОЯ ПРОФЕСІЯ

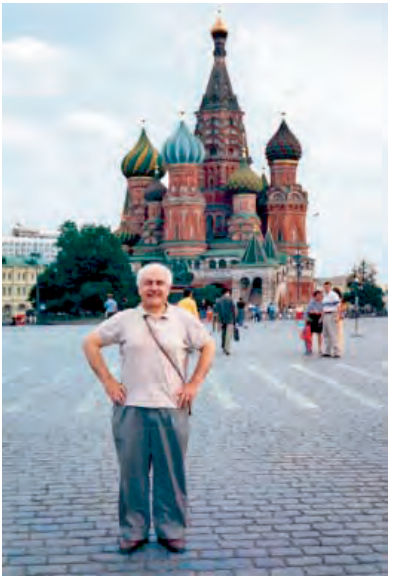

На Красній Площі в Москві

Я прийшов на роботу в МакМастерський університет як фахівець із радянського питання і досить відповідально ставився до своїх обов'язків. Переді мною стояло три невідкладні завдання. По-перше, я мав розробити курси з цієї теми для відділу політекономії (згодом – політичної науки). По-друге, потрібно було поповнити бібліотечні фонди, а по-третє, вивчити, як на нашому факультеті й інших відділах викладають питання східноєвропейської проблематики. На моє здивування, усі три завдання виявились доволі легкими. Упродовж перших двох років я вів два курси з політики СРСР, лекції на другому та семінар на четвертому курсах. Після отримання докторату мені запропонували постійну посаду в відділі аспірантури, тож я вів там семінари.

Новопризначений директор університетської бібліотеки Вільям Реді особливо радів новим надходженням, адже планував якомога швидше перетворити її на серйозний науковий центр. Оскільки в фінансуванні мене не обмежували, я докладав чимало зусиль пошукам книжок та журналів не лише з проблематики Радянського Союзу, а й Східної Європи загалом, межі якої ми визначали не за географічним, а політичним принципом. Спершу я надавав переваги матеріалам англійською мовою, однак згодом дійшов висновку, що більшість потрібних мені джерел можна дістати лише мовами оригіналу. Я постійно рекомендував придбати їх, хоч у студентів були б із ними певні труднощі.

За чотири роки мої колеги у відділі почали критикувати такий підхід до справи, але передплата на різні жур-нали вже отримала фінансування, тож чимало книжок стояло на

«Цар-гармата» в Кремлі, яка ніколи не стріляла

Великий кремлівський дзвін,
що ніколи не дзвонив

Біля мавзолею.
Перевіряю, чи Ленін під замком

полицях, і набагато легше було відкинути спроби припинити передплату цих видань, аніж поновити її. Проте навіть тоді, попри недостатню увагу моїх колег до купівлі книг, кожного року кошти, виділені на цю справу, залишалися. В кінці кожного бюджетного року я міг потратити ці гроші на свій розсуд. Крім того, В. Реді завжди підтримував мене в цьому питанні, і я мав змогу скористатися залишковими грошима не тільки нашої, а й інших відділів.

Третє завдання також виявилося посильним. На моє щире захоплення, нові співробітники відділів нашого факультету, зокрема - історії, географії, соціології та досвідчені працівники відділів російської філології, політичної економії та торгівлі виявляли неабиякий інтерес до співпраці.

МІЖВІДДІЛОВА КОМІСІЯ ЗІ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ПИТАНЬ ТА КОМУНІЗМУ

1967 рік – річниця революції 1917 р. в Росії – виявився дуже вдалим для мене. Без особливих зусиль мені вдалося організувати семінар на цю тему й запросити доповідачів з-поза нашого університету. Семінар пройшов доволі успішно, а тому співробітники багатьох відділів факультету зголосилися заснувати Міжвідділова комісія зі східноєвропейських питань та комунізму. Від самого початку ми домовилися, що не буде спроб організувати інститут на базі цієї комісії і що наша діяльність обмежуватиметься проведенням щорічних конференцій та публікацією матеріалів. Мене обрали головою комісії, тож я активно зайнявся фінансуванням конференції та запрошенням її майбутніх учасників.

Польсько-українська конференція. На фото я, Я. Пеленський та Б. Осадчук

За роки проведення конференцій МКСЄПК до їхньої організації долучилося 25 працівників факультету. Роботу комісії відзначали й поважали в наукових колах. Ми опублікували п'ятнадцять томів матеріалів. Я особливо радів, що мені вдалося організувати п'ять конференцій, присвячених безпосередньо Україні («Сучасна Україна», 1974 р.; «Польща й Україна: минуле й сьогодення», 1977 р.; «Україна й Росія в історичному протистоянні», 1981 р.; «Єврейсько-українські відносини в історичній перспективі», 1983 р. та «Культура Київської Русі», 1987 р.). Крім того, проводилися порівняльні дослідження питань української економіки, мови, культури й політичних перипетій. Ці матеріали також вийшли друком. Про нашу наукову роботу можнапрочитати й у виданні, яке підготував до друку Говард Астер: «Міжвідділова комісія зі східноєвропейських питань та комунізму: 25 років історії».

Я прагнув охопити стосунки України з усіма її сусідами, однак були й інші теми, варті уваги. До того ж, витрати на конференції покривалися коштами МКСЄПК. Мої різносторонні зацікавлення знайшли відображення у статті про боротьбу кримських татар за право повернення до Криму, своєї Батьківщини (*«Боротьба кримських татар»*, опублікована й у турецькому виданні «EMEL», №99, 1977*)*. У статті я висловив думку, що українці зобов'язані всіляко допомагати цим людям. Я посприяв Канадському Інституту українських студій (КІУС при Альбертському університеті) організувати в Ґарміш-Партенкірхені конференцію на тему німецько-українських

З Оленою Боннер на одній із конференцій

взаємин в історичній перспективі (про це йдеться і в моїй статті *«Українська повстанська армія (УПА) й німецька влада»*). Крім того, у співавторстві з Ґреєм Годнетом я опублікував книгу про стосунки України й Чехословаччини (*«Україна й криза у Чехословаччині»*), а разом із Євгеном Штендерою я підготував працю *«Політична думка українського підпілля в 1943-1951-х рр.»*. На жаль, у мене не було достатньо часу й знань, щоб займатись відносинами України з Білорусією, Румунією, Угорщиною, Туреччиною, балканськими країнами (за винятком Югославії) та народами Кавказу (одна конференція торкалася цієї теми частково).

Російсько-українська конференція в МакМастерському університеті

Починаючи з 1974 р., я почав працювати над великим довідником про чиновників і видатних постатей СРСР *«Сучасні радянські лідери» («Les Leaders Sovietiques Contemporains»).* Автор оригіналу німецькою мовою – Борис Левицький з Мюнхена, англійською його переклали спершу Дон Сміт, а потім Проф. К. Дж. Чепл з відділу німецької філології МакМастерського університету. Крім мене, до редколегії входили Проф. Ґрей Годнет з Йоркського університету, Проф. Богдан Гарасимів з університету в Калґарі, а з 1977 р. – Проф. Говард Астер з Торонтського університету. Проф. Говард Астер був не лише одним із упорядників, а й власником «Мозаїк Прес» в Овквілі (Онтаріо), а отже, видавцем довідника. Неабиякою допомогою

завдячуємо також покійній Інґер Ґанбі та Марлен Мур.

На українсько-німецькій конференції в Ґарміш-Партенкірхені.
С. Горак, М. Лупул, Дж. Армстронґ

Довідник охоплював період із січня 1974 р. до грудня 1978 р. й публікувався кожні півроку – в лютому й липні. Фінансування надходило від Канадської Ради та передплатників. Робота над виданням дала мені змогу докладно вивчити керівництво Радянського Союзу, а відтак стати досить обізнаним викладачем у своїй сфері. Попри те, що довідник отримав схвальні відгуки науковців, ми не мали достатньо джерел фінансування, а тому через чотири роки довелося припинити цю справу.

ЮГОСЛАВІЯ

З усіх країн Східної Європи лише Югославії вдалося втримати певну незалежність від Радянського Союзу. Йосип Броз Тіто не був зразком демократичного лідера, проте як керівник розділеної балканської країни, яка залежала від економічних та політичних стосунків із Заходом, добре усвідомлював, що його керування державою має відрізнятися від того, яке нав'язується сусіднім країнам. Його антинімецька партизанська війна, яку він досить успішно провів щодо внутрішніх ворогів, без підтримки СРСР зміцнила його позиції в країні. Крім того, його головний ідеолог Мілован Джілас сформулював доктрину, яку деякі науковці назвали національним комунізмом. Це було особливо цікавим для мене, адже я працював над книгою С. Мазлаха й В. Шахрая *«До хвилі»* на тему українського національного комунізму. Вона вийшла друком у Саратові в 1919 р. з нищівною, але водночас дотепною критикою політики Леніна в Україні.

Згодом, у 1970 р., я переклав цю книгу, й вона вийшла друком у видавництві Мічіґанського університету під назвою *«Про сучасну ситуацію в Україні»*.

Цілком випадково я познайомився з генеральним консулом Югославії в Торонто паном Чоловським, і він попросив дати йому можливість розповісти в МакМастерському університеті про свою країну. Лекція консула виявилась доволі цікавою, а згодом я дізнався, що він походить із Македонії і дотримується націоналістичних поглядів. Я розповів пану Чоловському про візит болгарського посла, котрий прозоро натякав на те, що університет неабияк виграє, якщо започаткує вивчення болгарської мови. Як тільки пан Чоловський почув про цю пропозицію, одразу почав відмовляти від неї. Для мене не було таємницею, що болгари вважали македонців болгарами-відступниками й не визнавали їх як націю зі своєю мовою. Малоймовірно, що в нашому університеті коли-небудь почали б викладати болгарську мову, але в розмові з паном Чоловським я про це промовчав. Крім того, болгарський посол мені зовсім не сподобався. У своїх темних окулярах він був схожий на товстого мафіозі. Під час семінару один мій студент запитав його, як марксистське поняття «відмирання держави» стосується Болгарії. Посол замовк на деякий час, а тоді сказав зі сильним акцентом: «О, так, наша держава вмирає щодня». Саме через таке моє ставлення до болгарського посла пан Чоловським у свій час всіляко допомагав мені в моїх справах у Югославії.

Замок у Любляні

Коли в нашому університеті почав працювати Роберт Аґґер, котрий мав особисті зв'язки у Словенії, у мене виникла ідея відправляти зацікавлених студентів в цю країну на певний час. Оскільки я непогано знав південнослов'янські мови, то погодився керувати літньою школою. Порадившись зі співробітниками заочного відділення МакМастерського університету, нашою навчальною базою в Югославії ми обрали *Visoka Škola za Političnе Vede* (Вищу школу політичних наук) – комуністичний навчальний заклад у Любляні (Словенія).

Вибір партійного навчального закладу виявився вдалим, бо там ми отримали певну свободу дій. Ми розробили власну програму, разом із керівництвом школи організовуваи екскурсії Югославією, а в нашу роботу ніхто не втручався. До того ж у мене був неофіційний доступ до різноманітних секретних соцопитувань, котрі працівники школи проводили на замовлення комуністичної партії Югославії. Однак за нами все ж пильно стежили, а в певні моменти, особливо коли заняття проводилися на вулиці, за кущами ми зауважували «слухачів». Одного разу я вирішив прогнати їх і з'явився перед ними, коли вони цього зовсім не очікували. Після цього вони стали набагато обережнішими і менш помітними, але все ж продовжували спостерігати за нами.

Були й напружені моменти. Наприклад, один молодий хорватський націоналіст (Сладоєвіч-Шола), котрий прибув із нами до Югославії, мабуть, перебуваючи під дією алкоголю й глибокого хорватського патріотизму, з балкону університету виголосив палку промову, спрямовану проти Тіто та його дружини Йованки. Це спричинило неабиякий неспокій у лавах словенських студентів, тож я негайно відправив його з країни. Коли влада почала розслідувати цей випадок, допитувати було вже нікого. Щоб переконатися, що винуватець цих подій дійсно перетне

Душан Біланджіч

кордон і дістанеться Трієста, я послав із ним нашого студента Майка Гачімовіча. Їхній швидкий від'їзд поставив крапку в цій історії, і всі сторони залишилися задоволеними результатом.

Наші студенти й аспіранти (тут було дві секції) відзначалися зразковою поведінкою й старанністю, а дехто з них досяг значних наукових успіхів на своїй батьківщині. Наприклад, маґістр МакМастерського університету Йоахім Керстен – зараз відомий викладач Вищої школи міліції в Німеччині.

Для мене подорожі країною відкрили можливість дізнатись не лише про те, як живуть прості люди, а й із перших уст вивчити політичну структуру правлячої еліти. Більшість наковців входили до партії, тож залюбки розповідали мені про функціонування режиму. Систему можна було назвати авторитарною, однак порівняно з Радянським Союзом вона була ще досить прогресивною й ліберальною.

Фортеця Калемеґдан у Белґраді

Зрештою, у Белґраді мені пощастило познайомитися з високопоставленим членом Комуністичної партії Югославії (Savez Komunista Jugoslavije) Душаном Біланджічем, котрий водночас був і полковником югославської армії. За національністю Душан був хорватом, одружився зі сербкою, працював у Президії Компартії в Белґраді. Ще студентом Д. Біланджіч належав до хорватської партії Франковце, яка по завершенні другої світової війни приєдналася до Тіто.

На горі Авалі в Белґраді

Др. Душан Біланджіч був надзвичайно розумною людиною, мав тверезий погляд на ситуацію у своїй країні та майбутні геополітичні зміни в Європі й світі. Ми провели чимало часу в розмовах про неминучий розпад СРСР та утворення незалежних держав на його руїнах і прилеглих територіях, в тому числі Югославії. Залишаючись вірним своїй партії, він був переконаний, що поки існує Радянський Союз, нічого не трапиться. На його думку, будь-які спроби пришвидшити події були дуже небезпечними, тож знаючи про моє підпільне минуле, порадив мені запастися терпінням. Я подарував Д. Біланджічу деякі видання українського підпілля, а він своєю чергою надав мені цікаві матеріали про політику його партії. Слід додати, що крім мене їх бачив лише Борис Левицький. Ці дискусії й публікації допомогли мені краще збагнути комуністичний режим, а ці знання, сподіваюсь, я зумів передати своїм студентам.

Наші взаємини продовжились, коли син Д. Біланджіча Владімір вступив до маґістратури МакМастерського університету на відділ політичних наук. Як я вже зазначав вище, В. Біланджіч блискуче захистив магістерську роботу під моїм керівництвом на тему *«Федеративна система Югославії»*. Згодом він завершив докторські студії в Белґрадському університеті й продовжив свої до-слідження в Європі. Магістерська робота В. Біланджіча надихнула мене на написання власної монографії під назвою *«Розвиток югославського федералізму».* Я свідомо писав її українською, бо сподівався, що в Україні й СРСР дізнаються більше про окремі югославські установи й їхню політичну діяльність. До речі, федеративний устрій СРСР цікавив мене не менше. Цей інтерес вилився в об'ємну працю про представництва республік Союзу в Москві (*«Постійні представництва республік Союзу в*

Москві»). Стаття ввійшла до *«Енциклопедії радянського права»,* котру впорядкував Ф. Й. М. Фелбруґґе в Нідерландах. Коли я презентував першу версію цього дослідження на засіданні Американської асоціації політичних наук у Вашинґтоні, зі мною трапилась кумедна ситуація. Обговорення проходило досить жваво, затягнулося аж до обіду. Голодний і втомлений, я бовкнув, що «чим довше ми розмовляємо, тим менше їмо». Мій коментар роздратував голову засідання, проте отримав схвалення присутніх науковців. Вже незабаром ми пішли обідати.

Дубровнік, Хорватія

Подорожі Югославією, державами, що складають її територію, виявилися важливими в процесі виховання патріотичних настроїв наших студентів, особливо канадців. Мене вразило те, як сильно відвідини Югославії змінили їхнє сприйняття батьківщини.

Мої останні поїздки до колишньої Югославії відбулися уже під час збройного конфлікту між Боснією й Герцеґовиною в квітні 1992 – грудні 1995 рр.

Якось Софія Шкоріч, котра на той час очолювала Центр ім. Петра Яцика в Університеті Торонто, запропонувала мені відвідати Сербію в ролі незалежного спостерігача. Очевидно, це було прохання сербської влади, адже запросили й Проф. Р. П. Маґочі з Університету Торонто. Я прийняв пропозицію

Українська церква у Прняворі (Сербія)

С. Шкоріч, й ми швидко підготували всі документи для в'їзду в Сербію. З Белґрада нашу групу спостерігачів відвезли до Бієліни. Нам намагалися нав'язати думку про те, що військові сили складалися з боснійських сербів і не мали нічого спільного з Югославією, яка в той час ототожнювалась із власне Сербією та Чорногорією.

У будь-кого, хто володів сербською мовою, в кого була хоч якась інформація про країну та її людей, не виникало жодних труднощей у виявленні справжніх фактів. Попри те, що в Сербії проживали переважно серби, вона по суті була спробою за допомогою югославської армії об'єднати ту частину власне сербської території та покласти край існуванню поліетнічної Республіки Боснії та Герцеґовини. Там мусульмани становили 44% населення, тож саме вони диктували правила співжиття. Серби й хорвати складали 31% та 17% населення відповідно. Хорвати також намагалися забезпечити собі трохи території і врешті втрутилися в ситуацію.

Незабаром ми відлетіли до Пріштіни в Косово, відвідали «сербський Єрусалим» (місто Печ), в якому знаходилося чимало сербських православних монастирів. Тут патріотичні монахи намагались просвітити нас щодо сербського питання. Вони пригощали нас прекрасним вином, тож слухати їхні часто упереджені аргументи було досить легко.

По приїзді до Белґраду нас повели в так званий «Музей безчинств хорватів», де виставлялися моторошні фотографії понівечених тіл богобоязних православних сербів.

Міст у місті Мостар до знищення

Головним ворогом тут був, звичайно, Папа Римський, портрет якого висів на видному місці при вході. Саме біля цієї фотографії я поставив декілька незручних запитань і зрозумів, що в конфлікті, мабуть, винні обидві сторони. На підтвердження моїх слів я вказав на фотографію зруйнованого храму, який зовсім не був схожий на православний ні за структурою, ні за розташуванням, ні за географічною орієнтацією. Завідувачка експозицією визнала, що це справді римо-католицький костел, але додала, що його довелося знищити бо звідтам був удар сербських військових сил. Я відповів, що в такому випадку це фото більше підходило для подібної експозиції на території Хорватії. Це дуже розлютило жінку, й вона одразу доповіла про мене як ворога сербського народу.

Обговорити це питання до мене прислали милу, симпатичну, розумну й освічену дівчину. Я сказав їй, що спосіб організації та керування музеєм не виглядали переконливими, особливо для об'єктивних спостерігачів. Після нашої розмови, все ж не визнаючи моєї слушності, дівчина перепросила мене за агресивну поведінку завідувачки музею. Повернувшись до Торонто, я розповів про цю ситуацію Софії Шкоріч. Більше цього питання ми не торкалися, й ніхто не питав моєї думки з цього приводу.

Ікона зі сербського монастиря в місті Печ (Косово)

З Белґрада ми вирушили в Новий Сад, де нам продемонстрували, як Сербія підтримує різні національні меншини. Ми побували в угорських та україно-русинських клубах, де для нас підготували невеличкі цікаві програми. Якраз перед входом до україно-русинського клубу між мною й Проф. Р. П. Маґочі відбулася кумедна розмова. Він наполягав на тому, що в цьому регіоні проживають не українці, а русини, а я просто помилявся, відстоюючи іншу думку. Нас привітав голова клубу – українець. Згодом професор все ж перепросив мене за цей підкреслений русинський націоналізм.

На жаль, це була моя остання поїздка до Сербії та сусідніх країн. Я справді шкодую що більше там не бував. Я був і залишаюся зачарованим красою цих країн і щедрістю їхніх мешканців.

ІНШІ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІ ДИПЛОМАТИ

Щоб ознайомити наших студентів із різними політичними поглядами, я запрошував до університету й східно-європейських послів. Найцікавішими постатями виявилися польський посол, який відвідав нас двічі, та представник Радянського Союзу О. Яковлєв.

Невисокий на зріст, але енергійний та послідовний польський посол зарекомендував себе досить добре. Його супроводжував перший секретар з іронічним виразом обличчя, який ще підсилювали товсті окуляри. Коли дипломат вийшов із кабінету ректора, він дуже здивувався, опинившись у комірчині. Насправді це моя вина, адже у пошуках виходу я відчинив перед ним не ті двері. На ректора Гаррі Тода було важко дивитися.

Секретар ледь стримував сміх, а я мусив перепрошувати посла за таку неприємність. Невдовзі після цієї зустрічі в університеті перший секретар, мабуть, із вдячності надіслав мені величезний пакунок із різноманітним польським алкоголем.

Олександр М. Яковлєв – посол СРСР в Канаді

Візит Олександра Яковлєва, котрий обіймав посаду радянського посла в Канаді протягом десяти років, був не менш цікавим. Однак під час перебування в університеті солідна особистість цієї людини не проявилася сповна. Про О. Яковлєва казали, що через свої політичні погляди він був створений для Сибіру, а оскільки Канада знаходиться найближче і найбільше схожа на Сибір, пана Яковлєва призначили послом саме сюди. Додам, що про нього мені було відомо ще з Колумбійського університету, де я працював кілька років до цього.

Посол Яковлєв поводився і розмовляв доволі стримано. Він ходив повільно, спираючись на ціпок (його важко поранили під час німецької облоги Ленінграда), мало їв і зовсім не вживав алкоголю. В нашій розмові ми не підіймали серйозних тем.

Супутник пана Яковлєва, навпаки, постійно говорив голосно й набридливо, його теревені переважно стосувалися армійських подвигів пана посла. Коли подавали м'ясо, цей підлабузник почав демонструвати, наскільки вправно пан Яковлєв стріляв у німців із кулемета (навіть відтворюючи звуки кулеметних черг), говорив, що чимало ворогів пішло на той світ, стікаючи кров'ю. Ніхто, особливо присутні пані, так і не торкнувся їжі, а ввічливі розмови за столом майже повністю стихли. Єдиним, хто насолоджувався обідом, був сам оповідач. Я дуже здивувався, що посол так і не зупинив цього базікала. Я поважав О. Яковлєва за його погляди на права людини, проте моє загальне враження від нього після цього візиту було не надто позитивним. Це був

перший і єдиний приїзд радянського посла до МакМастерського університету.

КИТАЙ

Азія вабила мене ще під час служби в МФ США та участі в конфлікті з Кореєю. Навчаючись у Колумбійському університеті, я прослухав кілька курсів лекцій про Китай та Східну Азію, але так і не мав нагоди глибше пізнати країни цього регіону. Китай цікавив мене найбільше не лише через свою давню культуру й цивілізацію, але й тому, що в той час він був головним суперником Радянського Союзу. Зрозуміло, що той, хто наважувався кинути виклик Кремлю, ставав мені близьким.

З Борисом Левицьким біля Мавзолею Мао

Так вважав не лише я. Чимало моїх друзів з української спільноти мали подібні думки. Борис Левицький із Мюнхена, Всеволод Голубничий з Ню-Йорка з дружиною Лідією, Роман Паладійчук із Торонто та багато інших думали, як я. Вони організували групу підтримки україно-китайських зв'язків і навіть видавали газету, яка пропагувала ці ідеї (в Канаді *«Українське Товариство з вивчення проблем Азійського регіону»* в першому

номері *«Вісника»* за 1971 р. опублікувало інформацію щодо налагодження дипломатичних зв'язків між Китаєм і Канадою). Хоча я й не був членом цієї групи, я активно цікавився їхніми ідеями та знав кожного з них особисто.

Роман Паладійчук

Наприкінці 1970-х рр. внутрішні зміни в Китаї нарешті подарували надію на краще. Після так званої «культурної революції» країна поволі виходила з політичної ізоляції й відкривалася для зарубіжних, особливо західних ідей. Десь у той час до мене звернулися люди, наближені до Китайського посольства в Оттаві, й запитали, чи я б не хотів прийняти в аспірантуру китайського студента, котрий цікавився китайсько-радянськими відносинами. Як виявилося згодом, мій майбутній студент був одним із молодших китайських дипломатів в Оттаві – Цзян Гва Цуй. Я залюбки погодився на цю історичну пропозицію, оскільки Цзян Гва Цуй був одним із перших китайських дипломатів, котрі навчалися в канадських університетах. Він виявився блискучим студентом. Його магістерська робота під моїм керівництвом стосувалася китайсько-радянських сутичок за острови, розташовані в місці з'єднання річок Амур та Уссурі. Роботу одразу надрукували, й вона отримала схвальні рецензії в різних наукових журналах.

Після закінчення університету Цзян Гва Цуй повернувся до Китаю на посаду співробітника Інституту радянських та східноєвропейських студій при Академії суспільних наук Китаю в Пекіні. Так мій маґістрант встановив особистий зв'язок між науковцями в Китаї й іншими дослідниками, котрих, як і мене, цікавив СРСР. Цзян Гва Цуй походив із Гейлюнцзяну – провінції в Манчжурії, де знаходився Харбінський університет, а в ньому довгий час проводилися російські студії. У свій час у цьому місті проживало чимало емігрантів із Росії, серед них і велика група українців. Вони жили досить організовано, гуртувалися в спільноти. Наприклад, заснували Український народний дім, мали укра-

їнську православну церкву та видавали декілька газет. Під час японської окупації у васальній державі Манчжоу-ґо вийшов друком перший японсько-український словник.

Чжен Шупу та Цзян Гва Цуй в КУМФ у Торонто

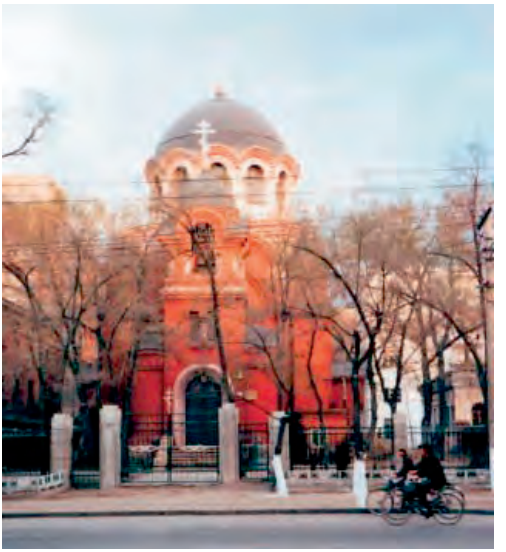

Колишня українська Церква, тепер діє як китайський православний храм у Харбіні

Коли я побував там у 1979 р., в Українському народному домі функціонували школа й церква. Ця єдина православна церква в Харбіні діяла як Китайська православна церква, а величний катедральний храм Російської православної церкви – найбільший православний храм Азії – зрівняли з землею. З великої спільноти українців залишилося лише четверо людей літнього віку. Це був пан Шандор, котрий жив окремо, а також троє українок, котрі перебували в будинку для літніх людей. Одна з цих жінок безперестанку курила й не гребувала міцним слівцем.

20 січня 1985 р. в університеті Гейлюнцзян мені вручили диплом професора-консультанта. Це офіційне визнання моїх заслуг і контакти з Академією суспільних наук дали мені чимало переваг, особливо щодо подорожей та проживання в різних куточках Китаю. Крім того, за моїми рекомендаціями саме в цьому навчальному закладі у 1989 р. надали звання почесного професора тодішньому ректору МакМастерського університету А. Лі. Під час подорожі в Гейлюнцзян, на борту літака, яким летів професор, помер пасажир поважного віку. Попри це А. Лі прибув до університету в доброму здоров'ї, виголосив прекрасну промову, акцентуючи на необхідності поглиблення зв'язків між різними університетами у світі. Завдяки таким контактам до Канади потрапило багато китайських учених, дехто з них навіть вивчав українські питання.

Будівля колишнього Українського народного дому в Харбіні, тепер – школа

Завдяки зусиллям групи українців, про яких я згадував вище, а також Цзян Гва Цуй вдалося організувати поїздку до Китаю. До делегації входили Богдан Боцюрків із Карлтонського університету, я з МакМастерського та Борис Левицький із Мюнхена. Інакше кажучи, серед нас було двоє канадців і німець. Насправді ж нас, трьох українців, дослідників Радянського Союзу запросили ознайомити китайців із тим, що відбувається в цій галузі західної науки.

Ми відвідали Пекін (Академію суспільних наук), Харбін (Університет Гейлюнцзяна), Шанхай (Фуданьський Університет), Наньчжін (Університет Наньчжіна), Вусі й Гуанчжоу, останні два для відпочинку.

Із майстром художньої витинанки – П. Потічний, Б. Боцюрків та Б. Левицький

Лекції та семінари для спеціалістів із радянського питання ми поєднували з поїздками до різних культурно-історичних пам'яток, як-от Велика китайська стіна, гробниці династії Мін, Пекінська опера тощо. Китайці говорили мало, їх більше цікавили наші погляди, а також те, як Радянський Союз сприймали на Заході. Я завважив, що в приватних розмовах їхнє критичне ставлення до СРСР проглядалося досить чітко.

Протягом екскурсій завжди траплялися кумедні ситуації. Під час відвідин школи, коли діти якраз виходили на вулицю, Віра Боцюрків, котра супроводжувала чоловіка і яку переповнювали материнські почуття, захотіла підійти до дітей та стиснути декількох у своїх обіймах. Проте ця біла, щедро нафарбована жінка з рудим волоссям перелякала дітей до смерті, тож вони мерщій розбіглися від неї геть. Знічена вчителька-китаянка мусила зібрати їх до купи, й пані Боцюрків таки вдалося обійняти малечу, котра всім своїм виглядом демонструвала, що ця ситуація її аж нік не тішить.

В мене відбулася цікава зустріч із китайськими дітьми, переважно дівчатками, в Наньчжіні. На території університету вони співали й танцювали для мене. Я підійшов до однієї дівчинки, показав на її ніс і запитав, що це. Вона відповіла «Hsiao pitze» (маленький ніс). Тоді я показав на свій ніс, і як же знітилися дорослі навколо, коли дівчинка сказала: «Та pitze» (великий чи довгий ніс). У Китаї

Із Бао Сухун, котра вивчала українську мову

саме так, «великими носами», називають європейців. Згодом, під час ланчу я запитав свого китайського колегу, як називають росіян. Виявилося, що китайці ототожнюють представників цього народу з приматами чи мавпами (yuan hou чи hou). Коли я захотів з'ясувати, чому, китаєць пояснив, що такий стереотип, ймовірно, можна пояснити великою кількістю волосся на передпліччях у росіян. На це я зауважив, що мої руки теж покриті волоссям, та він запевнив мене, що я все ж належу до «великих носів». Хіба це не свідчило про підлабузництво? Звісно, що так, але я не міг натішитися цими лестощами.

З розмов із китайськими вченими я зрозумів, що вони активно цікавилися проблемою національностей в СРСР, особливо українцями. Китайців дуже засмучувало те, що в них не було змоги вивчати українську історію, мову й культуру, питали моєї думки, як можна виправити цю ситуацію. Моя відповідь була доволі простою – їхати на навчання в західні університети, де таку можливість їм охоче нададуть. Поступово, не без допомоги Цзян Гва Цуй, ми зійшлися на думці, що однією з таких країн може стати Канада. Я зобов'язався дізнатися про можливості фінансування поїздок окремих китайських учених до Макмастерського університету.

Китайці цікавилися всіма канадськими університетами, адже хотіли, щоб їхні студенти здобували освіту саме в цій країні. Я запропонував їм один зі способів реалізувати ці плани в життя –

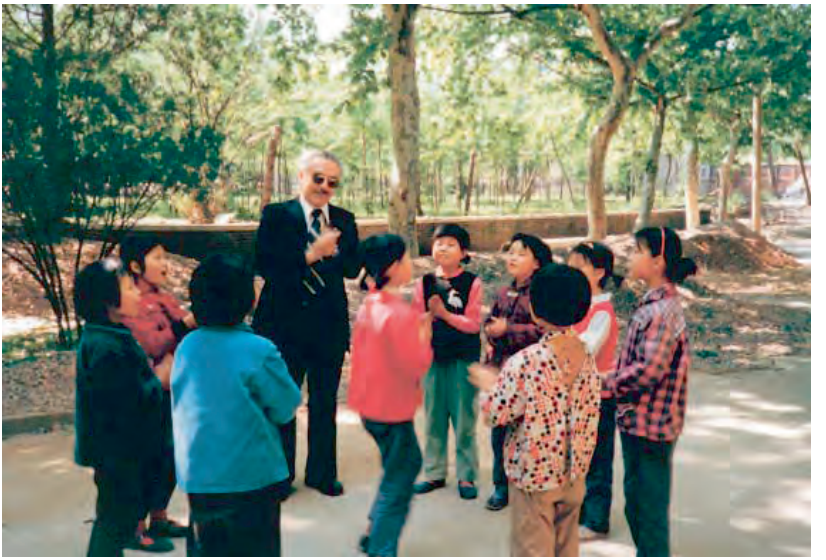

З дівчатками в Університеті Наньчжіна

У Пекіні з колишнім першим секретарем Китайського посольства в Канаді

налагодити співпрацю між університетами, а першим кроком цієї спільної роботи мало б стати запрошення вищого керівництва обраних закладів освіти. Китайські колеги радо погодилися на мою пропозицію, тож уже в 1985 р., як я писав раніше, ректор МакМастерського університету Елвін Е. Лі прибув до Гейлюнцзян, де його нагородили званням почесного професора. Через три роки звання професора-консультанта Східнокитайського Педагогічного університету в Шанхаї отримав наш проректор Лес Кінґ. Така практика, безперечно, виявилась оригінальною ідеєю, тож чимало канадських університетів налагодили зв'язки з китайцями.

В імператорському палаці в Пекіні

Невдовзі, в результаті своїх подальших поїздок до Китаю я зміг запросити до МакМастерського університету й Канади чимало науковців та студентів, котрі цікавились україністикою. Першою сюди приїхала Проф. Шень Юнь (вона вирішила не повертатися до Китаю), далі – Проф. Чжен Шупу й Проф. Цзян Чанбінь, усі з Університету Гейлюнцзян (останній врешті перевівся до Партійної школи в Пекіні). Незабаром до них приєдналися Проф. Лю Дун із Вуганя, студентка Сюн Чінь (вона також залишилася в Канаді), згодом Проф. Чжао Юньчжун та Цзу Дінь зі Східнокитайського університету в Шанхаї.

Ці стажування, які тривали близько року, виявилися дуже продуктивними. Через деякий час Проф. Чжен Шупу опублікував перший у світі *Українсько-китайський словник,* а згодом і *Короткий китайсько-український та українсько-китайський словник.* Останній видавався у співпраці з Інститутом української мови Академії наук у Києві, коли Україна вже здобула незалежність. Проф. Лю Дун опублікувала *Українсько-китайсь-*

Я та Сюн Чінь в уніформах Чана Кайші, поруч – Проф. Ге Жуньчжан. Вугань

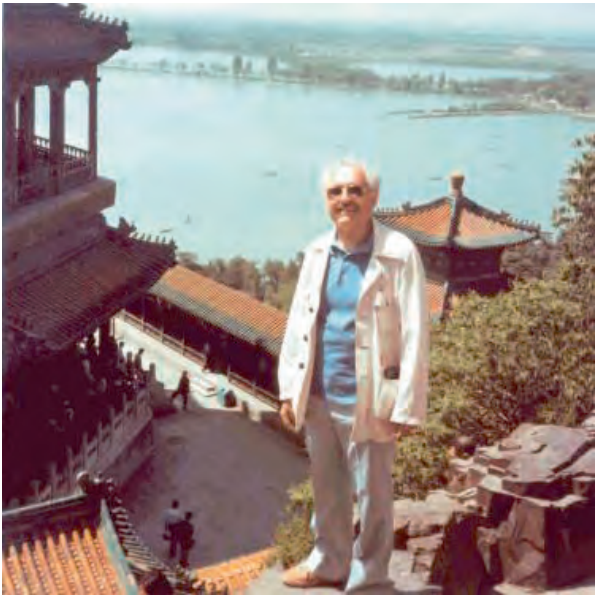

В літній резиденції в Пекіні

кий розмовник. Проф. Цзян Чанбінь організував та очолив Комітет українських студій у Пекіні, а Проф. Чжао Юньчжун вперше в Китаї видав історію України – *Україна: важкі кроки історії*. Професор розпочав роботу над біографією гетьмана Івана Мазепи, проте так і не встиг завершити її до своєї смерті.

Із Проф. Лю Дун

Оскільки я бував у Китаї практично щороку, мені пощастило побачити різні куточки цієї країни, окрім Тибету. Мені заборонили їхати туди, пояснивши, що на високогір'ї в мене можуть виникнути проблеми зі серцем. Я підозрюю, що справа була зовсім не в моєму серці, а заборону в'їзду можна пов'язати радше з політичною ситуацією в цьому регіоні. Решта Китаю була відкрита переді мною, тож я об'їздив схід, захід, північ і південь цієї країни за кошти Китайської Академії суспільних наук. Спершу мене хтось супроводжував, але очевидно, витрати виявилися завеликими, та й мене вже сприймали за люб'язного й відкритого науковця, тож тепер просто садили на літак в одному кінці країни й зустрічали на іншому.

Теракотові воїни Сіяні

Під час подорожей країною у мене з'явилося багато друзів. Я з'ясував, що багато китайців цікавляться, а дехто навіть добре знайомий із українською культурою.

Біля «голови дракона» в Вусі

Ці люди дізнавались про Україну переважно самі, а також через вивчення англійської, німецької чи російської мов. В Пекіні я познайомився з перекладачем творів Тараса Шевченка Ке Пао Чуань. Він дуже зрадів зустрічі з канадцем, котрий цікавився його працею. В інших місцях я натрапив на переклади творів Лесі Українки й Івана Фран-ка. Багато хто розпитував мене про історію козацької революції XVI-XVII ст. в Україні.

Розширюючи коло своїх друзів, я довідався, що навіть нещодавні події в СРСР, котрі стосувалися України, не проходили повз увагу в Китаї. Одного разу мені подарували дві книги в китайському перекладі. Одну з них – «*Наша радянська Україна*» – написав перший секретар Компартії України Петро Шелест. В Москві її затаврували як «націоналістичну» й засудили. Інше видання – «*Інтернаціоналізм чи русифікація*» Івана Дзюби. Як розповідали мені китайці, ця книга викривала радянських лідерів як новітніх російських царів. Згодом мені до рук потрапили й інші праці на тему українського національного питання, які з'являлися в різноманітних спеціалізованих журналах, не доступних широкому загалу. До речі, в таких виданнях з'явилися й мої статті, перекладені китайською мовою. Ці публікації на українознавчу тематику тішили моє серце, оскільки щось схоже я якраз намагався донести своїм студентам на лекціях.

Гора тисячі Буд в Базакліку, Синьцзян

Банкет для мене в Турфані

Зазвичай я читав лекції англійською або російською (одного разу навіть польською) мовами, якось довелось давати собі раду ламаною німецькою. Проте іноді знань навіть цих мов було недостатньо. В Урумчі, в Синьцзяні – Уйгурському автономному районі я мав виступ перед ученими з радянської Центральної Азії. Жоден із них не володів ні англійською, ні російською, а я не мав уявлення про жодну з центрально-азіатських мов. Директор інституту трохи розмовляв російською, і нам навіть вдалось порозумітися, проте йому було не під силу перекладати мою лекцію. Тож слухачі деякий час дивилися на мене, я на них, а потім нас повели на неймовірно смачний обід. Незабаром я забув про цю неприємність і зовсім розслабився – спершу в Урумчі, потім у Турфанському Оазисі, який знаходиться в величезній пустелі нижче рівня моря, у Турфанській улоговині.

Так я отримав змогу виконати своє друге завдання – дізнатися, як у Китаї ставляться до нацменшин. У Турфанському Оазисі я майже не зустрічав жінок, зате добре пам'ятаю ватаги голих дітлахів, котрі плюскалися в місцевому ставку. Я неймовірно заздрив їм, проте моє загострене почуття власної гідності не дозволило приєднатись до них. Стояла нестерпна спека, тож подорож до Турфана й назад стала пеклом. До побачення, Турфане, живи у мирі й достатку!

Базар в Урумчі

В пам'яті закарбувалися й відвідини музею міста Урумчі. В етнографічному відділі я оглянув дуже цікаву виставку, присвячену всім етнічним групам населення регіону і так званого Ілійського краю (території поблизу річки Ілі). Тут багато експонатів видалося мені знайомими. На виставці можна було побачити різноманітні вишиті жіночі й чоловічі сорочки, рушники та шкіряні плащі, які, за підписом, походили з Росії. Така атрибуція не відповідала дійсності, і я одразу ж сказав про це куратору виставки, зауваживши, що музей неправильно інформує відвідувачів. Моя критика застала його зненацька, тож мені довелося взяти до рук Радянську енциклопедію, яку, на щастя, вдалося відшукати в музеї. Так я довів, що предмети, про які йде мова, колись належали мігрантам із Полтавської області в Україні. Врешті, куратор виставки пообіцяв виправити ці підписи до експонатів. Сподіваюсь, він таки дотримав слова.

З керівниками інституту в Урумчі

Вечірня розважальна програма включала оперу, в якій ішлося про знаменитий Шовковий Шлях. Єдиним китайським персонажем тут виявився мандрівний купець, який провів на сцені якихось кілька хвилин. Решту часу вистава оспівувала красу й багатство місцевих уйгурців. В театрі було багато китайських солдатів. Коли я запитав директора, хто вони, він ледь чутно пробурмотів: «Органи, органи, це все органи» або ж, іншими словами, китайська внутрішня поліція. Все місто, не лише театр, просто кишіло цими органами. Вулицями міста блу-

Мусульманський духівник

кали отари овець. Дорогою до місцевого базару я потрапив всередину такої отари, проте, на моє щастя, вівців більше цікавив головний баран, аніж я, тож вони просто обійшли мене й продовжили свій шлях.

Я побував у місцевому університеті й двох бібліотеках – китайській та уйгурській, а також прекрасній, щойно збудованій мечеті, де мене з усіма почестями зустрів головний духівник із довгою білою бородою, у тюрбані й легкому плащі. Він намагався довести мені, що уйгурці дуже добре почувалися в Китаї, проте робив це якось не дуже переконливо. Цілком імовірно, що саме переклад його слів навіяв мені таке враження. Загалом, оскільки я не володів місцевою мовою й не знав нічого про культуру цієї країни, я відчував чимало незручностей.

Неподалік від міста знаходиться печера з великою кількістю осквернених статуй Будди. Побачивши це, я зрозумів, що саме так проявляється так звана «культурна революція», котра залишила свій слід навіть тут, у Синьцзяні.

Згодом мені вдалося порозмовляти з кількома хунвейбінами – так називають молодь, яка брала участь у цьому русі. Вони шкодували, що безпідставно знищили стільки стародавніх культурних надбань, проте водночас зазначали, що рух дав їм можливість вільно подорожувати країною й пізнавати її.

Зі мною й тут трапилося кілька смішних, навіть незручних ситуацій. Як правило, готель припиняв роботу одразу після вечері. В ванній зникала холодна вода, а про гарячу не було й мови. Для чаю в готелі залишали великі термоси з кип'ятком. Я не мав чим зайнятися, тож приготувався дивитися Чемпіонат світу з футболу на невеличкому телевізорі в номері. Вранці я

Мечеть в Урумчі

Сім'я уйгурців у Турфані

мав повертатись до Пекіна. Як тільки я задрімав, у сусідньому номері розпочалася запальна вечірка. Очевидно, там алкоголь лився ріками, бо всі кричали, співали й реготали на повні груди. Мусульманам заборонено пити, однак я ж у Китаї, ще й у Синьцзяні. Про сон можна було забути.

Краще б я приєднався до них, випив кілька чарок, заспокоїв їх своєю присутністю й пішов спати! Натомість я вирішив висловити своє невдоволення сусідам бурхливо, проте обрав для цього не дуже добрий метод. Мені погано спиться в піжамі, тож зазвичай я сплю цілком голий. Я встав із ліжка та з усіх сил грюкнув дверима до ванної кімнати. Стіни здригнулися, та галаслива компанія ніяк не відреагувала на це. Оскільки двері до ванної відчиняються всередину кімнати, я подумав, що вдруге грюкну сильніше, а для цього треба зробити це зсередини з ванної. Не ввімкнувши навіть світла, я з неабияким грюкотом зачинився у ванній. Мої сусіди цього навіть не відчули, а я на свій подив зрозумів, що не можу відчинити дверей. Механізм замка контролювався петлею ззовні, тож коли я гримнув дверима, він випав. Так я опинився голим у холодній ванній. Я почав обмацувати простір навколо себе й під ванною і, на щастя, натрапив на шматок металевої труби (спробуйте знайти таке в Західному світі!). Цим грубим інструментом я став щодуху гамселити по стінах, трубах і підлозі, підсилюючи ці звуки криками про допомогу. Через деякий час шум від вечірки стих, а в коридорі почулися метушливі кроки. Невдовзі відчинилися двері мого номеру, в ванній з'явилося світло, прочинилися двері, й до мене зазирнули десятки допитливих очей. Там, розлючений глибоко всередині, проте з широкою усмішкою на обличчі, прикриваючи руками свій сором, стояв я. Я не припиняв кланятися й дякувати своїм рятівникам китайською й уйгурською мовами – «сє, сє» та «рахман, рахман».

В Урумчі більше не виникало непорозумінь, та повернувшись до Пекіна, я вирішив розповісти цю історію керівництву академії у всіх деталях. Звісно, їм уже повідомили про це, та я хотів сам відкрито розповісти про цю кумедну оказію. Ми добряче, виховано й цілком по-китайськи посміялися над ситуацією. На завершення я сказав своїм співрозмовникам, що на вірних Аллаха не варто злитися за жодних обставин.

Один із багатьох зразків безглуздого
перекладу англійською мовою

З Проф. Цзян Чанбіном та його дружиною Ґо Гаоє

Верхи на верблюді у Внутрішній Монголії

Серед інших місць проживання нацменшин у Китаї я побував у Гоггот в Автономному районі Внутрішня Монголія, одному з найкрасивіших місць Китаю – Ґвейлін та районі річки Лі в Ґуансі-Чжуанському автономному районі. В Гоггот мені розповіли, що їхня Академія суспільних наук вивчає малі народи Сибіру й Далекого Сходу. Мені навіть показали декілька так званих «внутрішніх» (закритих) журналів, у яких публікувались розвідки на ці теми. До Гоггот й Ґвейлін мене супроводжував мій колишній студент Цзян Гва Цуй. Він усіляко намагався допомогти, й саме завдяки йому моя мандрівка була такою приємною.

На відміну від Синьцзяна, у Внутрішній Монголії двомовні написи монгольською й китайською траплялися на кожному кроці.

З Цзян Гва Цуй у юрті

Прогулянка на коні

Подорож до цілинного степу, прогулянки на невеликих, але кремезних конях і верблюдах, ніч у юрті – все це дуже мене вразило. На знак мого приїзду закололи свиню. Вона, мабуть, передчувала свій кінець, бо всіляко намагалась вирватися на волю й утекти в поле. Попри це, її все ж упіймали й зарізали з усією жорстокістю – ножем у серце. Їжа вийшла смачною, тож неприємні відчуття щодо смерті цієї тварини незабаром забулись.

Окрім цього, я навідався до старої монгольської жінки, котра жила в невеличкій хатинці посеред степу. Вона пригостила мене смачним чаєм і кумисом (молоком кобили) та розповіла, як добре їй жилося в сучасному Китаї. Потім я прогулявся до високого кургану й, на моє здивування, на одному з релігійних пам'ятників помітив свастику.

Жертовна свиня

Золотиста свастика у Внутрішній Монголії

Я добре знав цей символ ще з часів Другої світової війни. Єдина різниця полягала в тому, що тут, у Внутрішній Монголії, символ був не чорним, а золотистим. Згодом мені пояснили, що насправді існувало два види свастики – чоловіча й жіноча. Щоб не накликати біди, слід зображувати обидві свастики. Однак на пам'ятнику я помітив лише чоловічий символ золотистого кольору, який перейняли нацисти.

Мені розповіли, що Внутрішня Монголія представлена на китайському прапорі зіркою, а не вершником на коні. Крім того, важливо, щоб вершник із конем був повернутий до заходу, а не сходу, як іноді помилково роблять. Коли я задумався над тим, як саме монголи колись завойовували Китай, то мені видалось логічнішим, що вершник на коні мав би прямувати на південь, проте змовчав.

У центрі Гоггот над могилою китайської принцеси, котра вийшла заміж за монгольського правителя того регіону, височіє курган. Кажуть, цей шлюб став важливим історичним зв'язком Внутрішньої Монголії з Китаєм. Зараз із цього кургану можна помилуватись прекрасною панорамою міста. Як завжди, й тут не обійшлося без моєї політнекоректної обмовки. На кургані я запитав, з якого боку знаходиться Китай. Наш учений гід аж підстрибнув і рішуче вигукнув, що ми і є в Китаї. Тоді я перефразував своє запитання: «У якому напрямку Пекін?».

Хоча мене попередили, що не варто блукати містом з настанням темряви, я не послухався й пішов до місцевого оперного театру на виставу. Я дуже здивувався, коли почув, як глядачі коментують події на сцені. Я не міг збагнути, в чому суть цих коментарів, але став свідком неабияких дискусій серед глядачів у залі. Такого я не бачив ні в Пекіні, ні в Шанхаї, де також побував на декількох оперних виставах.

Поховальний курган китайської принцеси в Гоггот

У Ґвейлін, де я не читав лекцій і не мав ніяких виступів, не було видимих ознак того, що тут проживають національні меншини. Представників народу яо можна було розпізнати лише за кольоровим вбранням, та мені не вдалося поспілкуватися з жодним із них. Мене захопила мандрівка вниз по річці Лі. Там я добре відпочив. Це край загадкових гір, які часто зображують на традиційних китайських малюнках. Люди з народу яо переважно сповідують буддизм і, як і всюди в Китаї, дуже приязно ставляться до іноземців. По всій річці плавали бамбукові плоти, на яких баклани ловили рибу.

Серед пам'ятних подій під час поїздки до Китаю слід згадати й мою лекцію у Військовій академії в м. Нанджін. У 1988 р. я поїхав туди зі Шанхая, де мене нагородили званням почесного професора Східнокитайського Педагогічного університету. По завершенні семінару в Шанхаї проректор Чжао Юньчжун виголосив коротку промову та під оплески присутніх викладачів вручив мені диплом. Потім ми трохи випили, і я вирушив на зустріч із військовими.

Проф. Чжао Юньчжун, проректор Східнокитайського університету в Шанхаї вручає мені диплом почесного професора

Майор Танґ, я і капітан Фонґ

До готелю в Нанджіні мене супроводжували двоє військових – майор Танґ і капітан Фонґ. Звідси вони мене возили два дні до Академії, де я читав лекції про сучасний стан справ у Радянському Союзі.

Одну з тих лекцій я прочитав англійською, іншу, наступного дня – російською мовою. В перекладачеві не було необхідності, адже всі курсанти обов'язково володіли однією з цих мов. Мені натякнули, що їх готують для дипломатичної роботи чи функцій зв'язку з закордонними військовими силами, а також різних завдань розвідувальної служби.

З викладачами Університету міжнародних відносин
Народно-визвольної армії Китаю

Я дуже здивувався, коли виявилося, що курсанти добре проінформовані про мою службу в Українській Повстанській Армії (УПА). Вони закидали мене запитаннями про нашу партизанську тактику, питали, коли я, як патріот своєї країни, планую повертатися в Україну. Коли я розповів, що оселився в Канаді й отримав канадське громадянство, один із курсантів висловив сумніви щодо мого патріотизму. На це я зауважив, що почуття патріотизму до України й Канади не суперечать одне одному.

Під час обіду з головним очільником академії та офіцером політвідділу, теж генералом, ми зачепили питання моєї участі в Корейській війні. Ці військові провели війну у званні полковників,

Лекція в Університеті міжнародних відносин
Народно-визвольної армії Китаю

Із генералами в Університеті міжнародних відносин
Народно-визвольної армії Китаю

а політкомісар навіть отримав поранення в голову. Ми розмовляли, і я мимоволі пожартував, що, мабуть, це я його підстрелив. Тоді я поцікавився у генерала, чому китайські сили застосували тактику нападу ешелонами, адже це спричинило неабиякі втрати з їхнього боку. На це генерал відповів коротко: «Так було потрібно».

У вільний час двоє прикріплених за мною військових зводили мене до величного Мавзолею Сунь Ятсена. Блакитно-білий мавзолей неабияк вразив мене. Лише імператори, ще за свого життя, споруджували такі усипальниці. Порівняння Мавзолею Мао Цзедуна в Пекіні із цією спорудою було явно не на користь Великому Керманичу. Крім того, Мао вкритий державним прапором, а відбиваючись від скла, він кидає червоний відтінок на обличчя вождя, так наче воно почервоніло зі сорому. Якось я висловив цю думку своїм китайським друзям, і вони цілком погодилися зі мною. Вони теж вважали, що виставляти тіло померлого на показ не дуже відповідає китайським традиціям чи правилам хорошого смаку.

Майже про всі свої поїздки до Китаю я чемно доповідав послу Канади в Пекіні. Він завжди приймав мене з великим інтересом та пошаною. Практично у всіх випадках до посольства мене підвозив його представницький автомобіль.

Китайці стежили за подіями в Україні з величезною цікавістю. На відміну від Москви, наша країна була для них незвіданою територією, та й досі не було налагоджених контактів із новим українським керівництвом. У наших розмовах Проф. Цзян Чанбінь розпитував про мої контакти в Києві, цікавився, чи я б міг якось допомогти. Я, звичайно ж, погодився, та й кандидатом на пост посла в Україні був близький друг Цзян Чанбіня Чжан Чжень, котрий також обіймав посаду секретаря китайського посольства в Москві.

Одного разу, повертаючись із Пекіна додому, я заїхав до Києва. В невеличкому приміщенні Міністерства закордонних справ України (тоді воно ще не розташовувалося в колишньому величезному будинку ЦК Компартії України) мені вдалося зустрітися з п. Юрієм Бугаєвським, з яким я колись познайомився в Канаді. Я розповів йому, що китайська сторона дуже зацікавлена відкриттям представництва в Києві. П. Бугаєвський запевнив мене, що Україна готова всіляко підтримати ці починання. Після цього я ніколи більше не розмовляв із представниками МЗС і не знаю, як розвивалися дипломатичні відносини між країнами далі. Не думаю, що моє втручання було вирішальним у цьому процесі.

Невдовзі, у 1992 р., Чжан Чжень став послом Китаю в Україні й оселився в готелі «Русь».

Кожного разу, як мені доводилося бувати в Києві (іноді я приїжджав туди по кілька разів на рік), я спілкувався з Ч. Чженем. Він почувався самотньо, тож весь час просив організувати йому нові знайомства. Я запропонував послу навести контакти з науковцями, бо знайомі чиновники трималися з ним ввічливо, але дещо відсторонено. Я назвав декілька імен і допоміг Ч. Чженю організувати кілька вечірок, куди він запросив цих людей. Гості й не здогадувалися, що це я порекомендував їх. Їх приємно здивувало те, що вони важливі й гідні запрошення на такий обід із китайцями. Я завжди намагався обирати цікавих особистостей різних поглядів, свідомо уникав представників «совка» й україномофобів.

З покійним Чжао Юньчжуном та його дружиною Цзу Дінь

На зустрічах із послом я наголошував на тому, що конференції – один із важливих способів вивчення одне одного. Невдовзі ця політика дала результат – у 1993 р. в Києві відбулася перша конференція «Україна-Китай: шляхи співпраці», а в 1995 р. в Пекіні пройшла друга – «Китай-Україна: шляхи до співробітництва». Матеріали обох конференцій згодом вийшли друком. Я брав участь у цих двох подіях, а на другій конферен-

ції виголосив доповідь українською мовою на тему «Чи можлива демократична Україна?». Китайською мовою мою презентацію перекладала Бао Сухун, котра кілька років навчалась у Києві. Мені вдалося організувати стипендію для неї й Цзян Юйфен завдяки тодішньому міністру культури Іванові Дзюбі. Українською Бао Сухун володіла напрочуд добре.

Перед початком симпозіуму я мав довгу розмову з послом України в Китаї М. Б. Резніком. Він висловив задоволення від того, що така конференція відбувається. Посол спершу хотів виголосити свою доповідь російською мовою, оскільки не володів китайською. Я йому зауважив, що це можуть неправильно витлумачити, бо на першій конференції у Києві посол Китаю виступав китайською. Врешті М. Резнік виголосив доповідь українською. Все йшло за протоколом, аж поки важливий член української делегації Микола Жулинський не почав виступати російською мовою. Я слухав його з огидою, адже цей виступ російською мовою понизив тон дискусії. Я сказав про це М. Жулинському просто в очі. Мене це дуже розізлило, адже

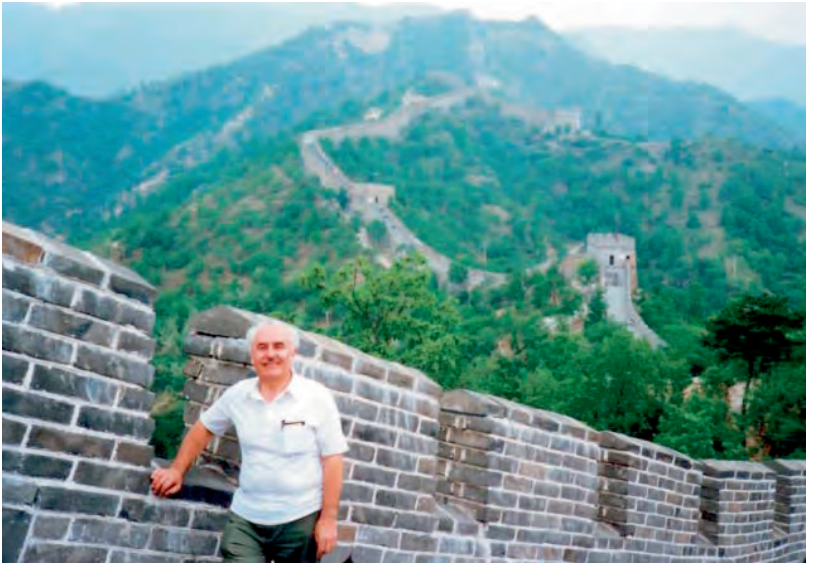

Біля Великої Китайської стіни

намагаючись зацікавити китайців усім українським, я попереджав їх, що вивчення української мови піде їм лише на користь. Пан Жулинський пробурмотів щось на свій захист, та я був надто розлючений, щоб слухати його виправдання.

Вдруге я червонів зі сорому, коли, за китайською традицією, усіх представників делегації відвезли в сувенірну крамницю купити собі щось на згадку. Поведінка членів української делегації мене неприємно вразила – вони сперечалися з продавцями й майже билися один із одним за те, що їм більше сподобалося. Єдиний, хто тримався осторонь цих суперечок – Любомир Пиріг. Китайський провідник делегації наважився зайти в крамницю, підійшов до мене й запитав: «Він європеєць, правда?». Я відповів «так» і запитав, хто всі інші, на його думку. «А ці – совіти», –відповів гід.

Із послом України в Китаї М. Резніком

Ця характеристика ще раз підтвердилась, коли ми поїхали до Великої Китайської Стіни. Жінка-економіст із нашої делегації трохи відійшла від групи й примусила автобус чекати на неї. Врешті, коли двоє китайців привели її до нас, вона була в істериці, щось викрикувала й мала жахливий вигляд – обличчя було брудне від сліз і туші для очей. Китайці, котрі привели її, одразу поспішили геть. Жінка звинувачувала нас у тому, що ми нібито навмисно залишили її там саму, й вона могла заблукати назавжди. Усі намагалися заспокоїти її, та марно. Врешті, мені обридла її істерика й я назвав її білою вороною. Вона б не загубилася, навіть якщо б дуже цього хотіла, та й поводилась вона, мов дитина. Це трохи привело жінку до тями, проте я накликав на себе її ненависть. Ця ситуація нагадала мені, як радянські туристи ведуть себе на Заході – ходять групами, наче отара

овець. Нам завжди пояснювали таку поведінку потребою КДБ контролювати групу, проте зараз я зрозумів, що їх тримають разом, щоб створити ілюзію безпеки й самоповаги.

Із послом Китаю в Україні Чжан Чженом

Коли настав час їхати, мене попросили супроводжувати українських учених до аеропорту. Голова Китайської Асоціації Україністів (CAU – КАУ) мав інші функції, а я як почесний голова КАУ отримав доручення офіційно попрощатися з українською делегацією. Згодьтеся, такий розподіл обов'язків виглядав кумедно.

Подорож китайських науковців Україною дуже відрізнялась від наших поїздок Китаєм. Їхню делегацію складали Проф. Цзян Чанбінь та Бао Сухун. Українська влада доручила мені супроводжувати гостей Україною. Поїздка відбувалася під егідою Товариства «Україна», тож саме ця організація взяла на себе витрати на проживання, дорогу й поточні потреби. Ми побували в Харкові, Полтаві, Кременчуці, Києві, Тернополі та Львові; на Кримському півострові в Сімферополі, Ялті, Алушті й Севастополі. Як правило, ми подорожували військовими літаками й приземлялись у військових аеропортах, окрім Києва, Львова й Сімферополя. Китайці ставили дуже мало запитань, проте мені чомусь здається, що вони не пропустили повз свою увагу нічого важливого. У Харкові їх зацікавили українські танки,

хоч ми й не були на жодному заводі. Більшість часу ми провели на місцевому весіллі, яке в той час відбувалося в нашому доволі бідному готелі.

Зі співробітниками факультету в Вугані. Скраю зліва від мене Лю Дун і Ге Жунчан

Мені дуже добре запам'яталась історія з танками, бо через кілька років вона знову нагадала про себе. Вже колишній посол Китаю в Україні Чжан Чжень та Бао Сухун взяли участь у Світовому Конгресі Українїстів у Харкові. Замість того, щоб проводити час із науковцями, вони поїхали на екскурсію військовими заводами. Тодішній голова Конгресу Проф. Ярослав Ісаєвич пожалівся мені на них, адже оргкомітет відповідав за витрати учасників із Китаю. Я порадив йому не платити китайцям ні копійки. Не знаю, як врешті вирішилася ця ситуація, але, повернувшись до Києва, Ч. Чжень висловив неабияке задоволення поїздкою до Харкова. Ми відсвяткували його участь у Конгресі розкішною вечерею з двадцятьма ексклюзивними китайськими стравами та широким асортиментом напоїв. Про танки я не згадував, адже це не моя справа.

Природно, що мої зв'язки з Китаєм викликали значний інтерес розвідувальних служб Канади й Америки. Декілька разів до мене навідувалися агенти канадської кінної поліції. Ці зустрічі

проходили в невимушеній атмосфері. Я щиро й правдиво описував свої враження від мандрівок Китаєм. В мене не було потреби приховувати нічого, та й я часто бував у канадському посольстві в Пекіні (туди мене відвозив службовий автомобіль). Там я обідав із послом або розмовляв із ним під час прогулянок міським розарієм. Китайці теж, мабуть, використовували мене для поширення їхньої версії стану справ, бо кілька разів я сидів біля запрошеного представника державної влади, котрий повідомляв мені всі потрібні новини й події.

Зі студентами університету в Вугані

Американці теж виявляли інтерес до мене, тому запросили виступити з лекцією в приміщенні ЦРУ в Ленґлі (штат Вірджинія). Мій добрий товариш Ґрей Годнет, колишній викладач Йоркського університету в Торонто, в той час був аналітиком у ЦРУ. Я колись працював із ним над різними науковими проектами, тож радо прийняв його офіційне запрошення виступити. Згодом я дізнався, що оскільки я громадянин Канади, цей виступ без мого відома було узгоджено з канадською поліцією.

Після лекції мене відвели до будівлі Генерального офісу на розмову з тодішнім радником у справах Китаю в Раді Національної Безпеки Проф. Мішелем Оксенберґом. Він вигля-

Цзян Чанбін призначає мене почесним головою Китайської Асоціації Україністів

дав дуже втомленим, постійно голосно позіхав. За нашу недовгу розмову я зрозумів, що маю справу з людиною, котра має такі ж міркування щодо Китаю, як і я. Ми зійшлися на думці, що необхідно налагоджувати дружні стосунки з Китаєм не лише тому, що він протистоїть Радянському Союзу, хоч ця ідея мені дуже подобалася. Він не розпитував мене про деталі, й чесно кажучи, я досі не знаю, чому він викликав мене на розмову. Мабуть, щоб переконатися, що всі інші бачать у Китаї те ж саме, що й він. Наша зустріч тривала десь п'ятнадцять-двадцять хвилин, а потім я пішов поїсти з друзями.

Із Цзяню Фен, котра вивчала українську мову, та її сином Цзяню Мао

Востаннє я відвідав Китай у 1995 р. Я усвідомлював, що вже більше не повернусь туди, бо завершував своє активне наукове життя, та й не мав достатньо коштів, щоб подорожувати без підтримки Академії. Я розповів про це своїм китайським друзям, й ми дуже зворушливо попрощалися. Це був справді сумний день для мене. Зараз я продовжую листування з декотрими китайськими колегами, проте наші колись такі близькі стосунки поволі втрачаються. Єдиним винятком є Цзян Гва Цуй та його дружина Ін Вай Юнь. Мабуть, так воно й має бути.

Китай та його жителі справді глибоко мене вразили. Я бажаю їм усім щасливого й успішного майбутнього! Китайська демократія – це все ж окрема історія.

«ЛІТОПИС УПА»

На цей момент «Літопис УПА» видано в чотирьох серіях, а це понад сто томів опублікованих документів та матеріалів про українську визвольну боротьбу під час Другої світової війни та після неї. Готуються й інші випуски, значну роботу з редагування виконують молоді вчені, багато з яких проживає в Україні. Попри це, видавничий дім «Літопис УПА» був і зараз є канадською установою з одним із офісів у Львові.

Із заступником прем'єр-міністра з гуманітарних питань. М. Жулинським під час зустрічі, на якій обговорювався «Літопис УПА». Зліва направо – головний адміністратор Микола Кулик, секретар Іван Лико, М. Жулинський, виконавчий редактор П. Й. Потічний

Збір і публікацію документів ініціювали ветерани Української Повстанської Армії (УПА), котрі за час своїх рейдів у Західну Європу в 1947-48 рр. та роботи кур'єрами після цього привезли чимало важливих документів з України. Їх розмістили в Архіві Закордонного Представництва Української Головної Визвольної Ради в Ню-Йорку, а потім люб'язно надали для нашого проекту. До «Літопису УПА» завдяки Дарії Ребет долучили й Архів Місії УПА в Мюнхені.

На святкуванні в Києві з голландськими генералами, котрих УПА звільнила з німецького полону

2 вересня 1973 р. на зустрічі поблизу Детройта ми ухвалили рішення розпочати нашу видавничу справу. Крім мене, до редколегії входили М. Ріпецький, М. Федак і Д. Міршук. Я відповідав за пошуки редактора й коштів на публікації. У 1975 р. співробітник Національної Бібліотеки в Оттаві Євген Штендера погодився стати нашим відповідальним редактором, а я обійняв посаду співредактора. Коли в 1998 р. Є Штендера пішов із цієї посади, я став єдиним редактором видання. (Докладніше історія видавництва описується в 42-ому томі (основної серії) «Літопису УПА». Див.: *Петро Й. Потічний. Літопис УПА – історія: документи й матеріали. – 2005*).

Сам проект виявився доволі успішним. Його непогано сприйняли як українці, так і наукова спільнота загалом. Українська діаспора допомогла нам передплатою видання, а також індивідуальними пожертвами. Зокрема, щедрі внески надійшли від Романа Дубиняка з Великобританії, Володимира Макара й Теодора Беша з Канади, Бориса Галагана зі США. Нам пощастило залучити до цієї справи неймовірно відданих людей. Серед них – Микола Кулик, котрий, присвячуючи кожну хвилину свого життя нашому проектові, зібрав стільки грошей, що їх мало вистачити на безперервну публікацію усіх нових томів; Модест Ріпецький, котрий довгі роки очолював видавництво; Ігор Гомзяк, котрий взяв на себе керівництво нашим відділенням у Львові.

100 томів «Літопису УПА»

Слід також додати, що жоден із керівників видавництва не отримує фінансової винагороди за свою роботу. Ми все робимо безкоштовно, й лише працівники нашого львівського відділу отримують скромну зарплатню. Звичайно, мусимо оплачувати технічні роботи й друк. Мене ця робота виснажує, проте приносить певне задоволення, адже я маю змогу й далі детально вивчати рух, до якого колись належав. Крім того, замість того, щоб збирати пилюку десь в архівах, важливі матеріали й документи, опубліковані тут, стають у нагоді науковцям.

Нам вдалося розповсюдити наші видання не лише в Україні, а й далеко за її межами. Наприклад, українські студенти передали повне зібрання «Літопису УПА» Папі Івану-Павлу II під час однієї з його відкритих аудієнцій у Ватикані. Мій син Євген дуже радів, що

його сфотографували під час вручення цих книг Понтифікові. Папа люб'язно прийняв такий великий подарунок, а оскільки володів українською, навіть погортав окремі томи. Його помічники, котрих попросили віднести книги до бібліотеки, мабуть, менше зраділи такому незвичайному подарунку.

Папа Іван-Павло II приймає «Літопис УПА» з рук Євгена Потічного

Однак далеко не всі задоволені нашою роботою. Дехто вважає, що ми маємо подати спеціальний аналіз конкретних історичних подій, як-от польсько-український конфлікт на Волині та в Галичині, українське підпілля та єврейське питання в часи Другої світової війни тощо. Знайшлись і такі, хто звинуватив нас у приховуванні документів, які начебто негативно висвітлювали роль українців у цих ситуаціях. Ці звинувачення не мають підстав. Ми публікуємо всі документи стосовно певного регіону з підпільних джерел, незважаючи на те, позитивно чи негативно вони зображують український визвольний рух. Крім того, ми ми подаємо тогочасні радянські, німецькі, чехословацькі й польські

комуністичні джерела без жодних виправлень. Інтерпретувати дані – завдання істориків. З іншого боку, нас не можна звинуватити в недостатньому висвітленні теми «УПА та євреї», адже в багатьох опублікованих документів українського підпілля все ж іде мова про євреїв як у контексті мирних, так і конфліктних ситуацій з українським підпіллям.

В Університеті Торонто видавництво «Літопис УПА» заснувало архів. Там зберігаються всі віднайдені матеріали й документи, вони доступні для дослідників. Архів містить мікрофільми усього Архіву внутрішніх сил українського округу, а це приблизно 150000 сторінок документів 1944-1954 рр., котрі мені пощастило зібрати одразу після проголошення незалежності України в 1991 р. Іншу частину архіву становлять паперові документи й матеріали в основному з українського підпілля, а також із радянських, польських, німецьких та чехословацьких джерел. Повна назва архіву – «Збірка Петра Й. Потічного про підпільну та протипідпільну боротьбу в Україні». Ним користуються дослідники з України та інших європейських країн.

Я дарую «Літопис УПА» Китайській Асоціації Україністів

Оригінальний Архів внутрішніх військ перемістили до Москви, проте згодом, за наполяганням української влади, мікрофільми з мабуть, відредагованою копією матеріалів повернули до Києва. Саме тоді мені вдалося придбати копію й за допомогою канадського посла Франсуа А. Матиса передати їх до Університету Торонто. В підсумку цей Архів радянських внутрішніх військ в Україні тепер знаходиться в Москві, Києві й Торонто.

Ще до проголошення незалежності України ми в «Літописі УПА» всіляко намагались поширити нашу діяльність на цю країну. Ми надсилали туди наші публікації, а також, що ще важливіше, отримували доступ до колишніх радянських архівів й знаходили шляхи співпраці з різними установами й науковцями.

Нам пощастило налагодити зв'язки з Інститутом Української Археографії при Національній Академії Наук України, а згодом і з деякими державними архівами, зокрема Архівом Служби Безпеки, де зберігалося чимало документів визвольного руху. Завдяки цій співпраці ми зуміли започаткувати нову серію публікацій, в основу якої лягли радянські джерела й документи підпілля, котрі зберігалися в фондах колишніх радянських архівів.

З Павлом Соханем у Києві

У Києві в нашій співпраці були особливо зацікавлені двоє – директор Інституту Археографії Проф. Павло С. Сохань та його права рука Др. Геннадій Боряк. Згодом до наших пошуків та публікацій радянських документів, пов'язаних із українським визвольним рухом долучилися вчені-архівісти Володимир Лозицький та покійний Анатолій Кентій із ЦДАГО України. До 2012 р. у рамках «Нової серії», започаткованої саме для цих цілей, ми видали двадцять три томи документів.

На цей час нашу справу продовжує велика група молодих учених, тож більшість опублікованих томів зі серій «Бібліотека» й «Події та люди» побачили світ завдяки їхнім зусиллям та самовідданості.

НАУКОВІ ТОВАРИСТВА

Академічне життя в Північній Америці не зводиться лише до дослідницької роботи й викладання в університеті, а й передбачає участь у різних наукових товариствах. На їхніх щорічних зустрічах випадає нагода представити свої напрацювання, обговорити їх, обмінятися думками. Я належав до декількох таких організацій, зокрема Американської Асоціації політичних наук, Канадської Асоціації політичних наук, Академії політичних наук, Академії політичних та суспільних наук, Канадської Асоціації Славістів (CAS – КАС), Американської Асоціації Сприяння Славістичних Студій (AAASS – ААССС), Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, Міжнародної комісії з радянських та східно-європейських студій, Китайської Асоціації Україністів, Міжнародної Асоціації Україністів, Німецької Асоціації східно-європейських студій, Польського Інституту Америки, Української Вільної Академії Мистецтв і Наук тощо.

На засіданні ААССС в Новому Орлеані.
В центрі – Джон Решетар

У Канадську Асоціацію Славістів (CAS – КАС) входило чимало науковців, зацікавлених в українських студіях – передусім у сфері культури, історії, економіки й політики. У цій організації я виконував функції фінансового директора, редактора *«Вісника КАС»*, заступника президента, а згодом і президента Асоціації. Моїм обов'язком також було представництво в Мистецькій Раді Канади, а пізніше – Раді гуманітарних та суспільних наук Канади. Саме ці установи несли відповідальність за фінансову під-тримку різноманітних наукових співтовариств у сфері гуманітарних та суспільних наук. Я із цікавістю виконував свої обов'язки, адже завдяки їм я отримав змогу безпосередньо відстежувати розвиток україно-знавчих та східноєвропейських студій не лише в Канаді, а й у Західній Європі. Я працював занадто багато й тому перевтомлювався. Усі дуже здивувалися, коли одного разу я полетів до Оттави на зустріч, яка відбулася тиждень перед тим.

Частина українських учасників ААССС у Гонолюлю

На початку 1970-х рр. різні наукові товариства західного світу заснували Міжнародний комітет радянських та східноєвропейських студій (ICSEES – МКРСС). Офіційно його створення проголосили в Банфі у 1974 р. На Комітет покладались функції

координаційного центру, а одним із його головних завдань була організація конференцій. Першим керівником Комітету став нині покійний Проф. Адам Бромке – викладач Карлтонського, а з 1974 р. й МакМастерського університетів. Мене призначили секретарем організаційного комітету МКРСС, тому я брав безпосередню участь у підготовці й проведенні декількох міжнародних конференцій. Перша Міжнародна Конференція Славістів відбулася в Банфі 1974 року. Через шість років, у 1980 р., в німецькому Ґарміш-Партенкірхені пройшов Другий світовий конгрес радянських та східноєвропейських студій, третій конгрес відбувся в 1985р. в Вашінгтоні, а четвертий – в англійському Герроґейті. Організація існує дотепер, у 2010 р. вона провела восьмий конгрес у Стокгольмі (Швеція).

Зрозуміло, що мене залучили до підготовки й проведення першої конференції, адже вона відбувалася в канадському «Центрі Банф». Крім того, тоді вперше на конференцію прибула група радянських науковців під керівництвом академіка О. Нарочницького. Наша сторона дуже переймалася їхньою присутністю, тож ми робили все, що могли, щоб догодити нашим гостям. Пригадую, коли вже покійний Андрій Бандера організував виставку, присвячену радянським концтаборам, яку ми розмістили разом з іншими експонатами, мої колеги з комітету якось вночі перенесли її без мого відома. Проте вони так поспішали, що цілу виставку Ґулаґу поставили перед самим входом до їдальні, а так ці експонати ще більше кидалися в око. На щастя, спроб знищити експозицію не було, інакше б у нас виникли серйозні непорозуміння з Андрієм Бандерою та його людьми, а таких палких українців у сусідніх Калґарі й Едмонтоні вистачало.

Щоб упевнитись, що А. Бандера не робитиме спроб зірвати конференцію через перенесення його експозиції, я пішов до нього на розмову. Він запевнив мене, що його все влаштовує, адже тепер виставку побачить ще більше людей. А. Бандера лише поцікавився, хто ініціював такі перестановки. Звісно, я не міг розповісти йому, що у всьому винні окремі науковці з оргкомітету, котрі півночі працювали зі всіх сил. Я пояснив зміни потребами виділення додаткового місця для виставки книг. Почувши цю відверту неправду, А. Бандера лише усміхнувся.

Надії на те, що до нас приєднаються учасники з Радянського Союзу й інших східноєвропейських країн, так і не виправдалися. Вони навіть бойкотували другий конгрес, а учасниками четвертої конференції в Англії взагалі були переважно дисидентами з СРСР. Проте це все не мало значення – Радянський Союз доживав свої останні дні.

«Чайний будиночок Бетті» в Герроґейті (Велика Британія)

Інший, менш серйозний інцидент стосувався учасників із Болгарії. Керівника їхньої делегації помилково поселили в кімнату, зарезервовану для когось іншого. Не гаючи часу, він заселився туди зі своєю симпатичною супутницею, яка, мабуть, одночасно була й його «секретуткою». Нічого не підозрюючи, я привів у цей номер того учасника конференції, який мав жити там, чим викликав неабияке загальне здивування. Болгарин та його секретарка якраз були в процесі «зіставлення» своїх доповідей на конференції в ліжку. Я довго перепрошував, повідомив йому правильний номер кімнати й попросив перебратися туди якомога швидше. Протягом решти часу на конференції я намагався уникати зустрічей із цим болгарином.

Найкумедніша ситуація трапилась тоді, коли я з Проф. А. Бромке й трьома членами оргкомітету машиною, взятою напрокат, вирішили поїхати на прогулянку до Лейк-Луїза. Нам було весело, ми добре пообідали, випили вина й поволі прогулювались набережною озера. В таких ситуаціях час біжить дуже швидко, й невдовзі нам треба було повертатися на важливе засідання. Мене призначили водієм, і я виявив, що зникли ключі. Усі були шоковані, а роздратований А. Бромке повернувся до мене й голосно наказав: «Ретельно переглянь свої кишені!!!!». Звісно, я зробив це багато разів, та безрезультатно! Ми викликали іншу

машину, й ситуацію було врятовано. Насправді я зрадів тому, що за кермо сяде хтось інший – все-таки ми випили забагато.

З професорами З. Сохор та Токешом у Вашінгтоні

Окрім самої конференції ми ставили перед собою завдання опублікувати її матеріали. Разом із Джейн Шапіро-Зачек мене призначили редактором двох томів конференції в Банфі («*Change and Adaptation in Soviet and East European Politics*» – «*Зміни й адаптація в радянській та східноєвропейській політиці*» та «*From the Cold War to Détente*» – «*Від холодної війни до детанту*», видавництво «Преґер», 1976 р.), тому матеріалів із конференції в Ґартен-Партенкірхені – «*Politics and Participation under Communist Rule*» – «*Політика й участь в комуністичному режимі*», видавництво «Преґер», 1983 р.) та ще одного збірника з Вашінгтонської конференції в моїй редакції – «*The Soviet Union: Party and Society*» – «*Радянський Союз: пар-тія та суспільство*», видавництво Кембріджського університету, 1988 р.

Четвертий конгрес відбувся в британському Геррогейті. Тоді я вже був головою секції, й мене мало цікавила тяжка праця редактора. Крім того, в 1989-90 рр. я перебував у Федеральному Інституті східноєвропейських та міднародних досліджень в Кельні. Там я більше переймався падінням берлінської стіни та воз'єднанням Німеччини, а також заворушеннями в Польщі та змінами в СРСР, які врешті призвели до незалежності України.

Останній конгрес, в якому я брав участь, відбувся у Варшаві, в серпні 1995 р. На наступні конференції в Тампере, Берліні та Стокгольмі я вже не їздив. У 1995 р. я залишив МакМастерський університет і пішов на пенсію, проте ще на рік продовжив співпрацю з Українським Вільним Університетом у Мюнхені. З того часу я бував лише на тих наукових зібраннях, де мали б відбуватися цікаві дискусії, наприклад, «Україно-словацькі стосунки» (Словаччина, 2010 р.), «Єврейсько-українське протистояння» (Єрусалим, 2010 р. та Потсдам, 2011 р.), засідання Американської Асоціації Сприянню Славістичних Студій, котрі відбувалися в Лос-Анджелесі (штат Каліфор-нія). До того ж, як віце-президент Фундації ім. В. Даниліва я намагаюсь відвідувати щорічний семінар в Університеті Оттави під керівництвом Проф. Домініка Ареля.

Особливо сподобалась мені конференція в Словаччині у 2009 р. Тут, у мальовничих Татрах, я розповідав словацьким ученим із Академії наук, котрі цікавились українським питанням, про рейд свого загону УПА через Чехословаччину в 1947 р.

На довершення, Міхал Шміґель з Університету ім. Матея Бела в Банській-Бистриці люб'язно запропонував звозити мене до Ружомберка й Вернара. Саме в Вернарі в нас колись відбулась кривава сутичка з чехословацькою армією.

В Ружомберку з Міхалом Шміґелем (стоїть справа)

Остання конференцію на тему українсько-єврейських стосунків проводилась разом із Фундацією Конрада Аденауера. Учасників розселили в готелі «Адлон» у Берліні та палаці Цецілієнгоф в Потсдамі (там колись зустрічалися В. Черчіль, Й. Сталін та Г. Труман). В рамках конференції 29 червня 2011 р. відбувся вечір пам'яті, на якому згадували 70-у річницю вторгнення в Радянський Союз 22 червня 1941 р. Ця дата глибоко закарбувалася в моїй пам'яті, адже саме тоді в урочищі Саліна поблизу Добромиля росіяни розстріляли мого батька.

У Вернарі на місці кривавої битви

Тоді з доповідями виступили президент німецького Бундестагу Норберт Ламмерт, а також Радник Президента України Марина Ставнійчук, згадуючи УПА в позитивному світлі. Згодом, під час фуршету я подякував їй за виступ та зауважив, що їй варто поділитися своїми думками з президентом В. Януковичем, адже він, здається, дотримується протилежних поглядів. Мило усміхнувшись, вона запевнила мене, що я помиляюсь. Я з задоволенням поспілкувався з пані Ставнійчук, й мені було приємно, що українська влада не проігнорувала таку важливу конференцію, присвячену різним гострим питанням із життя євреїв та українців у часи Другої світової війни.

Завдяки старанням Альті Родаль та її чоловіка Бареля конференція «Українсько-єврейське протистояння» відбулась на найвищому рівні. Звичайно, варто висловити особливу подяку Джеймсу К. Темерті з Торонто, котрий профінансував цю зустріч. Незадоволення в мене викликала лише доповідь Проф. Й. П. Хімки, котрий зазначив, що УПА «систематично» вбивала євреїв у 1943-44 рр. Не варто виключати ймовірності, що в умовах війни в підпіллі могли траплятися і вбивства євреїв. Проте, такі дії не могли отримати санкції ні від проводу УПА, ні УГВР. Найімовірніше, людей вбивали як радянських партизанів, представників радянської влади чи її агентів, але зовсім не тому, що вони євреї. Такої ж долі зазнавали й українці чи представники інших націй, котрі підпадали під такі самі категорії. Те саме траплялося з учасниками українського підпільного руху, коли вони опинялися в руках радянської влади.

З патріархом Філаретом на цвинтарі вояків УПА в Овквілі (Онтаріо)

З ініціативи організаторів конференції в квітні 2002 року відбувся історичний візит духовних лідерів Всеукраїнської Ради Церков і Релігійних Організацій (ВРЦіРО) до Канади. Вони мали на меті поглибити порозуміння між українцями та євреями. З цього приводу відбулася й інша знакова подія. 21 квітня глава

Української Православної Церкви Київського патріархату, Патріарх Київський та всієї України-Русі, його Святість Філарет освятив пам'ятник воїнам УПА на Свято-Володимирському цвинтарі в Овквілі й очолив молебень на могилах колишніх повстанців.

Останні дві конференції не були такими приємними. У лос-Анджелесі мені довелося прокоментувати праці професорів Гунчака, Шаповала та Вробеля, на тему польсько-українських відносин. Особливо мене вразило те, що з часу останньої конференції в МакМастерському університеті кілька років тому в цьому питанні мало що змінилося.

Семінар Фундації ім. В. Даниліва теж розчарував мене. Окремі учасники навіть вели мову про співпрацю українського визвольного руху з німцями під час Другої світової війни. Прикметно, що жоден із таких доповідачів не посилався на багату колекцію матеріалів, зібраних у «Літописі УПА».

ВОЗЗ'ЄДНАННЯ СІМ'Ї

До роз'єднання нашої родини призвело багато подій. Серед них убивство мого батька росіянами в 1941 р., знищення села Павлокома поляками в 1945 р., вбивство моєї бабусі, депортація українців в рамках «Операції «Вісла» 1947 р., а також мій похід на Захід. Моя мати і двоє братів опинились на колишніх німецьких територіях Східної Пруссії, котрі зараз відомі як «повернені» польські території.

Про місце їхнього перебування я дізнався ще наприкінці 1947 р., проте політична ситуація в умовах «холодної війни» не дозволяла нам зустрітись, тим більше возз'єднатись. Крім того, я був то в Кореї, то на навчанні в університеті, тож навіть якщо це стало б можливим, я б не міг собі такого дозволити. Моя родина перебувала не в кращому становищі. Заручники колгоспу, вони вони були приречені на тяжку фізичну працю.

Відслуживши в польській армії, мої брати одружилися й стали ростити дітей. В Андрія народилося троє дітей – син Зенон та двоє доньок, Олександра (Леся) й Ірина (Ірка). Володимир мав четверо дітей – синів Юрія та Петра і доньок Катерину (Катрусю) й Дарію (Дарку). Мати жила з Володимиром та його родиною. Двоє служниць, котрі колись працювали в нас, пішли своєю дорогою. Софія (Зося) - була виселена до України з села Котів, а Марію (Марисю) депортували до Східної Пруссії. Вона невдовзі вийшла заміж за якогось білоруса й стала жити окремо.

З мамою, братами та їхніми дружинами

Лише ставши викладачем МакМастерського університету, я зміг серйозно задуматись над тим, щоб знову побачити свою родину. На щастя, на цей час політична ситуація у сфері радянських інтересів теж зазнала значних змін. Все почалося зі знаменитої «таємної промови» М. С. Хрущова, в якій він засуджував Сталіна й сталінізм. Ситуація в Польщі також змінилася з приходом до влади В. Ґомулки. Коли 1967 р. йому на зміну прийшов Е. Ґєрек, я одразу кинувся робити моїй матері виклик до Канади.

Мати приїхала до нас у 1968 р. Погостювавши кілька місяців, вона вирішила повернутись до Польщі, щоб розповісти моїм братам про те, як живуть люди по той бік Атлантики. Очевидно, за маминою рекомендацією у 1972 р. нас відвідав мій брат Андрій. Він трохи побув у нас, а потім переїхав до Торонто, де Р. Паладійчук запропонував йому тимчасову роботу. Повернувшись до Польщі, Андрій вирішив перевезти родину до Канади, а на той час це була дружина Антоніна і троє дітей – Зенон, Олександра й Ірина. Їхній переїзд виявився нелегкою справою, адже канадська іммміграційна служба не дуже привітно ставиться до іммірантів зі Східної Європи. Однак через три роки

бюрократичної тяганини, а саме 5 листопада 1975 року, мій брат із сім'єю нарешті опинився у Канаді. Спершу вони оселилися в Гамільтоні, а згодом переїхали до Торонто, де брат із дружиною знайшли роботу, а діти пішли до школи.

На щорічному святкуванні потрійного дня народження.
Справа від мене – Андрій та Володимир

Трохи пізніше – 27 березня 1976 року – до нас переїхала й мати, приєднавшись до братової родини в Торонто. Вигравши війну з бюрократією, у 1977-78 рр. до Канади (до Торонто) переїхав і мій брат Володимир з дружиною Анастасією й дітьми Юрієм, Петром, Катериною й Дарією.

Відтак, через тридцять років розлуки наша родина знову об'єдналася в Канаді. Таке рішення всім пішло на користь. Всі діти здобули вищу освіту й зараз є важливими членами канадського суспільства. У них вже з'явилися свої сім'ї. Так розростається рід Потічних, і на момент моєї розповіді він налічує вже 42 особи разом із дітьми й онуками.

Одне питання все ж залишалося відкритим. Йдеться про історію з ув'язненням і вбивством мого батька як «українського націоналіста» радянським НКВД в Саліні 22 червня 1941 року. Я розглядав документальне підтвердження цього факту як родинний обов'язок. Як тільки Радянський Союз захитався в 1989 р. й мені надали можливість поїхати до України, я одразу спробував знайти хоч якісь документи щодо кримінальної справи проти мого батька. Завдяки багатьом небайдужим людям, зокрема Євгену Гриніву з Товариства «Меморіал», директору Львівської обласної телерадіокомпанії Володимиру Кметику,

«міністру» від архівів у Києві Руслану Пирогу та багатьом іншим, мені вдалося відшукати папку №059778, в якій були майже всі документи стосовно мого батька з Обласного Архіву КДБ у Львові. Вони зберігаються у фонді *П-1927* в приміщенні колишньої тюрми, відомої як «Тюрма на Лонцького». В. Кметик люб'язно погодився особисто відвезти мене до Саліни, де росіяни стратили мого батька.

Хоча я й зрадів, що вдалося віднайти документи, мені було важко збагнути, чому коли мого батька вбили, більшу частину документів із цієї справи перед вторгненням німців передали до Росії, а потім повернули на Західну Україну.

Справу відкрили проти двох осіб – мого батька й Івана Дзівіка, яких звинувачували в антирадянській діяльності. Однак 22 червня 1941 р. І. Дзівіка відпустили, а мого батька розстріляли. Матеріали справи свідчать про те, що до Другої світової війни І. Дзівік був таємним інформатором польської поліції, а перед своїм звільненням, очевидно, почав співпрацю зі совітами. Якраз перед початком німецько-радянської війни він «здав» радянській владі двадцять п'ять осіб, включно зі своїми двома братами. Усіх цих людей арештували й ув'язнили в Нижанковичах, звідки їм вдалося втекти, коли вибухнула війна. Цей перебіжчик продовжив свою огидну діяльність і за німців. Він знову доніс на цих же людей (серед них були й його брати), звинувативши їх у антинімецьких діях. Мабуть, так він прикривав свою співпрацю з радянською владою. Коли «злочинці» опинилися в Жешувській тюрмі, І. Дзівіка посадили до них у камеру, ймовірно, щоби здобути ще якусь компрометуючу інформацію. У в'язниці його жорстоко побили, від чого той невдовзі помер. Всіх, на кого доніс І. Дзівік, німці звільнили.

Слід додати, що 3 квітня 1957 р. совіти офіційно «реабілітували» мого батька як особу, котру звинуватили й стратили без достатніх доказів.

Отже, через 70 років після страти, 54 роки після реабілітації радянською владою й 22 роки з початку пошуків мені вдалося віднайти усі потрібні документи й видати книгу під назвою «*Справа батька*» (Анкастер-Львів, 2011).

Це видання, яке займало 224 сторінки й уміщувало більшість віднайдених документів, вийшло у світ за фінансової підтримки нашої родини в Канаді, а також Канадської Фундації ім. Тараса Шевченка. Подолавши всі особисті й бюрократичні проблеми, ми опублікували цю працю як своєрідний пам'ятник людині, яку ви-

знали невинною й колись не поховали як годиться. Сподіваюсь, ця книга стане гідною крапкою в цій справі.

Наша родина в Канаді в 2009 р.

Наша родина в Канаді в 2010 р.

На цей момент книга отримала чимало схвальних відгуків за новаторський підхід до висвітлення фактів за допомогою документів. Автор лише подекуди доповнив ці матеріали своїми поясненнями. Хочу висловити особливі слова подяки Ігореві Гомзяку зі Львова – він контролював роботу на всіх її етапах. Щиро сподіваюсь, що моє «вивчення справи» продовжать і інші, викриваючи жахливі злочини російського комуністичного режиму в Україні.

ПАВЛОКОМА

Вбивство українців, мешканців мого села, польською Армією Крайовою в березні 1945 року не давало мені спокою все моє життя. Коли випала така можливість, одразу після розпаду Радянського Союзу я поїхав до села, щоб віддати шану 366 невинним убитим польськими шовіністами.

Я з болем дізнався, що цвинтар, на якому в трьох братських могилах поховано більшість жертв (частину вбитих поховали окремо чи групами в інших кінцях села), перетворили на сільське звалище. Залишились лише окремі пам'ятники на більш ранніх похованнях, але й вони були на межі знищення, бо їх ніхто не доглядав. Навколо цвинтару не було огорожі, тому поміж надгробками, які залишились, паслися корови.

Одна з трьох братських могил у Павлокомі

Прекрасну греко-католицьку церкву зрівняли з землею в 1965 р., а цеглу використали для будівництва сільського бару. Останнім свідком тих подій залишились руїни дзвіниці, але й вони потроху руйнувались під дією природних стихій.

Слід було діяти, тож ми організували невелику групку вихідців із Павлокоми, щоб відновити пам'ять про наших предків.

В Канаді ми заснували Фундацію «Павлокома», яка ставила за мету збереження кладовища. Головою цієї організації став мій небіж Зенон Потічний, а Стефанія Когут, мій двоюрідний брат Богдан Федак і я склали виконавчий комітет. У Польщі Іван Федак (не наш родич) розпочав збір інформації про те, як краще відреставрувати кладовище. Щоб якось допомогти йому в його стараннях, я видав книгу про Павлокому – *«Павлокома 1441-1945: Історія села».* Завдяки цій публікації нам вдалося згуртувати колишніх мешканців Павлокоми, розкиданих по цілому світу, та їхніх дітей у єдину громаду. Врешті ми зібрали певні кошти на реставрацію й продовжили свій натиск на польську й українську владу.

З особливою приємністю пригадую презентацію книги про Павлокому у Львові. Тодішній мер міста Василь Куйбіда профінансував нашу зустріч і виступив сам. На презентацію прийшло чимало людей, серед яких і велика група вихідців із Павлокоми, котрі тепер проживали в Україні. Кожен із них отримав примірник книжки у подарунок. Мене ця зустріч зворушила до глибини душі.

Наш двоюрідний брат Володимир Федак із братом Омеляном зробили все можливе, щоб організувати колишніх мешканців Павлокоми. Спільними зусиллями їм вдалося отримати фінансову підтримку для реставрації цвинтаря від львівської обласної та центральної влади в Києві.

У Польщі наші зусилля наштовхнулися на неабиякий спротив. На нашій дорозі траплялося чимало перешкод, особливо на сільському й місцевому адміністративному рівні. Однак ми стояли на своєму, й Польща, яка прагнула стати членом Євросоюзу, не могла йти всупереч усталеній західній практиці у цій сфері і врешті поступилася.

Нам вдалося обгородити кладовище, зібрати сміття і встановити три залізні хрести як знак вшанування трьох братських могил. Місцевий поляк Діонізій Радонь, котрий ще дитиною став свідком тих жахливих подій, зголосився дбати про чистоту цвинтаря. 13 травня 2006 р. президенти України Віктор Ющенко й Республіки Польщі Лех Качинський відвідали урочис-

те відкриття меморіального знаку з викарбуваними іменами всіх 366 загиблих. На самій церемонії мені не надали слова від імені тих, хто вижив, проте мою коротеньку заяву по-українськи й по-польськи широко розтиражували українські та польські ЗМІ, а отже, я досяг своєї мети. Мені також дозволили вручити свою книгу обом президентам. Сьогодні цвинтар описують як одну з туристичних пам'яток.

Крім того, нещодавно завершилася реставрація дзвіниці, тож тепер вона вказує на місце, де колись стояла церква. Плануємо встановити тут і меморіальну дошку.

Попри мої важкі спогади про Польщу й окремих поляків, я не маю злості на польський народ загалом, особливо нема за що злитись на інтелігенцію. З усіх націй, котрі перебували під контролем радянської влади, полякам, як нікому зі східноєвропейців, вдалося стояти на своєму в дослідженні історії, літератури й культури. Звісно, було багато безвідмовних прихильників партійної політики, проте вони не змогли перевершити чисельність вільнодумців та активістів.

З Адамом Міхніком та Стефанією Шлек-Міллер

Одним із таких активістів був Адам Міхнік. Ми вперше зустрілись на одній із конференцій на тему розколу Східної Європи в Парижі в 1976-77 рр. Тоді мене одразу вразили його запал та інтелект.

Як тільки випала нагода, у листопаді 1989 року я запросив його виступити на конференції, яку я організовував разом із Юрієм Данилівим для Українського Народного Дому в Торонто. Згодом, коли Адам Міхнік став головним редактором і видавцем «*Ґазети Виборчої*», я поїхав на зустріч із ним до Варшави. Ми провели час за дуже глибокими бесідами. Крім того, А. Міхнік люб'язно організував мені зустріч зі своїм товаришем і ще одним із моїх улюблених особистостей Яцеком Куронем. Вони обидва відзначались особливою обдарованістю, тож виділялись би в будь-якому суспільстві. Трохи згодом Адам Міхнік зіграв важливу роль у так званій «Помаранчевій революції» в Україні. Додам, що нас так захопили події того часу, що навколо все стало помаранчевим. Це стосувалося навіть найменших дітей, котрі асоціювали цей колір із тогочасним політичним лідером. Пригадую, як моя внучка Алекса погоджувалася їсти салат із огірків, який вона називала «момо», лише тоді, коли їй полюють його французьким помаранчевим соусом, який вона називала «Ющенко». Шкода, але В. Ющенко не виправдав наших сподівань.

За рік до проголошення незалежності України, в Варшаві й неподалік від столиці в замку в Яблонній 3 травня 1990 року відбулася зустріч польських та українських парламентаріїв. На той момент я перебував у Варшаві, тож мене теж запросили. Мабуть, уперше з часів Другої світової війни українці й поляки зустрілись на такому рівні. Дискусії були надзвичайно відвертими й доповнювались відвідинами різних міністерств у невеликих групах. Під час таких візитів польська сторона інформувала українців про те, що вона вже встигла зробити, щоб звільнити Польщу з-під радянської хмари. Згодом у Яблонній ми добряче випили і, як ведеться у нас, поляків та українців, співали до пізньої ночі. Оце були часи!

Тоді та кілька разів потому я зустрічався з автором низки праць про польсько-українсько-німецькі відносини Ришардом Тожецьким. Вони з дружиною гостинно приймали мене в себе вдома. Було важко усвідомити, що пан Тожецький серйозно хворий, і йому недовго судилося бути з нами.

Крім того, мене вразили Анджей Пачковський, котрий безкоштовно надав мені щойно отримані документи з московських архівів – так звану «папку Сталіна», та Ґжеґож Мотика – спеціаліст із українського підпілля. Серед інших хочеться згадати Євгена Місила, котрий підготував важливу критичну й довговічну працю про різні аспек ти польсько-

українських стосунків, а також Петра Тиму й Ізу Хруслінську.

Петро Тима

Іза Хруслінська

Серед багатьох їхніх публікацій мені в душу запали дві їхні роботи, особливо тому, що я давав інтерв'ю для них обох. Перша праця – «*Wiele Twarzy Ukrainy*» («*Багато облич України*») – стосувалась польсько-українських відносин, а друга – «*Діалоги порозуміння*» – зосереджувалась на різних аспектах єврейсько-українських стосунків.

Слід також згадати, що попри моє критичне ставлення до польсько-українських відносин, польська журналістка Ядвіґа Новаковська 2006 році, якраз перед відкриттям меморіалу в Павлокомі президентами, захотіла записати зі мною інтерв'ю. Невдовзі його показали в прайм-тайм під назвою «*Przeżyli, żeby powiedzieć prawdę*» («*Вижили, щоб розповісти правду*»). Блискучий вигляд і привітність Я. Новаковської не могли приховати її високий інтелект і критичне, але все ж об'єктивне сприйняття світу. Інтерв'ю проходило в невеличкому лісі поблизу Варшави, куди мене відвезли люди з її команди, котрих я жартома прозвав «польським Талібаном».

Трохи пізніше в Канаді в мене брала інтерв'ю Аґнєшка Арнольд, відома своїми репортажами про винищення євреїв у містечку Єдвабне («*Sąsiedzi*» – «*Сусіди*»). Думаю, вона готувала матеріал про українське підпілля. А. Арнольд особливо раділа зустрічі з відомим дисидентом і вояком УПА Данилом Шумуком, який доживав свої останні дні в Україні. Цікаво, що журналістка

Ядвіґа Новаковська

Аґнєшка Арнольд

Інтерв'ю з Д. Шміґелем

вважала, що розмови з останнім командиром УПА, генералом Василем Куком не вартували нічого, бо, з її слів, «він казав неправду». За розмовою ми провели цілий день. Фільм А. Арнольд показувало польське телебачення, однак я так його і не подивився, а тому не знаю, про що там ідеться.

Матеріал про УПА вирішило відзняти й чеське телебачення. Фільм отримав популярну назву «Бандерівці». У мене теж захотіли взяти інтерв'ю, тому до Гамільтона прилетів Міхал Шміґель. Крім мене, він мав розмови з іншими колишніми вояками УПА. Фільм, звичайно, не досконалий, якщо йдеться про історичні деталі, однак в цілому доволі цікавий та об'єктивний.

«ВІДНОВА»

Перший випуск журналу «Віднова» вийшов у 1984 році після майже дворічної ґрунтовної підготовки. Він висвітлював різні аспекти культурного, суспільного й політичного життя України та української діаспори. Автори замислювали це видання як конкурента «Сучасності», який в основному вміщав матеріали з літератури.

Spiritus movens проекту, а згодом і його головним редактором, став професор університету Айова Ярослав Пеленський. Заступниками головного редактора було обрано мене й двох професорів – Ярослава Білінського з Делаверського університету та Богдана Осадчука-Кораба з Вільного Університету в Берліні. До редколегії входило одинадцять осіб (згодом їх число зросло). Здебільшого це були співробітники різних академічних установ. Серед редакторів назву Марту Богачевську-Хом'як, колишню дисидентку Раїсу Мороз, Роксолану Саюк, поляків Якуба Карпінського та Влодзімєжа Одоєвського, Проф. Романа Шпорлюка з Мічіґанського університету, професора Українського Вільного Університету Дмитра Злепка, професора Оттавського університету Теофіля Кіса, Бориса Шнайдера, Євгена Зиблікевича й Василя Гришка.

Кошти на видавництво журналу надходили зі спеціального фонду ЦРУ, який на той час фінансував більшість важливих публікацій на тему Східної Європи та СРСР, наприклад, польську «Культуру» в Парижі, декілька російських (як-от «Континент») та інших журналів і книжок. Журнал виходив у Німеччині, тож як громадянин цієї країни Проф. Б. Осадчук-Кораб став його офіційним видавцем.

Щоб отримати фінансування, слід було офіційно заснувати організацію з листом-патентом, офіційним місцезнаходженням, рахунком у банку тощо. Головою комітету було призначено Ярослава Пеленського. Я погодився стати членом виконкому. Офіційно організація знаходилася в Філадельфії в Інституті ім. В. Липинського, який очолював професор Пеленський. Згодом виявилося,

Ярослав Пеленський

що як громадянин Канади я не мав права займати свою посаду, тож мені довелось звільнитися. Відтак, я втратив право керувати фінансовими справами проекту. Незважаючи на це, мої стосунки з журналом «Віднова» продовжувались до його закриття в 1987 р., коли вийшов у світ останній номер. За всі роки я подав декілька статей про Китай, Росію та кілька відгуків на книги. Я виконував свою роботу безкоштовно, думаю, оплачувалися лише праця професора Пеленського, його дружини та технічний бік видавничої справи. Щоб керувати виданням, професор тоді взяв дворічну паузу в своїй роботі в Айовському університеті. Проте я ніколи не мав справи з фінансовими питаннями, тому не можу сказати достеменно.

Журнал став важливим джерелом інформації про Україну, СРСР та Східну Європу загалом. Він отримував досить схвальні відгуки. Центральним питанням редакційної політики стало висвітлення польсько-українських взаємин. Тут не було нічого дивного, адже і Проф. Я. Пеленський, і Проф. Б. Осадчук-Кораб займалися цією проблемою. Мої інтереси також зосереджувались навколо України й Польщі. Звісно, публікації торкалися й інших тем, як-от стосунків між українцями й росіянами, релігійних питань, особливо що-

Роман Шпорлюк

Богдан Осадчук

Останній випуск
«Віднови»

до статусу греко-католицької церкви, змін у Китаї, фемінізму в українському суспільстві тощо.

На моє переконання, найбільшою перешкодою подальшому існуванню журналу стало погіршення здоров'я професора Пеленського. Владного, амбітного, хоча часом і дуже обережного Проф. Пеленського спіткали серйозні проблеми зі серцем, тож у нього тепер бракувало часу для журналу. Врешті, так і не знайшлося охочих замінити його. Не було згоди і в лавах редколегії. У червні 2011 р., коли я навідав професора Осадчука-Кораба в Берліні, він висловив думку, що вину за занепад журналу слід повністю покласти на професора Пеленського – егоїстичного підкаблучника покійної дружини Христини. Іншу думку я почув від самого Проф. Пеленського, котрий припинення публікації журналу пов'язував із негативним ставленням до нього Проф. Осадчука-Кораба. Крім того, на думку професора Пеленського, журнал був приречений і через брак коштів.

Отже, саме тоді, коли Радянський Союз почав розвалюватись, і ці події вимагали серйозної уваги й аналізу, журнал припинив своє існування. На щастя, продовжував виходити наш «суперник» журнал «Сучасність». Він пережив розпад

Союзу, а згодом виходив і в незалежній Україні. Сюди я також надсилав свої матеріали.

Варто згадати й те, що на нашій зустрічі з професором Осадчуком-Корабом ми обговорювали не лише конференцію, в якій я брав участь, а й багато інших питань, наприклад, українсько-польські стосунки, які цікавили нас обох.

Серед інших тем ми також торкалися діяльності сучасних українських політичних лідерів, зокрема президента В. Януковича. Ми досить критично ставились до його політики. Тоді в нашій серйозній розмові мій товариш згадав близьку соратницю Януковича Ганну Герман, котра вразила його, як він сказав, «як розумна жінка з великими цицьками». Мені відняло мову, а здивування, мабуть, просто читалося з виразу мого обличчя, бо професор додав: «З неймовірно великими цицьками!». Ми від душі розсміялись, а мій співрозмовник, сміючись, так порухав своїм громіздким тілом, що аж упав із хиткого пластикового крісла, на якому сидів. Він тут же пожартував: «Бачиш, як майстерно я приземлився? От і пригодились роки катання на лижах».

На жаль, професор майже не володів ногами, тож я промучився цілих п'ятнадцять хвилин, щоб посадити його в інше крісло. Прощаючись, я жартома сказав: «Тільки не розмовляйте про Ганну Герман, сидячи на паршивому кріслі!». Він захотів почитати мої спогади, тож, повернувшись до готелю, я відіслав їх йому кур'єром. Професор Осадчук розповів мені, що теж надиктовує свої спогади, проте не може сказати, коли вони вийдуть друком. Свою вражаючу бібліотеку з понад 30000 томів професор пообіцяв подарувати Українському Вільному Університетові. Професор Б. Осадчук-Кораб помер у віці 91 року 19 жовтня 2011 р. поблизу Кракова під час свого візиту до Польщі. Цю втрату широко висвітлювали майже всі

Ярослав Білінський

польські медіа. Внесок професора в польсько-українське порозуміння визнали на найвищому рівні, нагородивши його Командорським хрестом Ордену Заслуги перед Польщею, а згодом і найвищою нагородою Польщі – Орденом Білого Орла. Україна вшанувала професора орденом Ярослава Мудрого. Нам його дійсно не вистачатиме.

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

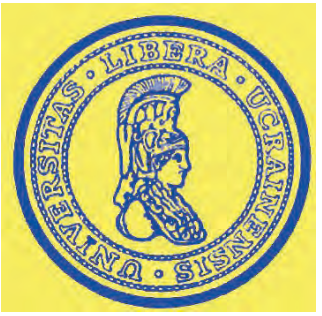

Герб Українського Вільного Університету

Український Вільний Університет (УВУ) було засновано в Відні 17 січня 1921 року. Його організували українські вчені, багато з яких очолювали відділи в університетах російської та австро-угорської імперії. Восени 1921 р. університет переїхав до Праги (Чехословаччина), де отримав повну академічну акредитацію й фінансову підтримку.

Після Другої світової війни університет переїхав до Мюнхена, а 16 вересня 1950 року відповідною постановою міністерства Вільної Землі Баварії йому гарантували право видавати дипломи. Університет став визнаним західноєвропейським науковим центром, який спеціалізувався на вивченні України в складі Радянського Союзу та українців з діаспори. Зараз це вузькоспеціалізована, вища школа Євросоюзу з правом підготовки маґістрів та докторів. Три факультети, а саме україністики, філософії та державних і політичних наук і далі зосереджуються на українських студіях. В університеті функціонує передусім українська мова, проте англійська, німецька та інші мови теж представлені в навчальних планах. Більшість співробітників факультету працюють на постійних посадах в вищих навчальних закладах Євросоюзу, Америки, Канади й України.

Я розпочав співпрацю з університетом наприкінці 1970-х рр. (ректором тоді був колишній в'язень концтабору Володимир Янів). Мою роботу офіційно визнали в МакМастерському університеті, й протягом літніх семестрів я мав змогу пропонувати свої курси. У 1995 році я звільнився з МакМастерського університету, пішов на пенсію й отримав про-

позицію стати деканом факультету державних і політичних наук. Без особливого бажання я все ж погодився на цю посаду й пропрацював на ній один навчальний рік – 1995-96 рр.

Вручення звання Honoris Causa президентові України Л. Кучмі

З професорами Т. Цюцюрою й З. Соколюком

Мабуть, це моє рішення було не дуже вдалим. Адміністративні обов'язки виснажували мене, а студентам, особливо українцям й іншим східноєвропейцям, дуже бракувало дисципліни. Своє перебування в Німеччині вони розглядали як якийсь відпочинок, тож за ними слід було добре наглядати. Деканом філософського факультету був Ярослав Розумний з Манітобського університету, котрий, як і я, мав пропрацювати тут рік. Нам досить добре працювалось разом.

В Андекському монастирі на Святій Горі. Їхнє пиво сотворило «чудо» – вилікувало мої камені в нирках

Ректором тоді був колишній викладач історії в Університеті Ля Саль у Філадельфії Мирослав Лабунька. Він був високої думки про себе, але не вражав як керівник. На ректора тиснули державна німецька й місцева баварська влада. Німецькі очільники вважали, що тепер, коли Україна стала незалежною, фінансування університету з німецького бюджету слід суттєво скоротити або й зовсім припинити. Незважаючи на те, що і я, і Проф. Розумний радили М. Лабуньці поводитись із німецькою владою якомога люб'язніше, щоб виграти час, він обрав доволі агресивну лінію поведінки. Врешті, це призвело до повної зупинки фінансування університету як на державному, так і на місцевому рівнях.

На посаді декана в УВУ. Зліва – проректор Проф. Б. Осадчук, по центру – ректор Проф. В. Янів

Відтак, університет виживає завдяки коштам його фундації в Америці, а також студентської плати за навчання. Сподіваюсь, що цей навчальний заклад ще довго робитиме свою добру справу, а українська влада нарешті підтримає його й допоможе розвиватися далі.

ЖЕНЕВА Й КЕЛЬН

У 1976 р. я взяв академвідпустку й вирішив попрацювати над проблемою сфери праці в СРСР у бібліотеці Міжнародної Організації Праці в Женеві. В бібліотеці зберігались публікації на цю тему зі всього світу, в тому числі й із Радянського Союзу. Крім того, книгозбірня цілком автоматизувала свою роботу, тож перед початком серйозних пошуків слід було просто попросити роздрук наявних матеріалів із потрібної тематики. Перший тиждень я провів, збираючи детальну бібліографію стосовно всіх аспектів радянських трудових ресурсів. Я дуже здивувався, коли виявив, що ранні етапи радянської історії представлені в матеріалах МОП набагато повніше, ніж пізні. Найновіший період відображала доволі нудна й ненадійна пропагандистська література. Це дуже розчарувало мене, адже

Женевський фонтан

мені вже була відома більшість ранніх публікацій на цю тему. Я ознайомився з ними, коли працював над докторською дисертацією в бібліотеці Єйльського університету. Попри це, багата бібліографія, навіть якщо окремі позиції і повторювались, була важливим вказівником до того, що я прагнув відшукати.

Хочу згадати про два аспекти свого перебування в Женеві. По-перше, було приємно, що в МОП та її біліотеці працювало багато азіатів, в основному індійців, а вони поводились дуже люб'язно й радо допомагали мені. Складалося враження, що їм нічого робити, тож усі мої прохання на деякий час позбавляли їх нудьги. Я потоваришував із кількома вихідцями з Азії, й ми ходили на різноманітні безкоштовні обіди й зібрання, організовані різноманітними делегаціями в МОП. Хоча більшість із моїх нових друзів була вегетаріанцями, вони не відмовлялись від спиртного. На мою думку, це цілком правильно, адже напої, врешті-решт, не готують із м'яса.

Другий аспект моєї поїздки до Женеви був менш приємним. У моїй тимчасовій квартирі була сила-силенна надзвичайно агресивних і ворожих червоних мурах. В першу ніч я майже не спав, а щоб хоч трохи контролювати їх, я щоранку й щовечора заливав підлогу водою, а ніжки ліжка ставив у велкі посудини з водою. Так я суттєво зменшив кількість мурах, яким вдавалося залізти на моє ліжко, але я так і не зміг знищити їх повністю. За їхній колір і погані звички я прозвав їх «більшовиками», чим засмутив своїх нових індійських друзів. Всі вони були доволі проросійськими.

Десь через три тижні боротьби я вирішив взяти паузу й навідати Бориса Левицького в Мюнхені. Тут я й отримав звістку від дружини Тамари, що померла її мати, моя теща. Я негайно повернувся до Женеви й полетів додому. На такій сумній ноті й завершилося моє перебування в МОП у Женеві.

У Кельні я цілий рік пропрацював у Федеральному Інституті східноєвропейських та міжнародних студій. Ця робота принесла мені лише задоволення! Я опинився в Інституті в 1989 р. завдяки рекомендаціям професора Ґергарда Зімона, з яким я познайомився в Гарварді. На той час Німеччина переживала глибокі зміни, адже Федеративна Республіка готувалась до об'єднання з НДР. Я з подивом і захопленням спостерігав, як майстерно готують західнонімецьке суспільство до цього історичного возз'єднання.

В мої обов'язки в Інституті входили спостереження й аналіз ситуації в СРСР, особливо в Україні. Щотижня відбувався семінар, куди можна було прийти й обговорити актуальну інформацію. Однак найбільше мене тішила бібліотека інституту, яку очолював українець із Буковини В. Мардак. Саме тут я написав чимало своїх розвідок про Україну, які згадую в цій книзі.

В Кельнському соборі

Хочу згадати щедрість керівництва Інституту, адже мені надавались додаткові кошти для подорожей до України, Польщі, Чехословаччини, Австрії й навіть одного разу до Італії. В завершальній поїздці мене супроводжувала дружина Тамара.

Повертаючись назад, ми завітали в гори Бескиди на південному сході Польщі й побували в селі Дверник. Саме з цього колись українського села моя дружина емігрувала з батьками. Зараз село повністю знищено. Мені було цікаво оглянути околиці села, адже в 1947 р. дорогою до Західної Європи мій загін УПА провів тут декілька важких боїв із польськими комуністами. Звідти ми вирушили до Кракова, де я прочитав лекцію в Ягеллонському університеті, а потім до Ченстохови, щоб побачити ікону Чорної Божої Матері. Вона опинилась там після довгих поневірянь з України, а зараз вважається покровителькою Польщі.

З великою приємністю згадую гостинний прийом у Надії та Ґергарда Зімонів. Надія добре володіла українською, російсь-кою та фінською мовами, цікавилась життям у цих країнах. Вони чудово приймали нас! В їхньому домі відбулася кумедна зустріч із одним важливим росіянином, котрий ніяк не міг збагнути, чому я думаю, що Радянський Союз доживає свої останні дні. Того вечора ми чимало випили, проте його розум затьмарював не алкоголь, а відсутність критичного мислення. Мої аргументи викликали в нього дикі напади реготу. Невдовзі він, напевно, протверезів, проте більше ми не зустрічалися.

«ПРАҐМАТИКА ДЕМОКРАТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА»

Канада визнала незалежність України в грудні 1991 року, в січні 1992-го країни встановили дипломатичні відносини, а в квітні того ж року було відкрито посольство в Києві. Невдовзі після цього Проф. Говард Астер, депутат канадського парламенту Джон Робертс і я налагодили зв'язки з нашим департаментом зовнішніх відносин і запропонували провести в Києві навчальний семінар для українських законодавців. Так ми прагнули ознайомити їх із виборчим правом і юридичною практикою Канади. Наш проект одержав назву «Праґматика демократичного суспільства». Пропозицію підтримали, профінансували, тож ми розпочали підготовку до семінару.

Проект мав складатися з п'яти частин: 1. Виборчі кампанії та вибори; 2. Делегація Верховної Ради мала бути спостерігачами на федеральних виборах у Канаді; 3. Третя частина планувалася як семінар на тему ЗМІ, виборів, журналістики й демократії; 4. Четверта частина передбачала

короткотермінове перебування канадського юриста в Україні; 5. Нарешті, ми прагнули підготувати телевізійний продукт під назвою «Ніч виборів в Україні». Остання частина проекту так і не була втілена в життя, бо наштовхнулася на спротив в Оттаві. Перші чотири етапи ми успішно виконали.

Із послом Канади Ф. Матисом

Підготовчі роботи в Канаді пройшли відносно легко навіть попри певну бюрократичну тяганину, успішними були й переговори з іншими закладами, зацікавленими в нашому проекті (зокрема адміністрацією Ніяґарського інституту). Натомість налагодити співпрацю з українськими організаціями виявилось не так просто. Слід було вирішити чимало проблем, кілька разів з'їздити до України, списати гору паперу й зробити не один телефонний дзвінок.

Після декількох поїздок до України, в одній зокрема брали участь Проф. Говард Астер та Едґар Коуен із Ніяґарського інституту, нам вдалося досягти певного порозуміння. Я мав поїхати до Києва, щоб поспілкуватись із нині покійним представником партії «Реформи і порядок» Олександром Ємцем, суддею Конституційного суду Володимиром Кампом, тодішнім віцеспікером Верховної Ради України Василем Дурдинцем, лідером Соцпартії Олександром Морозом та іншими цікавими особистостями й переконати їх підтримати нашу ініціативу. Вони всі з прихильністю поставилися до проекту, проте, як це часто трапляється в Україні, не хотіли докладати до цієї справи багато зусиль.

Пригадую кумедний епізод під час зустрічі з паном Морозом. Він посадив мене й професора Астера навпроти вікна, а сам за-

лишився стояти в тіні й продовжив розпитувати про проект. Мене трохи зачепило таке ставлення, тому, знаючи, що О. Мороз обирався від Корецького району на Волині, я прямо запитав, чому він нічого не робить, щоб привести до ладу занедбаний єврейський цвинтар в його виборчому окрузі. Це кладовище стало сміттєзвалищем і пасовищем для місцевих корів. Трапилося так, з Корця походив батько професора Астера, й ми побували там напередодні зустрічі з О. Морозом. На моє запитання той пробурмотів, що проблему буде вирішено. Справді, згодом все залагодилося, але з допомогою єврейської діаспори.

В нас також відбулася зустріч із Миколою Жулинським, котрий у 1992-94 рр. обіймав посаду віце-прем'єра з гуманітарної політики.

Із Говардом Астером у МакМастерському університеті

Окремі люди з кіл, котрі були проти нашого проекту й хотіли звузити коло його учасників, в останню мить зуміли організувати альтернативну конференцію. Втім, це не зупинило нас. Вирішальною виявилась допомога тодішнього директора Української кіностудії «Галичина-Фільм» Володимира Кметика. Без нього ми б не впорались. У В. Кметика були тісні зв'язки з першим віце-президентом Держтелерадіо України Зиновієм Куликом, а він добре знався з людьми при владі. Саме завдяки

пану Кулику (вже покійному) вдалося забезпечити успіх нашої справи.

Зиновій Кулик

Ми також почали заручатись підтримкою нашої канадської групи прихильників із різних політичних партій, а також голови управління з організації й проведення виборів «Вибори в Канаді» Жан-П'єра Кінґслі, його заступника Рона Ґоулда, Алана Голмана з радіоновин «Сі-Бі-Сі», Джеральда Каплана з «Нової Демократичної партії» (НДП), Марселя Коте з «Прогресивної консервативної партії» (ПКП), Мартіна Ґольдфарба з «Ліберальної партії», а також Джона Робертса, Джеймса Кутса, Джона Лашінґера й Марка Старовіча. Говард Астер, Джон Робертс та я готували інформацію не лише про проведення національних кампаній, стратегічні дослідження, платформу й базові поняття, а й позицію та стратегію кожної партії, роль її лідерів, аналіз проведеної кампанії, опитування, агітаційні матеріали тощо. З українського боку виступали В. Небоженко, О. Лавринович, А. Білоус, Д. Видрін, М. Пашков і М. Томенко.

Учасники семінару

З Володимиром Кметиком

Перший семінар, котрий відбувався з 30 листопада по 1 грудня 1992 року, мав неабиякий успіх. Українські учасники практично з усіх існуючих партій висловлювали свою вдячність нам та опосередковано нашим політичним лідерам у Канаді. Семінар підтримував діяльність новоствореного посольства та його керівника Франсуа Матиса, а він своєю чергою був відкритим для співпраці з нами. Володимир Кметик блискуче впорався із забезпеченням матеріально-технічної бази для української сторони. Без його допомоги й організаційних здібностей досягти поставлених цілей семінару було б набагато важче.

Друга частина проекту, тобто туристично-ознайомча подорож Канадою української делегації, що відбулась 21-30 жовтня 1993 року, пройшла не менш успішно. Четверо депутатів Верховної Ради прибули до Канади якраз у період федеральних виборів. Таким чином, ці парламентарі отримали змогу побувати на виборчих округах, поспілкуватись із організаторами виборів та поспостерігати за процесом виборів у кабінках для голосування. Крім того, практично всі найголовніші партії надали депутатам інформацію про себе, свої прес-конференції, матеріали кампанії та виборчого права. Це була репетиція перед парламентськими виборами в Україні, які мали відбутись у березні 1994 року. Отже, до Канади приїжджали Іван Мусієнко (Соціалістична партія), Анатолій Толстоухов (партія «Трудовий Конгрес України»), Олександр Піскун («Рух») та Олександр Воробйов (партія «Демократичного відродження України»).

Прийом у канадському посольстві

Третя частина нашої ініціативи стосувалась засобів масової інформації як каталізатора демократизації. Семінар під назвою «ЗМІ, вибори, журналістика й демократія» відбувся у Києві 26-31 січня 1994 року. В ньому взяли участь в основному представники Канади найвищого рівня. Так, Арнольд Амбер поєднав роботу в ніч виборів та журналістські інтереси; погодився приїхати на семінар і відомий фахівець у галузі виборчого й медійного права Едвард Аєрс. Згодом до нас при-єдналась Ґлорія Бішоп із Радіо «Сі-Бі-Сі» та Ґордон Бартос з «Торонто Стар».

В. Кметик та З. Кулик були головними учасниками від української сторони. На їхні плечі лягло багато обов'язків, в тому числі й проживання та організаційні моменти семінару за кошти поза його бюджетом.

Як завжди, не вдалось уникнути певних курйозів. Ініціали після прізвища Е. Аєрса наштовхнули українців на думку, що він наближений радник Королеви, тож до нього ставились як до вельможі. Йому надали просторий номер у готелі, всюди возили спеціальною машиною. Дружині пана Аєрса влаштували окрему прогулянку Києвом, задовольняли її найменшу примху. Одного разу, коли ми повертались із вечірньої вистави в театрі автобусом (адже кожен хотів бути ближчим до людей), до пані Аєрс підійшов якийсь п'яний чоловік, зловив її за руку і захотів поцілувати. Ми заметушились, однак вона просто віджартувалась.

Обід у посольстві

Четвертий та п‘ятий аспекти проекту так і не вдалося втілити в життя, бо певні політики з Оттави вирішили, що ці заходи потребуватимуть занадто багато зусиль від тих самих людей. Натомість, успішно реалізувались інші проекти, які були організовані на заході Канади.

УКРАЇНА

Усім, мабуть, зрозуміло, що Україна (поряд із дружиною та родиною) була моєю найбільшою пристастю в житті. Я відкрито визнаю, що належу до українських націоналістів. Крім того, я свідомий патріот Канади, підтримую Ізраїль та майбутній Курдистан. Цілком природно, що я прагну бачити Україну, Курдистан та Ізраїль схожими на Канаду, проте, зважаючи на їхніх сусідів, таке важко уявити. Минуле, сьогодення й майбутнє України завжди були на першому місці в моїх думках. Тож коли в 1989 р. з’явилась нагода з’їздити до України, я охоче скористався нею. Відтоді, за ці понад двадцять років я ніколи не марнував можливості приїхати, іноді навіть двічі чи тричі на рік.

Завдяки цим поїздкам і налагодженим контактам із представниками різних шарів суспільства я добре знаю, з якими проблемами Україна стикається у світі.

Ласкаво просимо до України! 1989 р.

З отцем-доктором Петром Хоминим у Торонто

Однією з найбільших проблем, яку слід подолати, є брак освіченої й відданої своїй справі політичної еліти, яка ставитиме національні інтереси й щире бажання покращити життя людей на перше місце. На цей момент еліта в кращому випадку провінційна, їй бракує здатності бачити ситуацію, вона гнила зсередини. Суспільство загалом теж живе не краще, бо даються взнаки століття тиранічного й гнилого імперського й радянського правління. Мине не одне покоління, перш ніж ставлення людей, їхнє бачення ситуації й режим з його світоглядом зміняться на краще.

Я приїхав до України в 1989 р. – через сорок два роки після того, як я вийшов звідси, й рівно десять років після моєї першої поїздки до Китаю. Це відбувалося в рамках групової подорожі канадських українців. Ми побували в Києві, Львові, Переяславі та Каневі, де похований Тарас Шевченко.

У Львівському університеті я прочитав лекцію на тему «Методологія порівняльної політики», супроводжуючи свою розповідь показом слайдів через проектор.

В кабінеті Проф. І. Юхновського перед лекцією

Університетська аудиторія була вщерть заповнена працівниками й студентами філософського факультету, а саму лекцію дуже добре сприйняли. Однак про західний підхід до вивчення політики тоді ще мало хто знав на теренах Союзу, тож не дивно, що всі свої запитання й думки слухачі висловлювали в руслі радянської версії марксистської ідеології. Я отримував справжнє задоволення від лекції. Особливо приємно, що мені вдалося графічно продемонструвати аудиторії, наскільки близько попри свої ідеологічні відмінності перебувають більшовики й нацисти стосовно своєї організаційної структури й політики, зокрема в галузі прав та свобод людини. Дивно, але це не викликало заперечень.

Лекція у Львівському університеті

Мій найемоційніший візит до України припав на 1990 рік, коли в Києві проходив Світовий Конгрес Українців. Сюди я прибув із Кельна, де впродовж року працював у Федеральному Інституті східноєвропейських та міжнародних студій. Засідання відбулися на належному рівні, та для мене нічого не могло зрівнятися з виконанням українського гімну в Київській опері. До цього гімн був заборонений, тож близько сімдесяти років він не виконувався. Публіка не тямила себе від хвилювання, та й я ледь стримував сльози, які бриніли на очах.

На прийомі в М. Івасикова в Києві. Зліва направо: М. Івасиків, генерал В. Мулява, Бао Сухун та Проф. Цзян Чанбінь

Через три роки після того, як я став почесним професором у Китаї в квітні 2001 р., такими ж почестями мене нагородили і в Україні. Я став почесним професором Національного університету «Львівська політехніка». У цьому місті я ходив до школи, ще підлітком брав участь в антинімецькій діяльності. За моєю рекомендацією, університет надав звання Doctor Honoris Causa й ректорові МакМастерського університету Пітеру Джорджу. Це посприяло академічним обмінам між університетами, адже до нас декілька разів приїжджали студенти й співробітники університету. Крім того, наш університет відвідали й обидва ректори – нині покійний Юрій Рудавський та теперішній ректор Юрій Бобало. Щиро сподіваюсь, що така співпраця продовжиться в майбутньому.

Упродовж наступних років, особливо після проголошення незалежності України, мені пощастило зустріти чимало цікавих людей із народу й представників влади. Мені надали перепустку на сесії Верховної Ради, тож я час від часу користався нею. Я навіть побував у домі президента Віктора Ющенка. Я подарував йому кілька томів «Літопису УПА», приємно провів час за обідом із першою леді України Катериною Чумаченко й навіть погрався з їхніми чудовими дітьми. Президента тоді не було вдома, тому в мене не було можливості поставити йому кілька запитань про його політику чи її відсутність стосовно окремих проблем. Під час

Я – почесний професор.
Зліва направо: ректор «Львівської політехніки» Юрій Рудавський та ректор МакМастерського університету Пітер Джордж

Ректор Національного університету «Львівська політехніка» Юрій Бобало

Орден «За заслуги» III ступеня

обіду до нас приєднався близький соратник президента Олег Рибачук. Він завзято розповідав мені, які саме ініціативи він от-от реалізує, щоб наблизити Україну до Європи. В уряді В. Ющенка О. Рибачук відповідав за європейську інтеграцію, та так і не втілив майже нічого (або ж дуже мало) в життя. До того ж, мене дуже здивувало наполягання пана Рибачука вести нашу розмову англійською мовою.

Із президентом В. Ющенком я зустрівся вже в Торонто, де в прекрасній атмосфері ресторану «Старий млин» він нагородив мене орденом «За заслуги» III ступеня. У відповідь я сказав йому про бажання видавничого дому «Літопис УПА» подарувати повний комплект наших публікацій, які вийшли друком на момент розмови, для Президентської бібліотеки в Києві. В. Ющенко не лише з вдячністю прийняв наш подарунок, а й домовився з працівниками посольства, щоб вони одразу спакували книги, адже президент збирався забрати їх літаком додому. Своїм жестом В. Ющенко перекреслив усі рішення київських бюрократів, адже одного разу вони відмовились прийняти наші книги в подарунок, називаючи це провокацією.

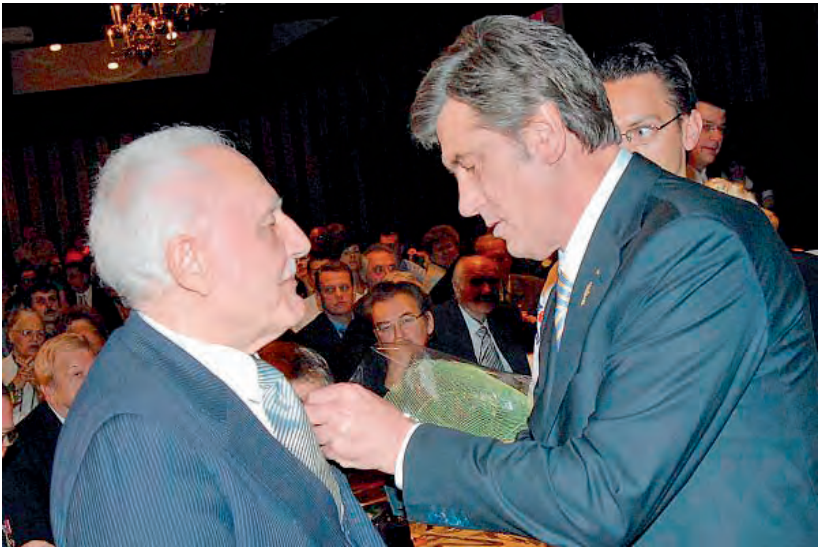

Президент В. Ющенко нагороджує мене Орденом «За заслуги» III ступеня

У Києві мене найбільше вразили дві особистості – автор «Інтернаціоналізму чи русифікації?» Іван Дзюба та провідна представниця інтелігенції Соломія Павличко, котра невдовзі померла.

Саме в помешканні С. Павличко відбулася найцікавіша дискусія за все моє перебування в Києві за участі Івана Дзюби, Миколи Жулинського, Романа Шпорлюка та ще декількох осіб, яких я вже не пригадую. Ми розмовляли про майбутнє України й були доволі скептично налаштовані щодо її швидкого перетворення на демократичну країну. Як це не прикро, але наступні два десятиліття підтвердили, що ми загалом правильно передбачили шлях розвитку країни.

З Іваном Дзюбою й Миколою Жулинським

Я вже писав, що за час моїх поїздок до України мені вдалось виявити місцезнаходження «кримінальної» справи проти мого батька. Згодом, після багатьох років невтомних запитів до різних інстанцій, я зумів роздобути більшість документів із цієї справи й почав готувати їх до публікації. Книга під назвою «Справа батька» вийшла українською мовою в 2011 р. Як я вже згадував, батька заарештували в 1940 році, звинуватили в антирадянській діяльності (ці звинувачення так і не змогли довести) та в червні 1941 року на початку німецько-радянської війни стратили, як і решту тисяч, убитих НКВД. У 1957 р. батька реабілітували. Така звична жорстока поведінка режиму знайшла відображення в цинічному жарті, в якому йшлося про те, що християни на Заході після смерті отримують винагороду в небі, а в підконтрольному радянським силам світі вони можуть сподіватись лише на посмертну реабілітацію.

ПРИКІНЦЕВІ ЗАУВАГИ

Мені судилося жити в найважчий і найдивовижніший період XX-го століття, коли світ переживав не лише багато воєн та геноцидів, а й тріумфи й технічний прогрес, які людство не бачило до цього. У своїй розповіді я коротко згадував про деякі з цих подій, але лише про ті, які певною мірою стосувалися мене. Саме тому ця книга важлива передусім для мене, найближчого кола моєї сім'ї та декількох друзів. Я намагався не повчати, лише описував важливі й другорядні події зі свого життя, які закарбувались у пам'яті. Від самого початку я вирішив не звертатись до документальних джерел, які могли б прикрасити мою оповідь.

Більшу частину свого життя я брав участь в українській визвольній боротьбі, досліджував її й дуже цим пишаюсь. Однак я ніколи не зневажав представників інших націй, хіба якщо ставало очевидним, що вони гноблять та експлуатують інших. Та навіть у таких випадках всю вину я покладав на політичну й культурну еліту, а не на простих людей. Щоби стати зрілим і гордим членом демократичного світу, Україні ще треба пройти непростий і довгий шлях. Не маю жодних сумнівів, що досягнення таких цілей піде на користь не лише її народові, а й усьому людству.

Тістечка, вино й розмови. Зліва направо: Проф. Ґергард Тойшер (німецька мова), Проф. Джон Вівер (історія), Проф. Даґлес Дейвідсон (біологія) та Проф. Петро Потічний (політичні науки)

Зараз мені 83 роки, я більш-менш у доброму здоров'ї, дуже щасливий зі своєю родиною та задоволений прожитим життям. Чи міг я досягти більшого? Можливо, що так, проте зараз уже пізно думати про це. Крім того, в мене залишилось не так багато часу, щоб починати якісь нові справи чи виношувати далекосяжні плани. Тому в роки, які мені ще судилося прожити на цьому світі, я хочу насолоджуватись тим, як ростуть і розвиваються мої онуки. Вони стали невід'ємною частиною Канади, проте завдяки моїм дітям онуки знають українську мову й традиції. Щиро сподіваюсь, що вони стануть важливим і корисним містком для зв'язків між Канадою й Україною.

Хочу висловити слова вдячності Ґрею Годнету за те, що наполіг на написанні цієї книги спогадів. Дякую усім, хто допомагав мені у видавничій справі – доньці Адріані й онукам Аріані й Олександру, Марті Олійник, Осипу Данку, Ігореві Гомзяку, Ані Ладик, а особливо професорам Даґлесу Дейвідсону та Байрону Спенсеру. Надзвичайно терпляча жінка, моя дружина Тамара позбавила мене усіх хатніх клопотів, їй мої найщиріші слова подяки.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

Книги: Подано в хронологічному порядку.

1. P. J. Potichnyj and G. Hodnett, *The Ukraine and the Czechoslovak Crisis*, Canberra, The Australian National University, 1970. 150 pp.
2. P. J. Potichnyj, ed., *On The Current Situation in the Ukraine* (Translation of Mazlakh and Shakhrai, *Do Khvyli*, 1919) Ann Arbor, University of Michigan Press, 1970. 220 pp.
3. P. J. Potichnyj, ed., *Dissent in the Soviet Union*. Hamilton, McMaster University, 1972. 274 pp.
4. P. J. Potichnyj, *The Soviet Agricultural Trade Unions, 1917-1970*. Toronto, University of Toronto Press, 1972. 292 pp.
5. П. Й. Потічний. *Розвиток югославського федералізму*. – Мюнхен: УТГІ, 1974. – 62 с.
6. P. J. Potichnyj, ed., *Ukraine in the Seventies*. Oakville, Mosaic Press, 1975. 356 pp.
7. P. J. Potichnyj and J. P. Shapiro, eds., *From the Cold War to Detente,* New York, Praeger Publishers, 1976. 237 pp.
8. P. J. Potichnyj and J. P. Shapiro, eds., *Change and Adaptation in Soviet and East European Politics.* New York, Praeger Publishers, 1976. 252 pp.
9. П. Й. Потічний, Є. Штендера (ред.). *Волинь і Полісся.* Книга 1.– Торонто: Літопис, 1976. – 255 с. (тривидання).
10. П. Й. Потічний, Є. Штендера (ред.). *Волинь і Полісся.* Книга 2.– Торонто: Літопис, 1977. – 256 с.
11. P. J. Potichnyj, S. McInnes, W. McGrath, eds., *The Soviet Union and East Europe into the 1980s: Multidisciplinary Perspectives.* Oakville, Mosaic Press, 1978. 352 pp.
12. П. Й. Потічний, Є. Штендера (ред.). *Чорний ліс.*Книга 1. – Торонто: Літопис, 1978. – 272 с.
13. П. Й. Потічний, Є. Штендера (ред.). *Чорний ліс*, Кгига 2. –Торонто: Літопис, 1979. – 288 с.
14. P. J. Potichnyj, ed., *Poland and Ukraine: Past and Present*. Edmonton-Toronto, Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1980. 379 pp.
15. П. Й. Потічний, Є. Штендера (ред.) *Українська Головна Визвольна Рада (УГВР), 1944-1945*. Книга 1. Торонто, Літопис, 1980. – 320 с.
16. П. Й. Потічний, Є. Штендера (ред.) *Українська Головна Визвольна Рада (УГВР), 1946-1948.* Книга 2. Торонто, Літопис, 1982. – 535 с.
17. P. J. Potichnyj and Jane Shapiro Zacek, eds., *Politics and Participation Under Communist Rule*. New York, Praeger, 1983. XVII – 284 pp.
18. P. J. Potichnyj and Howard Aster, *Jewish-Ukrainian Relations: Two Solitudes*. Oakville, Mosaic Press, 1983. 70 pp; Second edition, 1987. 92 pp.
19. П. Й. Потічний і Є. Штендера (ред.), (Т. Гунчак, уп). *УПА в світлі німецьких документів, 1942-45*. Книга 1. Торонто, Літопис, 1983. – 253 с.

20. П. Й. Потічний і Є. Штендера (ред.), (Т. Гунчак, уп). *УПА в світлі німецьких документів, 1944-45*. Книга 2. Торонто, Літопис, 1983. – 272с.
21. P. J. Potichnyj, Cui Jianhua, Yang Yingua, Zheng Shupu, eds., *Soviet and East European Studies: A Guide to Western Institutions*. Oakville, Mosaic Press, 1984. 71 pp.
22. П. Й. Потічний, Є. Штендера (ред.), *Українська Головна Визвольна Рада (УГВР)*, *1949-52*. Книга 3. Торонто, Літопис, 1985. – 435 с.
23. P. J. Potichnyj and E. Shtendera, eds., *Political Thought of the Ukrainian Underground: 1943-1951.* Edmonton, CIUS, 1986. 435 pp.
24. П. Й. Потічний і Є. Штендера (ред.), *Перемищина - Перемиський курінь, 1946-47.* Книга 1. Торонто, Літопис, 1986. – 370 с.
25. П. Й. Потічний і Є. Штендера (ред.), *Перемищина - Перемиський курінь*, Книга 2. Торонто, Літопис, 1987. – 262 с.
26. П. Й. Потічний (ред), *Підпільні журнали закерзонської України, 1945-1947.* Торонто, Літопис, 1987. – 608 с.
27. П. Й. Потічний (ред), *Англомовні видання українського підпілля, 1946-47.* Торонто, Літопис,1988. – 200 с.
28. P. J. Potichnyj and H. Aster, eds., *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective.* Edmonton, CIUS, 1988. 560 pp.; 2d Edition, 1990. 538 pp.; 3d Edition, 2010. 538 pp.
29. P. J. Potichnyj, ed., *Soviet Union: Party and Society*. Cambridge: University Press, 1988. 269 pp. Два видання.
30. П. Й. Потічний (ред.), *УПА в світлі німецьких документів, червень 1941 – травень 1943*. Книга 3. Торонто, Літопис, 1991. – 272с.
31. P. J. Potichnyj, et.al., eds., *Ukraine and Russia in their Historical Encounter.* Edmonton, CIUS, 1992. 346 pp.
32. П. Й. Потічний, (та інші ред.), *Україна і Китай: Шляхи співробітництва.* Київ, 1994, – 206 с.
33. П. Й. Потічний,(та інші ред), *Китай і Україна: Шляхи співпраці.* Пекін, Китайська Асоціація Україністів, 1995. – 174 с. *(Китайською).*
34. П. Й. Потічний (ред.), *Спогади "Хріна" і "Островерха": Крізь сміх заліза*. Торонто, Літопис, 2000 – 560 с.
35. П. Й. Потічний, *Павлокома 1441-1945: Історія села*. Торонто, Фундація Павлокома, 2001. – 604 с.
36. П. Й. Потічний і І. Лико (ред.), *Тактичний Відтинок УПА 26-ий «Лемко»: Лемківщина і Перемищина – Документи і матеріали*. Торонто, Літопис, 2001. – 900 с.
37. П. Й. Потічний і І. Лико (ред.), *Лемківщина і Перемищина*: *Політичні звіти, документи*. Торонто, Літопис, 2001. – 895 с.
38. П. Й. Потічний, *Архітектура резистансу: криївки і бункери УПА в світлі радянських документів.* Торонто, Літопис, 2002. – 430 с.
39. П. Й. Потічний (ред.), *Тактичний Відтинок УПА 27 «Бастіон»: Любачівщина, Томашівщина, Ярославщина-Документи і матеріали.* Торонто-Львів, Літопис, 2004. – 600 с.
40. П. Й. Потічний (та інші ред.), *УПА Тактичний Відтинок 28 «Данилів»: Холмщина і Підляшшя - Документи і матеріали* Торонто-Львів, Літопис, 2003. – 1056 с.

41. П. Й. Потічний і Наталка Осьмак (ред.), *Кирило Осьмак – Президент УГВР: Документи і матеріали.* Торонто-Львів, Літопис, 2004. – 880 с.
42. П. Й. Потічний, *Літопис УПА – Історія: Документи і матеріали.* Торонто-Львів, Літопис, 2005. – 658 с.
43. П. Й. Потічний (ред.), *Боротьба з аґентурою: Протоколи допитів Служби Безпеки ОУН в Тернопільщині, 1946-48.* Книга 1. Торонто-Львів, Літопис, 2006. – 1332 с.
44. П. Й. Потічний (ред.), *Боротьба з аґентурою: Протоколи допитів Служби Безпеки ОУН в Тернопільщині, 1946-48.* Книга 2. Торонто-Львів, Літопис, 2006. – 1288 с.
45. П. Й. Потічний і М. Посівнич (ред.), *Генерал Роман Шухевич – «Тарас Чупринка» Головний Командир УПА.* Торонто-Львів, Літопис, 2007. – 572 с.
46. П. Й. Потічний (ред.), *Боротьба з аґентурою: Протоколи допитів Служби Безпеки ОУН в Тернопільщині, 1946-48.* Книга 3, Торонто-Львів, Літопис, 2007. – 896 с.
47. P. J. Potichnyj, *My Journey*. Book 1, Toronto-Lviv, Litopys, 2008. 124 pp.
48. П. Й. Потічний і М. Посівнич (ред.), *Українська Головна Визвольна Рада.* Торонто-Львів, 2009. – 136 с.
49. P. J. Potichnyj, *My Journey*. Book 2, Toronto-Lviv, Litopys, 2010. 112 pp.
50. П. Й. Потічний, *Справа батька.* Анкастер-Львів, 2011. – 224 с.
51. P. J. Potichnyj, *My Journey*. Book 3, Toronto-Lviv, Litopys, 2012. 124 с.
52. P. J. Potichnyj, *My Journey*. Ancaster-Lviv, 2012. 344 pp.

[**NB:** Я також допоміг в підготовці «*Українсько-китайського словника*» який опубліковано в Пекіні, Шан'у Іншугвань, Китай у 1990 р.]

Статті:

1. П. Й. Потічний, "На актуальні теми – Україна і Середній Схід", *Suchasnist,* 1969.
2. P. J. Potichnyj, "Adult Education in the Ukraine", *Proceedings of the UNESCO Conference on Adult Education, Involvement and Social Change*, XV. Ljubljana, Institute of Sociology and Philosophy, University of Ljubljana, 1970.
3. П. Й. Потічний, "Радянсько-чеські відносини і Україна", *Новий Шлях*, No. 21-23.
4. "Міжнародні відносини Київського університету", *Український Самостійник*, XXI, No. 11, 1970.
5. "Процвітання і злиття націй в СРСР – Діалектика чи політика?" *Новий Шлях*, No. 13-17, 1967.
6. "Українські військові формації в Другій Світовій Війні", в книзі, *Україна в Другій Світовій Війні*. Балтімор, Меріленд, 1958.
7. "Аналіз руху опору в Україні" *Вісті Комбатанта*, No. 1 (69), 1974, сс. 5-10.

8. P. J. Potichnyj, “The Struggle of the Crimean Tatars”, *Canadian Slavonic Papers*, XVII, Nos. 2-3, 1975. Перевидано в I. Kamenetsky, ed., *Nationalism and Human Rights: Processes of Modernization in the USSR.* Littleton, Colorado, 1977, і в *EMEL*, (Ánkara), No. 99, 1977. (турецькою).
9. “Радянська небезпека: Уява чи реальність” *Вісті Комбатанта,* No. 3 (95), 1978, с. 14-18.
10. “Єврокомунізм і СРСР”, *Вісті Комбатанта,* No. 4 (96), 1978, с. 9-17.
11. “Етнодинаміка і радянські збройні сили”, *Вісті Комбатанта,* No. 5-6 (97-98), 1978, с.15-24.
12. P. J. Potichnyj, “Japanese Articles and Books on the History of Ukraine”, *Journal of Ukrainian Graduate Studies*, IV, No. 2, 1979.
13. “Теорія ‘залежності’: Радянський Союз і Східна Європа”, *Вісті Комбатанта,* No. 5-6 (109-110), 1980.
14. “Корупція-важливий механізм радянської системи влади”,*Вісті Комбатанта*, No.1 (111), 1981.
15. “Що нам кажуть небіщики: Радянська еліта у світлі клепсидр”, *Вісті Комбатанта*, No. 2 (112), 1981.
16. “Ленін, ’революційна ситуація’ і події в Польщі”, *Вісті Комбатанта*, No. 3 (113), 1981.
17. P. J. Potichnyj, “Permanent Representations (Postpredstva) of Union Republics in Moscow”, *Review of Socialist Law* (Netherlands), 1981, pp. 113-168.
18. P. J. Potichnyj and Howard Aster, “Jewish-Ukrainian Relations: Two Solitudes”, *The Ukrainian Weekly*, Nos. 29-34 (18 July-22 August, 1982) and in *Jahrbuch der Ukrainekunde 1982*, Munich, 1982. pp. 102-139.
19. P. J. Potichnyj, “Postpredstva”, *Encyclopaedia of Socialist Law*, Netherlands, 1982.
20. P. J. Potichnyj and Howard Aster, “Modernization and Its Impact on Jewish - Ukrainian Relations”, *The Ukrainian Weekly*, Nos. 508 (30 January – 20 February, 1983); and in *Symbolae in Honorem Wolodymyri Janiw: Naukovyi Zbirnykhvol 10, 1983*, Munich, Ukrainian Free University, 1983. pp. 1050-1068.
21. “Зустріч з Шевченком в Китаї”, *Віднова*, No. 1, 1984. с. 184-190; Свобода, 25 липня, 1984. с. 2, 26.
22. “СРСР та його сателіти озброюють “Третій Світ””, *Вісті Комбатанта,* No. 4 (132), 1984, сс. 27-31
23. “Комуністичні партії світу і їхня міжнародна організація”, *Вісті Комбатанта,* No. 5-6 (133-134), 1984, сс. 53-58.
24. “Російський націоналізм в СРСР”, *Віднова*, No. 2, 1985, сс.132-140.
25. “Андрей Шептицький: Життя і праця”, *Віднова,* No. 3, 1985, сс. 236-246.

26. P. J. Potichnyj, “Ukrainians in Military Formations During World War II” in Y. Boshyk ed., *Ukraine During World War II: History and Its Aftermath. A Symposium*. Toronto, University of Toronto Press, 1985; and in Taras Hunczak and Dmytro Shtohryn, eds., *Ukraine: The Challenges of World War II.* Lanham etc. University Press of America, 2003. pp. 89-106.
27. “Національне питання В СРСР”, *Бюлетень Китайської Асоціації для Вивчення СРСР і Східної*, Березень 3, 1987. (Китайською).
28. “Завдання і цілі української революції у 1917 році”, *Вісті Комбатанта,* No. 1 (141), 1987, сс. 5-13.
29. P. J. Potichnyj, “AkcjaWisla”: The Forcible Relocation of the Ukrainian Population in Poland”, *The Ukrainian Weekly*, Nos. 34-35, August 23, 1987, pp. 5-10; August 30, 1987, pp. 5-13.
30. P. J. Potichnyj, “AkcjaWisla”, *The Ukrainian Quarterly*, XLIV, No. 1-2, Spring/Summer, 1988, pp. 72-90.; і в *Вістях Комбатанта*, No.1 (153), 1988, сс. 27-39 (українською).
31. “Пацифікація України: Радянська боротьба проти підпілля, 1944-1956”, *Альманах Нового Шляху*, 1988, сс. 92-107.
32. “Китай у 1986 році: Враження з подорожі”, *Віднова*, No. 6/7, 1987, сс. 343-355.
33. “Українські студії в Китаї”, *Українські Вісті*, No. 10-11, 1987.
34. “Міжнародна Асоціація Україністів”, *Sulian WenhuaJiaoî Yu*, 2, 1989, сс. 57-64. (китайською).
35. “Україна в жовтні 1989”, *Новий Шлях*, No. 47, Листопад 25, 1989, сс. 2-3; No. 48, Грудень 2, 1989, сс. 2-3; і *Вісті Комбатанта,* No. 2 (166), 1990, сс. 33-36.
36. P. J. Potichnyj, “Glasnost und die UPA” *StudienzuNationalitätenfragen*, No. 5, 1989, pp. 80-111 (німецькою).
37. P. J. Potichnyj, “Elections in Ukraine” *Berichte des Bundesinstitutsfuerostwissenschaftliche und internationaleStudien*, No. 36, 1990), Koeln, 1990. 45 pp. (англійською).
38. “22 Січня”, *Вісті Комбатанта,* No.1 (165), 1989, сс. 13-17; *Українські Вісті*, 25 Лютого, 4 Березня, 1990.
39. “Парлямент України”, *Українське Слово,* No. 2527, 1 липня, 1990.
40. “Парлямент України: Хто є хто?” *Вісті Комбатанта,* No. 4 (168), 1991, сс. 13-16.
41. “Myslpolitycznapodziemiaukrainskiego 1943-1951”, *Zustriczi,* No. 3-4, 1990. сс. 181-191. (польською).
42. “Політична думка українського підпілля, 1943-1951”, *Зустрічі*, No.2, 1991, сс. 137-147; і в *Zeszyty NaukoweUniwersytetuJagielonskiego. PraceHistoryczne.* z.103, MLXXXVIII, 1993, сс. 175-178. (польською).
43. “Літопис УПА як джерело вивчення українського визвольного руху”, *Зустрічі*, No2. 1991, сс. 148-160.
44. “Етнічний склад населення України”, *JinriSulianDongu* No. 3, 1991, сс. 45-50 (китайською); *Вісті Комбатанта*, No.2 (172), 1991, сс. 20-30.

45. P. J. Potichnyj, “The Multi-Party System in Ukraine”, (*Berichte des Bundesinstitutsfürostwissenschaftliche und internationaleStudien*, No. 3,1992), Koeln, 1992, 39 c.
46. P. J. Potichnyj, “Referendum and Presidential Elections in Ukraine”, *Canadian Slavonic Papers*, Vol. 33, No. 2, June 1991, сс. 123-138; в *Aktuelle Analysen* (BIOST), No. 6, February 3, 1992, 8 с. (німецькою); і в Renate Pillinger and Erich Renhart, eds., *The Divine Life, and Love*. *Festschrift in Honor of Rev. Dr. Petro B. T. Bilaniuk.* Graz, 1992, pp. 307- 321.
47. “Українсько-російські відносини в політичній думці українського підпілля під час Другої Світової Війни”, *Сучасність*, Nr. 7, липень 1992, сс. 14-31.
48. П. Й. Потічний і Говард Астер, “Єврейсько-українські відносини”, *Сучасність*, No. 8, серпень, 1992, сс. 165-67.
49. P. J. Potichnyj, “Elections in the Ukraine, 1990” in ZviGitelman, ed., *The Politics of Nationality and the Erosion of the USSR.* New York: St. Martin’s Press, 1992, pp. 176-215.
50. P. J. Potichnyj, “The March 1990 Elections in Ukraine” in Bohdan Krawchenko, ed., *Ukrainian Past, Ukrainian Present*. New York: St. Martin’s Press, 1993, pp. 123-133.
51. “Що таке політика?”, *Сучасність*, No.8, серпень 1993, сс. 62-72.
52. “УПА і німецька адміністрація”, *Сучасність*, No. 12, грудень, 1993, сс. 67-77
53. P. J. Potichnyj, “Das UkrainischeMehrparteiensystem” in G. Hausmann and A. Kappeller, eds., *Ukraine: Gegenwart und Geschichte einesneuenStaates*. Baden, Nomos, 1993, pp. 202-226. (німецькою).
54. P. J. Potichnyj, “Formation of Political Parties in Ukraine”, *Berichte des Bundesinstitutsfürostwissenschaftliche und internationaleStudien*, No. 1,1994), Koeln, 1994, 46 с. (англійською).
55. П. Й. Потічний, “Чи демократична Україна можлива?” в П. Й. Потічний (та інші ред.), *Китай і Україна: Шляхи співробітництва.* Пекін, Китайська Асоціація Україністів, 1995., сс. 69-74. (китайською).
56. P. J. Potichnyj, “Bevoelkerung der Ukraine nachVolkszugehoerigkeit”, *StudienzuNationalitaetenfragen*, No. 7, 1991, pp. 56-73. (німецькою).
57. P. J. Potichnyj, “Die Lemken in der ukrainischenNationalbewegungwaehrend und nachdemzweitenWeltkrieg”, *StudienzuNationalitaetenfragen*, No. 6, 1990, pp. 5-70. (німецькою).
58. П. Й. Потічний, “Українське підпілля в Перемищині” в книзі *Перемишль і Перемиська земля протягом віків. Збірник наукових праць і матеріалів.* Перемишль-Львів, 1996, сс. 195-206.
59. П. Й. Потічний, “Діаспори і міжнародні відносини”, *Сучасність*, No.11, листопад, 1997, сс. 78-84.

60. P. J. Potichnyj and Howard Aster, “Ukrainians and Jews: The Problem of Diaspora Communities in the Context of Statehood”, in Fred Stambrook, ed., *A Sharing of Diversities: Proceedings of the Jewish Menonite Ukrainian Conference, “Building Bridges”.* University of Regina, 1999. cc. 113-122.
61. П. Й. Потічний, “Визнання УПА ‘воюючою стороною’”, *Новий Шлях,* No. 32-33, серпень 2002, ст. 5, 12.
62. П. Й. Потічний, “Мирослав Прокоп як політичний діяч”, *Сучасність,* No. 499, листопад 11, 2002. сс. 138-141.
63. P. J. Potichnyj, “The Lemkos in the Ukrainian National Movement During and After WWII”, в книзі P. Best and J. Moklak, eds. *The Lemko Region, 1939-1947: War, Occupation and Deportation*. Cracow and New Haven, Carpatho-Slavic Studies, 2002, pp. 140-170.
64. P. J. Potichnyj, “The 1946-47 Famine in Ukraine: A Comment on the Archives of the Underground” в книзі Wsevolod W. Isajiw, ed., *Famine-Genocide in Ukraine, 1932-1933: Western Archives, Testimonies and New Research.* Toronto, Ukrainian Research and Documentation Centre, 2003.pp.185-190.
65. P. J. Potichnyj, “The Archive of Soviet Internal Forces as a Source of Insurgency and Counter-Insurgency Studies”, *The Ukrainian Quarterly,* Vol. LIX, No. 3-4, Fall-Winter 2003, pp. 281-292.
66. P. J. Potichnyj, “The Ukrainian Insurgent Army (UPA) and the German Authorities”, в книзі Taras Hunczak and Dmytro Shtohryn, eds., *Ukraine: The Challenges of World War II.* Toronto-Oxford, University Press of America, 2003. pp. 89-106.
67. P. J. Potichnyj, “Pacification of Ukraine: Soviet Counter-Insurgency”, в книзі Taras Hunczak and Dmytro Shtohryn, eds., *Ukraine: The Challenges of World War II.* Toronto-Oxford, University Press of America, 2003. pp. 171-200.
68. P. J. Potichnyj, “Ukrainians in WWII Military Formations”, в книзі Taras Hunczak and Dmytro Shtohryn, eds., *Ukraine: The Challenges of World War II.* Toronto-Oxford, University Press of America, 2003. pp. 201-208.
69. P. J. Potichnyj and H. Aster, “Ukrainian – Jewish Relations: A Twenty-Five-Year Perspective в збірнику A. Polonsky and Y. Shtern, *Polin Vol. 26 - Jews and Ukrainians.* Oxford, The Littman Library of Jewish Civilization, 2014. pp. 407-423.
70. П.Й.Потічний, *Пропагандивний рейд УПА в Західну Європу* (кн. 28, Серія Події і Люди). Торонто-Львів, Літопис УПА, 2014. 160 ст.

[**NB:** Статті у Вістях Комбатанта та в Новому Шляху часто підписані Панталеймон Підлісний і Порфірій Периклевич, а в Українському Самостійнику Петар Павлокомовіч]

Статті в енциклопедії:

1. P. J. Potichnyj, I. Holubnycha, I. Svit, Cui Jian-Hua, “China”, *Encyclopedia of Ukraine*, Vol. I, Toronto, University of Toronto Press, 1984. pp. 452-454.
2. P. J. Potichnyj, “Permament Representation of Union Republics in Moscow”, *Encyclopedia of Ukraine*, Vol. III, Toronto, University of Toronto Press, 1993. p. 851.
3. P. J. Potichnyj, “Pale of Settlement”, *Encyclopedia of Ukraine*, Vol. III, Toronto, University of Toronto Press, 1993, pp. 755-756.
4. P. J. Potichnyj, “Pogrom”, *Encyclopedia of Ukraine*, Vol. IV, Toronto, University of Toronto Press, 1993. pp. 68-70.

Опубліковані інтервю:

1. “Meandryukrainskiejhistorii. Rozmowa z prof. Petrom Josyfom Poticznym”, в книзі Izabella Chruslinska і Piotr Tyma, *Wiele Twarzy Ukrainy.* Lublin, 2005. pp. 209-226. (польською).
2. “Петро Потічний” в книзі Ізабелла Хрусьліньска і Петро Тима, Діалоги порозуміння: Українсько-єврейські взаємини*.* Київ, Дух і Літера, 2011. сс. 175-182.

Збірники статтей:

1. Stefania Szlek Miller, ed., *Ukraine Developing a Democratic Polity: Essays in Honour of Peter J. Potichnyj.* Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1997. 242 с.

ІНДЕКС

1-ий, чота 63
26-ий, тактичний відтинок УПА див. “Лемко”, ТВ УПА № 26
27-ий, тактичний відтинок УПА див. “Бастіон”, ТВ УПА № 27
28-ий, тактичний відтинок УПА див. “Данилів”, ТВ УПА № 28
325-ий, батальйон військової розвідки 118
94, У-1 67
94a, У-4 67
94b, У-7 67
95, У-2 (95-У2, Ударник-2) 53, 67, 91
95a, У-5 67
95б, У-8 67
96, У-3 67
96a, У-6 67

А

ААССС 70, 71, 75
АБН 104
Австралія 190
Австрія 83, 86, 88, 89, 279
Австрійська імперська армія 161
Австрійці 87
Австро-Угорська Імперія 12, 274
Адамс, Р. 189
304
Аґґер, Роберт Е., Проф. 188, 193, 204
Азія 134, 150, 151, 212, 215
Азіяти 278
Аєрс, Едвард, КР (Королівський радник) 285
Аєрс, дружина 285
Айві ліґи школа 109
Айзенгавер, Двайт Д. 178
Айзенштат, Дженет, Проф. 189
АК (Армія Крайова) 7, 20, 40, 48, 53, 264
Академія Політичних і Суспільних Наук 251
Академія Політичних Наук 251
Акція Вісла 34, 107, 259
Алберта, Пров. (Канада) 190
Алушта, м. (Україна) 241, 304
Амбер, Арнольд 285
Америка, Північ 251, 252
Американська Асоціація Сприяння Славістичних Студій (ААССС) 251, 252, 256
Американська Асоціація Політичних Наук 207, 251
Американська розвідча служба 66 див. ЦРУ
Американські війська 91 див. Армія США
Американські вояки 150, 151
Американські окупаційні війська 135

Американська Окупаційна Зона Німеччини 57, 72, 78, 90
Американські студенти 156
Американські університети 156
Американці 25, 90, 92, 93, 96, 97, 99, 116, 133, 134, 145, 150, 157, 190, 193, 243
Амур, р. 213
Андрусяк, Микола, Др. 27, 43
Англійський канал (Ла Манш) 110
Англія 105, 194, 253 див. Об'єднане Королівство
Аннаполіс, м. Мериленд (США)
Арабські армії 193
Арель, Домінік, Проф. 256
Представництва УГВР 246
Армія Крайова див. АК
Армстронґ, Джон, Проф. 202
Арнольд, Аґнєшка 268-270
Артолєц 86
Астер, Говард, Проф. 188, 196, 200, 201, 280-283
Астер, Сідней, Проф. 201
Архів Місії УПА 246
Аткінсон, Майкел М., Проф., 189, 194
Атлантичний океан 260
Афтанас, Андрій 47
Афтанас, Іван 47
Афтанас, Марія 47
Андергіл, Дж. Р. 189

Б

Баварія, Лянд (Німеччина) 72, 86, 90, 103, 107, 274
Базаклик (Сінчан, Китай) 223
"Байда", май. див. Миколенко, Петро
Балкани 201, 202
Балтимор, шт. Мериленд (США)
Бальниця, с. (Польща) 72
Бандера, Андрій 253
Бандера, Степан 29, 99, 104
Банф, м. (Канада) 252, 253, 255
Баньска Бистріца, м. (Словаччина) 83,256
Бао, Сухун 217, 239, 241, 242, 290
Барка, Василь 172, 173
"Бартель" див. Більо, Дмитро
Бартос, Ґордон 285
Бартківка, с. (Польща) 12
"Бастіон" 27 Тактичний Відтинок УПА 67
Бачельор, Шіла 196
Бейджін (Пекін), м. (Китай) 213, 216, 218-22, 228, 232, 237, 238, 243
Белґрад, м. (Сербія) 196, 205, 206, 208, 210
Белґрадський Університет 196, 206
Берлінський Вільний Університет 196, 270
Бєларусь 201
Бєлоруси 170

Бєла-Дуліце, с. (Словаччина) 83
Береза Картузька, Польський конц. табір 10
Берлін, м. (Німеччина) 196, 255, 256, 257, 270, 272
Бескиди 59, 280
Беш, Теодор 247
Бєлєц, Станіслав 49
Бєли Поток, с. (Словаччина) 83
Бієліна, м. (Боснія і Герцеґовіна) 208
Бжезінскі, Збіґнєв, Проф.168
Бібліотека Міжнародної Організації Праці 277
Біланджіч, Душан 204-206
Біланджіч, Владімір 196, 206
Білінський, Ярослав, Проф. 177, 178, 270, 273
“Білий” 60
Білоус 283
Біль, Дмитро (“Бартель”) 52, 53, 62
Більшовики 19, 278, 289
Бірча, м. (Польща) 14, 57
Бішоп, Ґльорія 285
Біс, Юзеф (“Вацлав”) 48, 50
Бильніце, с. (Чехія) 84
“Бистрий” 79
Блєдербуш, Елізабета 147
Бнай Бріт 178
Бобало, Юрій, Проф., Ректор 290, 291, 306, 338
Богачевська-Хомяк, Марта, Проф. 270
Богемія (Чехія) 81, 83
Бойл, Патріція (Пет) 156, 157
“Боксер” див. Хома, Йосиф
Болгарія 203
Болгари 203, 254
Боннер, Єлєна 200
Боряк, Геннадій, Др. 250
Боровець Тарас (“Тарас Бульба”) 27, 42
Боровніца, с. (Польща) 52
Боснія і Герцеґовіна 207, 208
Боснія див. Боснія і Герцеґовіна
Боснійські серби 208
Босняки 208
Бостон, м. Мас. (США) 110, 112
Борнс, Артур Н., Проф., Ректор 188
Боцюрків, Богдан, Проф. 216
Боцюрків, Віра 216
Брахмани 157
Брекенрідж, Джордж Б., Проф. 188
Бремен Гаффен, Порт, (Німеччина)
Бремен, м. (Німеччина) 111
Брезно, м. (Словаччина) 82
Барґґорн, Фредерік, Проф. 179, 180
Бриґідкі, тюрма, Львів 28
Британська розвідча служба 66
Брно, м. (Чехія) 79, 84, 86

Бромке, Адам, Проф. 188, 194, 253, 254
Броц, Говард М., Проф. 189
Бруклин, м. НЙ (США) 10
Бугаєвський, Юрій 237
Буковина 279
Баффало, м. НЙ (США) 181
Бурдс, Джефрей 98
Бурк, Джон Е., Др. 188
Бурко, собака 11, 33
“Буркун” 60
Бюлетень Українського Товариства для Студій Азійських Проблем 33
Б’ялер, Северин, Проф. 168

В

Ваг, р. 83
Ваґнер, Проф. 155, 169
Вайкікі Пляж, Гаваї 127-128
Васудева, Прабгу Датті 157
Ватикан 248
“Вацлав”, Бісс, Йозеф 48, 50
Варнер Касерне, Мюнхен 103
Варшава, м. (Польща) 256, 267-268
Вашінгтон, м. (США) 152,
Веґшайд, (Баварія) 86,99
Великий Мур (Китай) 36, 58, 59
Велс, Д.М., Проф. 189
Вернар 79, 256-257
Вернадський, Володимир 155
Вернадський, Джордж, Проф. 179
“Верниволя” 60
“Веселий Львів”, театр 43
Вестін, Аллен, Проф. 168
Вівер, Джон, Проф. 294
Віднова 270-272
Вінгам, Ґ. Р. 188
Відень, м. (Австрія) 118, 274
Війська Американського Флоту 124
Військова Академія в Нанджін, Китай 233, 235
Вірджінія, Штат 176, 243
Виґнаньскі, Підполк. 56
Видра, Йосиф 47
Видрін, Д. 283
Вишня Боца, с. (Словаччина) 82
Вляра, р. 84
Внутрішня Монголія, автономний реґіон (Китай) 230, 232
Водяний струмінь (фонтан), Женева (Швайцарія) 278
Волинь 34, 42, 51, 248, 282
Воробйов, Олександер 284
“Ворон” 67
Вокер Лейк, Невада 125, 158, 176, 207, 253, 255
Врубель, Павел, Проф. 259
Вуганьський Університет 243
Вугань, м. (Китай) 219-220, 242

Г

Вуші, м. (Китай) 216, 222
Гаднет, Ґрей, Проф. 21, 62
Галичина, реґіон (Україна) 67
Галаган, Борис 66
Галичина-Фільм (Львів, Україна) 282
Гамільтон, м. (Канада) 7, 9, 80, 90
Гарвардський Університет 99
Гацімовіч, Майк 25
Генґчов, м. (Китай) 36
Гарасимів, Богдан, Проф. 21
Ге, Жунчан 61
Гейлюнцзянський Університет 216
Гейлюндзянський Університет 35, 39
Гейлюндзян, провінція (Китай) 33, 35, 39
Гейлюндзянський Університет в Харбіні (Китай) 215, 219
Герроґейт, м. (Англія) 72-74
Герман, Ганна 93
Гофман, Дж. Дейвід 7
Гоггот, м. (Китай) 49, 51, 52
Голман, Аллен, Др. 103
Голубнича, Лідія 32
Голубничий, Всеволод, Др. 32
Гомзяк, Ігор, Др. 66, 82, 114
Гонолюлю, м. (США) 71
Горак, Стефан, Проф. 22
Гринів, Євген 80
Гришко, Василь 90
Громадяни Канади див. канадійці
Гуйвейбіни 45
Гунчак, Тарас Г., Проф. 78

Ґ

Ґазета Виборча, (Польща) 86
Ґанбі, Інґер 22
Ґанє, Волтер Д. Ґ., Др. 8
Ґарміш-Партенкірхен, м. (Німеччина) 21, 22, 72, 74
Ґвейлін, м. (Китай) 49, 52
Ґвелф, м. (Канада) 13
Ґвелфський Університет 193
Ґво, Гаоє 48
Ґєрек, Едвард 79
Ґлобе і Мейл, газета 13
Ґольдфарб, Мартін 103
Ґольдштайн, Маршал Н., Проф. 8
Ґомулка, Владислав 79
Ґулд, Рон 103
Ґрейді, Дональд Дж. 8, 11, 13
Ґрейді, Льолян 11, 12
Ґрегем, Джек, Проф. 12
Ґрент, Дж. П., Проф. 8

Д

Дакворт, Г., Проф. 183
Данко, Осип, Др. 179, 295
“Данилів” 28 Тактичний Відтинок УПА 67
Данилів, Юрій, Др. 267

Данилів семінар 256, 259
Далекий Схід 127, 230
Дверник, с., Лемківщина (Польща) 280
Деґґендорф, м. (Німеччина) 96, 98, 99, 103
Дейвідсон, Даґлес, Проф. 294, 295
Дейві, Ґрент Р., Проф. 188, 190
Дейвіс, капітан 142
Делаварський Університет 270
Дельта Фі Альфа 157
Держтелрадіо України 282
“Деркач” 84
Детройт, м. (США) 57, 246
Джейсек, Генрі, Проф. 188, 194
Джілас, Мілован 202
Джінґрас, Франсуа П., Др. 188
Джордж, Пітер Дж., Проф., Ректор 10, 110, 111
Дзівік, Іван 262
Дзюба, Іван 222, 239, 292, 293
Дін, Патрік, Проф., Ректор 190
Дильонґова, с. (Польща) 9, 10, 52
Динів, м. (Польща)
Дистрикт Колумбії, (США) 158, 176, 207, 253, 255
Добромиль, м. (Україна) 19, 257
“Дон” див. Камінський, Збіґнєв
Дорн, Кнут, Др. 180
Доротея 117
ДП (біженці) 99, 103, 106, 107, 109, 110, 160
Дрогобич, м. (Україна) 43
Друга Світова Війна 9, 118, 134, 170, 177, 232, 245, 248, 257, 259, 262, 274
Дубровнік, м. (Хорватія) 207
Дубиняк, Роман 247
Дуда, Михайло (“Громенко”) 51-53, 57, 60, 65-67, 69, 70, 72, 73, 76-79, 83-86, 90, 92, 96
Дудкевич, Софія див. Сидорик, Софія
Дукля провал 45
“Думка”, хор 153
Дурдинець, Василь 281
Дунай, р. 96
Душник, В., Др. 178.
Дюґан, Рей 180, 183
Дюґан, Сильвія 180, 183

Е

Едмонтон, м. (Канада) 253
Елейн 117
Ельбльонґ повіт (Польща) 107

Є

Єйльський Університет 160, 163, 169-170, 178-180

Єйльський Університет, Бібліотека 169, 179, 278
Європа 113, 116, 154, 181, 206, 249, 292
Європейські країни див. Європа
Європейський Союз 265, 274
Європейці 90, 116, 154, 217, 240, 274
Євразія 114
Єдвабне-масакра 268
Єрусалим, м. (Ізраїль) 208, 256
Єстржабіце, с. (Чехія)
Єзуїти 181
Євреї 10, 29, 37, 39, 42, 150, 249, 257-258, 268
Ємець, Олександер 281
Єйтс, Ш.А.Б., Проф. 189

Ж

Жаготин, с. (Польща) 51
Женева, м. Швейцарія 97, 98
Жулинський, Микола, Др. 239-240, 245, 282, 293

З

Задорожний, Іван Дириґ 115
“Заяць” 79
Запоріжжя 39
Зегна або Вісна, р. 78
Зінкевич, Осип 177
Зюбенко, НКВДист 14
Злата Баня, с. (Словаччина) 78
Злепко, Дмитро, Проф. 270
Злін, м. (Чехія) 84
Зося див. Карпа, Софія
Зубар, Марко 157
“Зубченко” див. Гузар, Василь, Др.
Зиблікевич, Євген 270
Зімон, Надія 280
Зімон, Ґергардт, Проф. 279, 280
Захід 67, 86, 90, 202, 216, 221, 241, 259, 265, 293
Західна Канада 286
Західна Німеччина 53, 57, 66, 70, 72
Західна Європа 65, 71, 100
Західна Україна 81

І

ICSEES 252
Ілі, р. 225
Індуси 157, 278
Інститут Української Мови 219
Ірландці 114, 156-157, 166
Ірландці-американці 157
Ізар, р. (Німеччина) 107
Ісаєвич, Ярослав, Проф. 242

Ізраїль 286
Ізраїлітани 193
Істребітєльниє Батальйони 48
Італія 105, 279
Італійці 35, 118, 123
Івасиків, Мирослав 290
Інститут Української Археоґрафії 250
Іван-Павло II, Папа 247-248
Іван, Св. 26

Ї

Їнґ Вей Юнґ 245
“Їжак” 79

Й

Йокогама, м. (Японія) 127, 129, 138, 149
Йокуска, Шпиталь Морського Флоту США 140
“Йоміюрі Шімбун”, Ґазета 137
Йоркський Університет 201, 243

К

Канісіус коледж 181
Каплан, Джеральд 283
Каппадосія, Еціо, Проф. 192
Карлтонський Університет 194, 216, 253
Керрол, Барбара А., Проф. 189
Карпати 7, 45, 53, 57, 59, 65, 67, 68, 70, 75, 78
КАС Бюлетень 252
Китайська Асоціація Україністів (КАУ) 241, 249, 251
Китайська цивілізація 150
Китайська армія 141, 237
Кавказькі народи 201
Кавказ 43
Канадські університети 181, 213, 217
Канадійці 216, 235, 243, 271
Канадські українці 288
Канадська Асоціація Політичних Наук (КАПН) 251
Канадська Рада 202, 252
Канада західна 286
Канадська Асоціація Славістів (КАС) 251, 252
Калґарі, м. (Канада) 201, 253
Калґарський Університет 201
Каліфорнія, Штат (США) 119, 121, 124, 256
Канада 110, 112, 178, 180, 183, 184, 202, 211-213, 215, 217-219, 235, 237, 239, 242, 247, 252, 253, 258, 260-263, 265, 268, 280, 281, 283-286, 295
Китай 150, 168, 212, 213, 215-217, 219, 221-222, 224, 226, 228, 230-234, 237-240, 242-245, 271, 272, 288, 290

Китайці 151, 191, 213, 216, 217, 226, 228, 230, 237-241, 243, 245
Китайська Академія Суспільних Наук 213, 215, 216, 221
Китайські збройні сили 141, 237
Китайські внутрішні поліційні війська 225
Китайські вояки 225
Клей, Люціус, Ґен. 100
Клівленд, шт. Огайо (США) 110
Колман, Вільям Д., Проф. 189
Колумбійський Університет 164-167, 179, 190, 211, 212
Колумбійський Коледж 109
Конектікат, Штат (США) 59, 159,161
Коронадо, остров, Каліф. (США) 125
Козаки 39
Козаки на німецькій службі 43
Коте, Марсель 103
Колтер, Герріс, Др. 283
Кутс, Джеймс 283
Кован, Едґар 281
Крим 200, 241
Кримські татари 200
Канінґгем, Роберт Б., Др. 188
Кабукі, театр 132, 145, 146
Качинскі, Лєх, През. 265
“Кадило” див. о. Шевчук, Василь 60, 70, 72, 77
Калуґін, Олєґ, Ґен. КҐБ 169
“Калина” див. Лопатинський, Юрій (“Калина”), полк. УПА 171-172, 175
Камакура, м. (Японія), 146, 149
Камінський, Збіґнєв (“Дон”) 106
Камінський, Анатоль, Др. 172, 174
Кампо, Володимир 281
Каніоге Бей, Гонолюлю (США) 126
Канів, м. (Україна) 288
Карпа, Дарія 23, 24, 31, 34
Карпа, Софія (Зося), 9, 22, 49, 259
Карпінскі, Якуб 270
Карванський, Дмитро (“Орський”) 53, 57
Кашицкі, Франек, 47
Каземзадег, Фіруз, Проф. 179
КБВ, Корпус Внутрішньої Безпеки, Польща 56, 64
Ке Пао Цьван 222
Кенчоджі Зен, святиня 149
Кеннеді, Джон Ф., През. 180
Кенінджі, святиня 149
Кентій, Анатолій 250
Кернаґан, В.Д.К., Проф. 188
Керсел, Джек Е., Проф. 182, 187

Керштен, Йоахім 205
КҐБ 45, 169, 175, 241, 262
Київська Русь 200
Київські Січові Стрільці 160
Кінґ, Лес, Проф. 219
Кінґслі, Жан П'єр 283
Кінґстон, м. Он. (Канада) 181
Кіс, Теофіль, Проф. 270
Кметик, Володимир 261-262, 282, 284, 285
Кобе, м. (Японія) 150
Кох, Еріх 30
Келєр, Е.М. 188
Кельн, м. (Німеччина), 255, 279, 289
Когут, Стефанія 265
Кононенко, Кость 172
Коновалець, Євген, полк. 160
Конрад Аденауер Фундація 257
Контінєнт, журнал 270
"Коник" див. Гальо, Михайло 57
Корабель, Генерал Гершей 112
Корея 118, 133, 139, 141, 160, 259
Корейський півостров 141
Корейська війна 65, 151, 212, 235
Корейці 133, 151
Корець, реґіон (Україна) 282
Корець, м. (Україна) 282
Коричани (Чехія), 84
Коштовська, Марія 47
Кошіце-Прешов, автострада 78
Косово 208, 210
Костан (Костаніян) Каро 151
Котів, с. (Польща) 259
Коцьолок, Ярослав ("Крилач") 60
Ковальскі, друг 119, 123
Краків, м. (Польща) 273, 280
Крамер, доповідач 178
Кравців, Богдан 172-173
Кременчук, м. (Україна) 241
Кремль див. СРСР
Кріве, ліс 77
Крівоклят, м. (Чехія) 84
Кромпахи, м. (Словаччина) 79
Кропоткін, Петро 183
"Крилач" див. Коцьолок, Ярослав
Кучма, Антін, о. 159
Кучма, Леонід, Президент 275
Куйбіда, Василь 265
Кук, Василь, ген. УПА 270
Культура, Польський Журнал 270
Кулик, Микола 245, 247
Кулик, Зиновій 282-283, 285
"Кум", Др., лікар УПА 57
Куник, Еміль ("Груша") 79
Курдистан 286
Курильські острови 150
Куронь, Яцек 267
Курись, Андрій ("Жук") 78
Кузьмина, с. (Польща) 52

Кванґсі-Чван, Автономний Реґіон (Китай) 230
Київ 219, 237-239, 241-242, 246, 249-250, 259, 262, 265, 280-281, 285, 288-290, 292-293
Кийов, м. (Чехія) 84
Кйото, м. (Японія) 149, 151
Кюшу, остров (Японія) 150
“Кивай” 60
Квін Університет 181

Л

Лабунька, Мирослав, Проф., Ректор 276
Лавринович, Олександер 283
Лазор, Роман 160
Лайонс, Вільям Е., Др. 188
Лас Веґас, м. (США) 126
“Лагідний” див. Футала, Лев
Ладик, Аня 295
“Ластівка” див. Янковський, Григорій
Лейк Люіз, оз. (Канада) 254
Ланчак, Любомир (Любко) 42
Ламсден, Юніор Ч. 188
Лебедь, Микола 104, 170-172, 176-177
”Лемко”, УПА 26
Лемки 73,75 див. Руснаки
Ленін, Владімір 167, 198, 283
Ленінґрад (тепер Санкт-Петербурґ), м. (Росія) 211
Лентнер, Г. Г., Проф. 188, 193
Лі, Альвін А., Проф., Ректор 190, 215, 219
Лі, р. 230, 233
Ліхтен, Джозеф. Л., Др. 178
Ліля 110, 117
Ліпсон, Лєон, Проф. 179
Ліптовски Градок, м. (Словаччина) 82
Ліптовскі Мікуляш, м. (Словаччина) 82
“Лісовик” 60
Лісув, с. (Польща) 107
Літопис УПА 172, 245-250, 259, 290, 292
Лико, Іван 245
“Лиска”, собака 11, 33
Лисяк-Рудницький, Іван, Проф. 178
Липинського Інститут (Філядельфія, США) 271
Любляна, м. (Словенія) 203-204
Лозицький, Володимир 250
Лончкі, с. (Польща) 52
Лонцького тюрма, Львів (Україна) 262
Лопатинський, Юрій (“Калина”), полк. УПА 171-172, 175
Лос Анджелес, м. (США) 151, 256, 259
Лупул, Манолій, Проф. 202

Лювіс, Том Дж., Проф. 188
Люгачовіце, м. (Чехія) 84
Лю Дун, Проф. 219, 221, 242
Лядце, с. (Словаччина) 83
Ляммерт, Норберт, Др. 257
Ляндсгут, м. (Німеччина) 99, 103
Ляндштайн, с. і замок (Чехія) 86
Ля Саль Університет 276
Ляпінский, Лєон (“Зенон”) 66, 106
Львів, Міська Рада 25
Львів, опера 28, 38
Львівська Політехніка, Національний Університет 290-291
Львівська залізнична станція 32
Львівський Університет 289
Львів, м. (Україна) 10-11, 13, 20, 22-23, 29, 34-36, 38-39, 41, 43-45, 48, 160-161, 241, 245, 247, 261-262, 264-265, 282, 288, 290
Львівська область 262, 265

М

Македонці 203
Маґочі, Р.П., Проф. 208, 210
Маєвскі 123
Майстренко, Іван 172
Макар, Володимир 247
Манчукуо 214
Манджурія 213
Марч, Р. Р., Проф. 188
Маркузе, Герберт, Проф. 167
Мардак, В. 279
Марґолін А., Др. 178
“Марічка” див. Савчин, Марія
Массі, Г. 188
Матис, Франсуа А., Посол 249, 281, 284
Матвієйко, Мирон 66
Морська Піхота США 100, 119, 121, 123, 126, 137, 151, 170
Манітобський Університет 276
Маршала План 150
Мартін, м. (Словаччина) 83
Маркс, Карло 167, 172
Мазепа, Іван, Гетьман 27, 221
Мазлах, С. 202
Макіннес, С., Др. 189
Макайвор, Крейґ, Проф. 182, 192
МакМастер Університет 181, 183, 187, 189, 193, 195-197, 201, 203-206, 210-212, 215-217, 219, 253, 256, 259-260, 274, 282, 290-291

МакМастер, Віллям, Сенатор 187
Меллінґ, Джон, Проф. 188, 193
Меморіальне товариство 261
Мічіґан, Штат 57, 203
Міхнік, Адам 266-267
Мінґ, могили (Китай) 216
Міршук, Д. 246
Місило, Євген 267
Мізерний, Василь-Мартин ("Рен") 58-59, 68, 70, 72, 75
Могильницька, Марта див. Шанковська, Марта
Монґар, Т. М., Проф. 188, 191, 193
Монголи 232
Монтенеґро (Чорногора) 208
Мур, Марлін 202
Морава, р. (Чехія) 84
Моравія (Чехія) 78, 80, 83-84
Мороз, Олександр 281-282
Морська Піхота США 100, 119, 121, 123, 126, 137, 151, 170
Морська Піхота США (СС), мобілізовані 119
Мороз, Раїса 270
Москва, м. 139, 197, 206-207, 222, 237, 249, 267
Москалі див. росіяни
Мостар, м. (Боснія і Герцеґовіна) 209
"Мотря" 60
Мотика, Ґжеґож, Др. 267
Польова Жандармерія 61, 110-111, 127
Мудрик, Андрій 34, 43
Мудрик, Василь 14
Мулява, Володимир, ген. 290
Мумбай, м. (Індія) 157
Мюнхен, м. (Німеччина) 103-104, 106, 109-110, 158, 196, 201, 212, 216, 246, 256, 274, 278
Мюнхен, район 103
Мюнхенська Ґімназія 109
Мускока, район (Онтаріо, Канада) 180
Муссієнко, Іван 284
Миколенко, Петро ("Байда") див. Савченко, Микола
Міжнародний Комітет Радянських і Східно-європейських Студій 251-253
Міжнародна Організація Праці (МОП) 277-278
Міжнародна Асоціаія Україністів 251
Міжнародний Клуб Університету Темпел 157
Міжнародний Комітет Радянських і Східно-європейських Студій 251-253

Міжнародна Організація Біженців 105, 109
Мічіґанський Університет 203, 270

Н

Німецька Асоціація Східноєвропейських студій 251
Нідерландська преса 94
Нідерландка 147
Нідерландські ґенерали 246
Наукове товариство Т. Шевченка НТШ 251
Носсаль, Кім Річард, Проф. 189, 194
Нова Бистріце, м. (Чехія) 86
Нове Вес-Роштейн, м. (Чехія) 86
Новак, Дерри, Проф. 182-183, 187, 193
Нові Сад, м. (Сербія) 210
Новаковска, Ядвіґа 268-269
Нижанковичі, м. (Україна) 262
Німецька Демократична Республіка (НДР) 99
Німецькі громадяни див. німці
Німецькі концентраційні табори 94
Німці 31, 36, 65, 81, 90
Німецько-Радянська Війна 81, 113
Німеччина 16, 21, 25, 36, 65, 72, 74, 90, 94, 96, 99
Народна Визвольна Армія (Китай) 235-236
“Нахтіґаль”, батальйон 20,51
Наґасакі, м. (Японія) 150
Наґоя, м. (Японія) 150
Нанджін Університет 216, 218
Нанджін (Нанкінґ), м. (Китай) 216, 217, 233, 235
Нара, м. (Японія)
Нарочніцкий, Акад. 149-150
Національна Академія Наук України 219, 250
Національна Бібліотека Канади 246
Нацисти 19, 118, 289
Небоженко 283
Нідерланди 207
Ноймаркт, м. (Німеччина) 106
Невада, Штат 125-126
Ню-Брансвік, Провінція 158
Ню-Гейвен, Міська рада 162
Ню-Гейвен, Фундація 165
Ню-Гейвен, м. (США) 59, 159-162, 167, 169, 179, 184
Ню-Джерзей, автострада 158
Ню-Джерзей, Штат 158, 169
Ню-Орлін, м. (США) 251
Ню-Йорк, м. (США) 38, 109, 165, 176-178, 212, 246
Ню-Йорк, Штат 181
Нюман, П. Ц. 198
“Нічний” 67-68

Ніяґара Інститут 281
Ніхольс, Дж. Г. 188
Ніжна Боца, с. (Словаччина) 82
Ніжна Яблонка, с. (Словаччина) 75
НКВД 13-14, 261, 293

О

Об'єднане Королівство 168, 247, 254-255
О'Коннор, Дж. 189
Овквіл, м. (Канада) 202, 258-259
Одоєвскі, Влодзімєж 270
Огайо, Штат 110
"ОКО" (Отець коліно), Хомин Петро, Др. 27, 287
Оксенберґ, Майкел, Проф. 243
Онтаріо, Провінція (Канада) 181, 202, 258
Осадчук-Кораб, Богдан, Проф. 196, 199, 270-274, 277
Оттава, м. (Канада) 181, 213, 246, 252, 256, 259, 270, 281, 286
ОКВУПА 175
Ольга, Сестра Служебниця 159
Олійник, Роман, Др. 172, 174
Ольштин, Воєвудство (Польща) 107
Олика, р. 78
Олійник, Марта 295
Ондава, р. 78
Онишкевич, Мирослав ("Орест") 60
"Орський" Карванський, Дмитро 53, 57
Ортинський, Любомир, Др. 172, 174
Осака, м. (Японія) 137, 150
Осакада, Мотої 137
Ослава, р. 59, 68
ОСС 168
Отто Гарасовіц 180
Орієнт 129
ОРМО (Охотніча Резерва Міліції Обивательскєй) 51, 53
ОУН 37, 104, 106, 118, 172
ОУН (Б) 20, 104, 106
ОУН (М) 104
Озимко, Михайло ("Залізняк") 84, 86, 92
Отавський Університет 256, 270

П

Пачковскі, Анджей, Др. 267
Паладійчук, Роман 212, 213, 260
Папін, с. (Словаччина) 75
Паріс, остров 119
Париж, м. (Франція) 266, 270
Пашков 283
Пасленк, ґміна (Польща) 107
Пассав, м. (Німеччина) 93, 96, 99
Павлокома, с. (Польща) 7, 10, 11, 20, 34, 40, 41, 44, 45,

47-50, 52, 264-266, 268
Павличко, Соломія 292-293
Перл Гарбор, порт Гаваї (США) 127, 150
Печ, м. (Косово) 208, 210
Пеленська, Христина 272
Пеленський, Ярослав 178, 199, 207, 271, 272
Пенделтон Військовий Табор див. Табор Дж. Г., Пенделтон 121, 124
Пенсильванський Університет 152-153
Переяслав (Переяслав Хмельницький), м. (Україна) 288
Перемишль, м. (Польща) 7, 9, 14, 15, 19, 23, 44, 49, 53, 59, 99
Перемиський Курінь УПА, 57, 58, 60, 67
Перемиська тюрма 14, 19
Перемищина 7, 91
Переворськ, м. (Польща) 23, 32, 45
Петра Потічного колекція - Збір Документів про Підпільну і Проти-Підпільну Боротьбу в Україні 249
“Петя” див. Яріш, Володимир 86
Петроцці, Вейн, Проф. 196
Перша Світова Війна 139, 160, 267
Південна Каролайна, Штат 119
Південна Корея 141
Північна Америка 251-252
Північна Корея 141
Піскун, Олександер 284
Пиріг, Руслан 262
Полісся 34
Поломка, с. (Словаччина) 82
Польська Армія (ВП) 11, 50-52, 64-65, 69, 73, 259
Польська міліція (Ормо) 51, 53
Польська поліція 262
Полтава, м. (Україна) 57, 241
Полтавщина 225
Польща 8, 10, 11, 30, 35, 46, 48, 59, 65, 66, 70-73, 77, 106, 107, 200, 255, 259, 260, 265-267, 271, 273, 279, 280
Поляки 10, 14, 27, 34, 40, 42, 47-50, 52-53, 56, 64-65, 67-68, 70, 99, 106, 114, 154, 160, 259, 265-267, 270
Польська армія 78
Польські комуністичні війська 280
Польські комуністи 248, 280
Польська Армія Крайова (АК) 7, 20, 40, 48, 53, 264
Польське підпілля 30, 34, 42
Польська Служба Безпеки 66, 106

Польсько-Німецька Війна 11, 23
Польський Інститут Америки 251
Польський народ див. поляки
Портер, Т., Проф. 189
Поруби, с. (Польща) 49, 63
“Потап”, Цаляк, Василь 60
Потічна, Адріяна 168, 184, 295
Потічна, Алекса 267
Потічний, Олександер 295
Потічна, Олександра (Леся) 259-260
Потічна, Анастазія 261
Потічний, Андрій 6-9, 34, 259-261
Потічна, Антоніна 260
Потічна, Аріяна 295
Потічна, Дарія (Дарка) 259, 261
Потічні, брати 7-9, 11-12, 24, 34, 41, 49-50, 63, 107, 259-262
Потічні родина 261-263, 294-295
Потічний, Євген 166, 180, 183, 248
Потічний, Іґнац 49
Потічна, Ірина (Ірка) 259-260
Потічний, Йосиф 9-10
Потічний, Іван 23-24
Потічний, Юрій 259,261
Потічна, Катерина 9, 14, 22, 41, 49, 259
Потічна, Катерина (Катруся) 78, 80
Потічна, Олександра 8-9, 14, 22, 25, 32-34, 40
Потічний, Павло 41, 43-44, 48-49, 63, 107, 259-261
Потічний, Петро (батько) 6-10, 12-14, 16-17, 21-22, 29, 257, 259, 261, 293
Потічний, Петро Й., Проф. 7-9, 216, 245-246, 294
Потічний, Петро В. 259, 261
Потічна, Софія (Зося) 78
Потічна, Тамара 109-110, 158-161, 164-167, 169, 180, 184, 196, 278-279, 286, 295
Потічний, Володимир 6-9, 259, 261
Потічний, Зенон 259-260, 265
Потічна-Карпа, Софія 23
Потішко, Василь 172-173
Потсдам, м. (Німеччина) 256-257
Прага, м. (Чехія) 179, 274
Прага-Брно, шлях 86
Прешов, м. (Словакія) 78
Прайс, Лейтенант 130, 137
Прінстон Університет 191
Прінґсгайм, К. Г., Проф. 188
Пріштіна, м. (Косово) 208
Пріцак, Омелян, Проф. 178
Прнявор, м. (Боснія і Герцеґовіна) 208

Прокоп, Мирослав, Др. 104, 171-172, 175
Прусія Східна 35, 66, 259
Пуерто-ріканці 154
Помаранчева Революція 267
Пролог 176
Просвіта 9, 23, 28, 35
Процик, Анна, Проф. 177
Поточний огляд радянської преси 172

Р

Рада Гуманітарних і Суспільних Наук Канади 71
Радонь, Діонізи 265
Раєц, м. (Словаччина) 83
Райс, Дж.Дж. 189
Райхскоммісаріят Україна 30
Рахманний Р. див. Олійник Роман, Др. 172, 174
Королівська Кінна Поліція Канади 242-243
Ріді, Віллям, Др. 197, 199
Ребет, Дарія, Др. 246
Реґенсбурґ, м. (Німеччина) 97, 106, 110
Ревуча, р. (Словаччина) 83
Резнік, Михайло, Посол 239-240, 150, 217, 257, 259, 262
“Рен”, Мізерний Василь-Мартин 58-59, 68, 70, 72, 75
Ріміні, м. (Італія) 105
Ріпецький, Модест, Др. 246-247
Репедь, с. (Польща) 68
Решетар, Дж., Проф. 251
Різник, Василь 105
Рибачук, Олег 292
Росія 155-157, 200, 213, 262, 271, 280
Російська імперія 94
РОА 170
Робертс, Генрі Л., Проф. 168
Робертс, Джон 100, 103, 80, 283
Робінсон, Джероід Т., Проф. 168
Родаль, Альті 77, 258
Родаль, Берел 7, 258
Рокер Фор Клюб, Токіо 147
Ростовцев, М., Проф. 179
Рорбах (Баварія) 87
Рокитов, с. (Словаччина) 77-78
Ротердам, м. (Нідерлянди) 160
Румунія 11, 201
Рим 8, 33, 209
РОА (Власова) 170
Розумний, Ярослав, Проф. 276
Російський Інститут, Колумбійський Університет 165, 167-169
Росіяни 8, 20, 22, 27, 29, 52, 118, 145, 150, 217, 257, 259, 262
Ростовцев, М., Проф. 179

Ротердам, м. (Нідерлянди) 160
“Рубач” 83
Рудавський, Юрій, Проф., Ректор 290-291
Рудно, м. (Україна) 161
Рудницький, Антон, Дириґ. 115, 178
Русини див. українці
Руснаки 75
Ружомберок 83, 256
Русь-Україна див. Україна
Ряшівська тюрма 70, 77, 262

С

Савченко Микола (Петро Миколенко, “Байда”) 57-58, 60
Савчин, Володимир 158
Савчин, Марія (“Марічка”) 175
Савчук, Константин, Др. 177
СБУ 66
Саліна 15, 18-19, 257, 261-262
Салмон, Е.Т., Проф. 183
Сан Діеґо, м. (США)119, 123
Сан Франціско, м. (США) 150, 151
Сан Франціско, затока 151
Сапєга, Лев 29
Саюк, Роксоляна 270
Севастополь, м. (Україна) 241
Серби 112, 205, 208-209
Сербське військо 209
Сіман, Дж. В., Проф. 188
Сербія 207-208, 210
Сибір 141, 211, 230
Середній Схід 193
Сестри Василіянки 158, 161
Сидорук, Н., Др. 188
Сільниця, с. (Польща) 52
Сєнкєвіч, Генрик 33
Сілезія 66
Сільверман, Джеррі М., Проф. 188
Сімферопіль, м. (Україна) 241
Сінджан 223-224, 226, 228, 230
Сітніца, с. (Словаччина) 78
“Скала” див. Гук, Богдан
Скоропадський, Павло Гетьман 160
СКВ 50-53
Сладоєвіч-Шоля 204
Словацька Академія Наук 256
Словацька поліція 73
Словаччина 7, 71-74, 79-80, 256
Словенія 204
Сміт, Дон 201
Сміт-Ленґлєт, М. М. 188
Сміт, Т. А., Проф. 187
Сохор, Зеновія, Проф. 255
Сохан, Павло С., Проф. 250
“Соколенко” 60, 92
Соколюк, Зенон, Проф. 95
Савт Орандж, м. (США) 169
Совєтський і Східно-Європейський Інститут Китайської Академії

Суспільних Наук 213
Совєтська Армія 12, 39, 45, 51, 57
Совєтська Центральна Азія 224
Совєтські Концлагери 253
Совєтські партизани 34, 258
Совєтські Внутрішні Війська 57
Совєтський Союз 10, 14, 19, 47, 72-73, 114, 118, 141, 150, 157, 172, 176, 178-179, 182, 190, 197, 201-202, 206, 212-213, 216-217, 222, 235, 244, 253, 255, 257, 279-280, 289
Совєти 12-13, 19-20, 22-23, 28, 39, 42, 45, 48, 51, 57, 86-87, 90, 96, 98, 100, 240, 253, 262
Спенсер, Байрон, Проф. 189, 295
Спілейн, Мікі 128
Спішска Нова Вес, м. (Словаччина) 79
Спрул-Джонс М., Проф. 189
Св. Юрія, церква в Ню-Йорку 165
Цвинтар Св. Володимира, Овквіл, Онтаріо 259
Стахів, М. 178
Сталін, Йосиф 12, 117, 257, 260
Сталінґрад 35, 37, 44
Старе Место, м. (Чехія) 84
Старовіч, Марк 283
“Старий” 60
Ставнічук, Марина 257
Стебельський, Степан (“Хрін”) 65
Скулкіл Арсенал (Філяделфія, США) 118
Сцєчка, В. 170
Стецько, Ярослав 104
Стокгольм, м. (Швеція) 253, 256
Стабс, Р.В., Проф. 189
Стрийський парк, Львів 43
Студена, с. (Словаччина) 86
Сучасність 172, 270, 272
Суруґаока Гачіман Темпл 149
Свобода, Людвік, ген. 75
Сьвєрчевскї, Карол, ген. 65-66
Свифт, Джонатан 22
Сидор, Микола див. Яріш, Володимир
Сидорик Тамара див. Потічна Тамара 293
Сіян, м. (Китай) 221
Східноєвропейці 253, 266
Східна Азія 212
Східна Європа 6, 17, 22, 26, 79, 86, 90, 91, 96, 114, 155, 168, 182, 183, 197, 202, 260, 270, 271, 276
Східно-європейські країни див. Східна Європа

Східна Прусія 35, 66, 259
США 10, 14, 109-110, 113, 141, 151, 169, 178, 181, 242, 247
США, збройні сили 92, 133, 145
США, Академія Морських Сил 181
СРСР 10, 14, 19, 47, 72-73, 114, 118, 141, 150, 157, 172, 176, 178-179, 182, 190, 197, 201-202, 206, 212-213, 216-217, 222, 235, 244, 253, 255, 257, 264, 270-274, 277, 279-280, 289
Сюн, Чін 219-220
“Сян”, Др. 59, 60, 69
Сян, р. 12, 42, 45, 53
“Сян”, ВО 6 УПА 67

Т

Табір Й. Г. Пенделтона 121, 124
Танґ, Майор 53, 54
Татри, гори 75
Темертій, Джеймс Ц. 77
Тимчасовий уряд Польщі 46
Тернопіль, м. (Україна) 60
Торонто Стар, газета 105
Тоде, Генрі, Ґ., През. 8, 31
Тибет 40
Тихий Океан 124
Тіто, Йованка 24
Тіто, Йозеф Броз 22, 24, 25
Товарисство Україна 241
Токеш, Проф. 74
Толстоухов, Анатолій 104
Томенко, Микола 103
Торонто, м. (Канада) 7, 23, 29, 32, 34, 62, 68, 77, 79, 80, 86, 90, 107, 112
Тожецкі, Ришард, Др. 87
Трієст, м. (Італія) 25
Труман, Давид, Проф. 10
Труман, Герри С., През. 76
Торонтонський Університет 192, 196, 201, 207-208, 249
Труман, Том Ц., Проф. 8, 10, 13
Турфан (Турпан) оаза (Китай) 42, 43, 46
Турфанська заглибина 43
Туреччина 21
Тима, Петро 87, 88

У

Угорщина 21
Університет Міжнародних Відносин Народної Визвольної Армії (Китай) 235-236
Українська Рада Церков і Релігійних Організацій 77
УЧХ 39, 57, 60
“Ударник 2” 95
Угерске Градіште, м. (Чехія) 84

Український Вільний Університет 97
УГВР 118, 170, 172, 258
УГВР, ЗП 104, 106, 246
Уйґурський Автономний Район (Китай) 223-224, 226, 228, 230
Уйґури 225-228
Українсько-Єврейська Зустріч 258
Україна 14, 26-27, 30, 51-52, 57, 66, 72, 75, 90, 100, 104, 106, 118, 156, 160, 170, 172, 179, 184, 192, 200-202, 206, 219, 221-222, 225, 235, 237-241, 245-247, 249-250, 257, 259, 261, 264-265, 267-268, 270-271, 273-277, 279-282, 284, 286-288, 290, 292-295
Україна Північно-Західна 34
Україна Західна 12, 262
Українка, Леся 222
Українці-американці 93
Українська Армія 160
Українська Католицька Церква в Ню-Гейвен 159
Український Центральний Комітет 22
Український Клуб в Темпле Університеті 156-157
УВУ 196, 256, 270, 273-274, 277
УГКЦ 42, 271
Українська діаспора 104, 247, 270
УВАН 251
Український Інститут Америки, НюЙорк 165,175
Українська Повстанська Армія див. УПА
Український Визвольний Рух 66
Українські землі 72
Українська Національна Самооборона (УНС) 42
Українська Православна Церква 214-215
УПЦ-Київський Патріархат 259
Українські біженці 104
Українські студенти 157, 247
Українське підпілля 30, 37, 42, 48, 51, 57, 98, 118, 206, 248-249, 258, 267-268
Українське “село” в Ню-Йорку 165
Українці 8-9, 11-13, 20, 30, 34-35, 37, 42, 44, 46, 48, 50, 53, 65-66, 72, 75, 103-104, 106-107, 114, 157, 168-169, 177-178, 181, 200, 210, 213, 215-217, 247-248, 253, 257-259, 267, 274, 285
Університет Альберти 190, 200
Університет Айови 270-271
Університет Матея Беля 256
Університет Вотерлю 180

УПА 20, 37, 40, 42, 48, 50-53, 55-60, 65, 70, 72-73, 87, 94, 98, 104, 106-108, 115, 118, 151, 170, 172, 175-176, 201, 235, 246, 249, 256-259, 268, 270, 280
УПА ГВШ 90, 258
УПА відзначення 55
УПА Захід 67
Упсаля Коледж 169
Урумчі, м. (Китай) 224-225, 227-228
Усурі, р. 213
УВВ (Українське Вільне Військо) 43

Ф

Федак, Богдан 265
Федак, Дарія 11
Федак, Дарія, дочка Северина 11
Федак, Іван 265
Федак, Михайло 246
Федак, Омелян 265
Федак, Володимир 265
Федак, Марія (Марися) 49, 63
Ф.П. Воль & Ко. 153
Федеральне Бюро Розшуків (США) 178
Федеральний Інститут Східноєвропейських і Міжнародних Студій 279
Файфер, Джордже, Др. 169
“Ферко” Видра, Іван 75
Філядельвія, м. (США) 10, 109-110, 113, 115-119, 123-124, 152-153, 157-158, 160, 271, 276
Філбі, Кім, Сов. аґент 66
Федеральний Інститут Східноєвропейських і Міжнародних Студій 255, 289
Фундація Тараса Шевченка, Канада 82
Фельбруґґе, Ф .Й. М. 207
Філарет, Патріярх 258, 259
Фінландія 12, 280
Фінська війна 12
Фонґ, капітан 234, 235
Форда компанія 57
Факс Чейз, Філядельфія (США) 158, 160
Френкель, Сол. Дж., Проф., Декан 188, 193
Франкфорд, Філядельфія (США) 113
Франко, Іван 222
Франковце, Хорватська партія 205
Фрайштат, м. (Австрія) 87
Фрідман, П., Др. 178
Фуданський Університет 216
Фуджіяма, г. 136, 137
Функ Касарні, Мюнхен (Німеччина) 110, 111
Футала, Лев (“Лагідний”) 60, 79, 92, 96

Фундація Данилівих 256
Фундація Павлокома 265

Х

Харбінський Університет 213
Харків, опера 115
Харків, м. (Україна) 241, 242
Хмельницький, Богдан, Гетьман 28, 33
Холм, реґіон 67
Хомин, Петро, о., Др. 27, 107, 287
“Хрін”, сотник УПА див. Стебельський, Степан 65
Хрущов, Микита 14, 260
Хрищата, ліс 68, 69
Хрищата, гора 68
Хемич, Степан 177
Хома, Йосиф (“Боксер”) 59, 62
Хруслінска, Іза 268
Холодна Війна 259
Хорватія 207
Хорвати 204, 205, 208, 209
Ханас, Юрій 261
Харбін, м. (Китай) 33-36
Хімка, Ж-П, Проф. 77

Ц

Центральне Розвідочне Управління (ЦРУ) 168, 170, 176, 177, 243, 270
Цецілієнгоф, палац (потсдам, Німеччина) 257
Цимбалісти, Мєцьо 47
Цюцюра, Теодор, Проф. 275
Цуй, Цзян Гва 196, 213, 214, 216, 217, 230, 245
Цзян, Чан Бін, Проф. 219, 221, 229, 237, 241, 244, 290
Цзяню, Фен 239, 244
Цзяню, Мао (Мао Мао) 244
Центр Петра Яцика 207
Цу Дін 219, 238

Ч

Чжао, Юнчжун, Проф., Віце-Ректор 219, 221, 233-234, 238
Чан, Чен, Посол 237-238, 241-242
Червона Армія 12, 39, 45, 51, 57
Червоний Хрест 44, 120
Чен, Шупу, Проф. 214, 219
Чески Рудолєц, с. (Чехія) 86
Чайковський, Андрій 24
Чемберлєн, Вільям 157
Чендлер, Вільям М., Проф. 188
Чеппел, Ц. Джеррі, Проф. 201
Чоловскі, Югославський Ґенеральний консул 203
Чорноморець 79
Чумаченко, Катерина див. Ющенко, Катерина
Черчіль, Вінстон, Сер 257
Чехословацькі війська
Чехословакія 70, 72, 73, 75, 77, 83, 84, 87, 160, 201, 256, 274, 279
Чеська безпека 84
Чеське Телебачення 270

Чехи 75, 78, 86, 99, 170
Ченстохова, м. (Польща) 280
Чехословацький загін 79, 83

Ш

Шабльовскі, Ґ., Проф. 188
Шахрай, В. 202
Шандор 215
Шанхай, м. (Китай) 216, 219, 232-234
Шумук, Данило 268
Шанковський, Ігор 146-147
Шанковський, Лев, Проф. 109, 113-114, 118, 160, 172-173, 175, 178
Шанковська, Марта 109, 118
Шапіро-Зачек, Джейн, Проф. 255
Шаповал, Юрій, Проф. 259
Шатов, М. 170
Швеція 253
Шевченко, Тарас 222, 262, 288, 299
Шевчук, Василь, о. (“Кадило”) 60, 70, 72, 77
Шелест, Петро 222
Шевельов, Юрій, Проф. 172, 174
Шен Юнь, Проф. 219
Шептицький, Андрей, Митрополит 42
Шестидневна війна на Близькому Сході 193
Шкоріч, Софія 207-209
Шлєнк-Мілєр, Стефанія, Проф. 188, 196, 266
Шміґель, Міхал, Проф. 256, 269-270
Шпак, Володимир 20
Шпорлюк, Роман, Проф. 270-271
Штайн, Майкел, Проф. 189, 194
Штайнер, Дж. 170
Шнайдер, Борис 270
Штендера, Євген 201, 246
“Шувар”, Др. 59-60, 70

Щ

Щавніца, р. 84
Щигельський, Володимир (”Бурлака“) 59-60

Ю

Югославія 201-208
Югославська армія 208
Ютіка, м. (США) 178
Ющенко, Катерина 290
Юхновський, Ігор Р., Проф. 288
Ющенко, Віктор, През. 265, 267, 290, 292
Ющенко, Катерина 290

Щ

Щавніца, р. 84
Щигельський, Володимир (”Бурлака“) 59-60

Я

Явірник Руський, с. 56
Ягайлонський Університет 280
Яковлєв, Алєксандер Н., Посол 210-211
“Яким” Яворський, Борис, Др. 62
Ялта, м. (Україна) 241
Янковський, Григорій (“Ластівка”) 60
Янукович, Віктор, През. 257, 273
Яо, народ 233
Яріш, Володимир (“Петя”) 86
Ярославщина 67
Янів, Володимир, Проф., Ректор 274, 277
Японія 128-135, 137, 139, 141-142, 144-145, 147, 149-151, 168
Японська армія 150
Японська цивілізація 134, 145, 151
Японська імперія 149
Японські острови 150
Японці 129-130, 135, 137, 139, 144-147, 150

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ААСРСС – Американська Асоціація сприяння розвитку славістичних студій
АБН – Антибільшовицький Блок Народів
АК – Армія Крайова, польська націоналістична армія
Ваффен-СС – військові частини німецького СС
ВНО – Випадкове неритуальне обрізання
ВП – військова поліція (Польова Жандармерія УПА)
ВРЦіРО – Всеукраїнська Рада Церков і Релігійних Організацій
Ген. – Генерал
ДРГМ – польська міліція
ЗП – Закордонне Представництво
КАУ – Китайська Асоціація Україністів
КВБ – польський корпус внутрішньої безпеки
КҐБ – Комиттет Госсударственной безопасности (Комітет державної безпеки СРСР)
КІУС – Канадський Інститут українських студій (при Альбертському університеті)
ККР – Корпус Контррозвідки
КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу
КВПС – Королівські повітряні сили (Велика Британія)
КСА – Канадська Славістична Асоціація
ЛМГ-38 – німецький кулемет
М1 – американська гвинтівка
МГ-42 – німецький кулемет
МКРСС – Міжнародний комітет радянських та східноєвропейських студій
МКСЄПК – Міжвідділова комісія зі східноєвропейських питань та комунізму
МОБ – Міжнародна організація у справах біженців
МОП – Міжнародна Організація Праці
МФ – морський флот
НДП – Нова Демократична партія Канади
НДР – Німецька Демократична Республіка
НКВС – Народний Комісаріат Внутрішніх Справ
ОКВ УПА – Товариство ветеранів УПА
ООН – Організація Об'єднаних Націй
ОООЗС – Об'єднані організації обслуговування збройних сил
ОУН – Організація українських націоналістів
ОУН (Б) – Організація українських націоналістів (фракція Бандери)

ОУН (М) - Організація українських націоналістів (фракція Мельника)
ПКП – Прогресивна консервативна партія
ПО – переміщені особи
Проф. – Професор
СБУ– Служба Безпеки України
СКВ – самооборонний кущовий відділ
СНБ – сили національної безпеки Чехословаччини
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
СС – німецькі захисні загони
США – Сполучені Штати Америки
УВВ – Українське Вільне Військо
УВУ – Український Вільний Університет
УГВР – Українська Головна Визвольна Рада)
УНС – Українська Національна Самооборона
УПА - Українська Повстанська Армія
УСС – Управління стратегічних служб, попередник ЦРУ
УЧХ – Український Червоний Хрест
ФБР – Федеральне Бюро розслідуваня

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Моя сім'я: мати, Андрій, Володко, я і батько…… 6
2. Моя сім'я: мати, Андрій, Володко, я і батько…… 7
3. Дошкільнята. Зліва на право: Андрій, Володимир та я…… 8
4. Я й мої кузинки, обидві Дарії Федак…… 11
5. Тюремне фото мого батька (1903-1941)…… 14
6. Батькова дорога до смерті: урочище Саліна біля Перемишля…… 15
7. Сфабрикована кримінальна справа проти мого батька (перша сторінка)…….. 16
8. Сфабрикована кримінальна справа проти мого батька (остання сторінка)…… 17
9. Урочище Саліна, де росіяни знищували українських політв'язнів ……..... 18
10. Меморіал в урочищі Саліна..... 19
11. Підтвердження страти мого батька (перша і остання сторінка)…… 21
12. Будівля «Просвіти»: моя школа……..... 23
13. Дядько Іван зі своїм автомобілем…… 24
14. Із моєю кузинкою Даркою і братами…… 24
15. Львівська Ратуша: вигляд зі школи…… 25
16. Собор Св. Юра, мій парафіяльний храм……..... 26
17. Церква Преображення (Преображенка), парафіяльний храм нашої школи…… 27
18. Синагога «Золота Роза»…… …….. 28
19. Церква Св. Єлизавети…… 30
20. Залізничний вокзал у Львові…… 32
21. Мапа львівського ґетто…….. 36
22. Меморіал жертвам львівського ґетто……..... 36
23. Львівський оперний театр…….. 38
24. Церква в Павлокомі…… 41
25. Дзвіниця в Павлокомі…… 47
26. Відреставрована дзвіниця…… 47
27. Меморіал українцям, убитим у Павлокомі……. 49
28. Я – вояк УПА, мені вісімнадцять…….. 52
29. Бойові відзнаки УПА…… 55
30. Майор Василь-Мартин Мізерний («Рен»), командир тактичного відтинка 26 – «Лемко» – та командир куреня…… 58

31. Майор Петро Миколенко («Байда»), командир Перемишльського куреня…….. 58
32. Майор Мирослав Онишкевич («Орест»), командир військової округи УПА № 6 «Сян»…….. 60
33. Старшини та стрільці Перемишльського куреня УПА і члени підпілля ОУН…… 60
34. Штаб-сержант Дмитро Більо («Бартель»), командир чоти…….. 62
35. Зліва направо: Др. Борис Яворський («Яким») і поручник Осип Хома («Боксер»)…….. 62
36. Організаційна схема ТВ-26…… 67
37. Поручник Михайло Дуда («Громенко»), командир сотні…… 70
38. Перехід із Польщі до Словаччини…… 71
39. Перехід через Словаччину…… 74
40. Доповідь про рейд сотні «Громенка» у звітах чехословацької розвідки…… 76
41. О. Василь Шевчук («Кадило»), духівник сотні…… 77
42. Вигляд на Брно із замку «Шпільберк»…… 79
43. Перехід зі Словаччини в Моравію…… 80
44. Перехід через Богемію…….... 81
45. Ястребіца…… 82
46. Документ чехословацької розвідки. Опис сотні «Громенка»…… 85
47. Ґраметтен……..… 87
48. З Чехословаччини до Австрії……..... 88
49. Перехід із Австрії до Німеччини…… 89
50. Наш загін (95-У2) в Німеччині перед тим, як ми здалися американським силам. Я стою в третьому ряду, другий справа, позначений овалом……..... 91
51. З американцями в Пассау після роззброєння…….. 93
52. Замітки про УПА в голландській та німецькій пресі…… 94
53. «Перші 36». Українська газета в Німеччині описує наш прихід…..... 95
54. Із друзями у Варнер-Казерне в 1949 р…… 103
55. Моя перша зустріч із майбутньою дружиною Тамарою в Мюнхені, 1949 р…… 109
56. В поїзді з Функ-Казерне до Бремена…….... 111
57. Справа наліво: я з екіпажем корабля ВМС США «Генерал Герші»…….. 112
58. Катедральний Храм УГКЦ Непорочного Зачаття у Філадельфії…… 115
59. Танці у Філадельфії …… 116

60. Під час відпустки у Філлі з другом Ковальським …….. 119
61. Перевірка готовності до повітряно-наземного бою в Кемп-Пендлтоні (Каліфорнія)…… 121
62. Тренування на стрільбищі…… 124
63. Із друзями в Кемп-Пендлтоні…… 124
64. Святкування мого дня народження……..... 125
65. Лист додому……... 126
66. Готель «Роял Гаваян», Вайкікі, Гонолюлю…… 127
67. Пляж Вайкікі, Гаваї. Сучасний вигляд…… 128
68. Мій розкішний лайнер пливе з Гаваїв на Схід..... 129
69. Ойран – найвищий ранг повій у Японії. . . . . …… 130
70. Відпочинок і розваги – вистава з напівоголеними дівчатами в Токіо……..... 131
71. Театр Кабукі в Японії…… 132
72. Один із багатьох фестивалів у Японії…… 133
73. В очікуванні обіду. Я – крайній зліва, дивлюся вгору …. 134
74. Підготовка до підводної розвідки…… 135
75. Вигляд на Фуджіяму з наших казарм…….. 136
76. Після спуску з Фуджіями. Я – третій справа в останньому ряді…… 136
77. Мапа Гоншу……... 137
78. На вулицях Йокогами …… 138
79. Підготовка до сплаву на ґумовому човні. Я – перший зліва…… 140
80. У військово-морському госпіталі в м. Йокосука після ВНО …… 140
81. Вправи з метання ножів…… 141
82. Навчання в протигазах…… .. 142
83. Підготовка пілотів гвинтокрила…… .. 143
84. Мій перший спуск з гвинтокрила…….. 143
85. Замок Хімедзі в Японії…… 145
86. Великий Будда в Камакурі …… 146
87. Застілля в Токіо з донькою турецького посла Нурією та Ігорем Шанковським…… 147
88. Храм Кофукудзі…… 148
89. Православний собор у Токіо…… 148
90. Храм Кенніндзі – найдавніший зен-буддистський храм Японії…….. 149
91. Сан-Франциско…… 152
92. Хор «Думка» у Філадельфії …….. 153
93. Міттен-Хол у Темпльському університеті …… 155
94. Патрісія Бойл – ірландський член Українського клубу в Темпльському університеті …….. 156
95. Члени Українського клубу в Темпльському

університеті. Другий справа – мій заступник Прабгу Дутті Васудева…….. 158
96. Тамара під час нашої поїздки до Вашінгтона …… 158
97. Найщасливіший день мого життя…… 159
98. Фото з випускного альбому Темпльського університету…….. 159
99. Герб родини Сидориків…….. 160
100. Тамара з батьком Є. П. Сидориком…… 161
101. Тамара в родинному домі в Ню-Гейвені (штат Коннектикут)…….. 161
102. Ратуша Ню-Гейвена …….. 162
103. Тамара біля Колумбійського університету …… 164
104. Я перед Колумбійським університетом …… 165
105. Родичі дружини, Тамара та Євген після мого випуску з Колумбійського університету…… 166
106. Випуск із Колумбійського університету…….. 167
107. З донькою Адріаною …….. 168
108. Отець-Др. Іван Гриньох…….. 171
109. Микола Лебедь…… 171
110. Др. Мирослав Прокоп…… 171
111. Юрій Лопатинський («Калина»)…… 171
112. Іван Майстренко …….. 172
113. Кость Кононенко…….. 172
114. Василь Потішко …… 173
115. Проф. Лев Шанковський…… 173
116. Василь Барка…… 173
117. Богдан Кравців…….... 173
118. Проф. Юрій Шевельов…… 174
119. Др. Анатоль Камінський…… 174
120. Др. Роман Олійник (Рахманний)…… 174
121. Др. Любомир Ортинський…….. 174
122. Український інститут Америки…….. 175
123. Степан Хемич із дружиною…… 177
124. Бібліотека в Єйлі…… 179
125. Я у МакМастерському університеті…… 181
126. МакМастерський університет. Будівля університету…. 182
127. Мапа студмістечка МакМастерського університету. Сучасний вигляд…… 187
128. Ректор у 1961-1972 рр. Генрі Дж. Тод…… 188
129. Ректор у 1972-1980 рр. Артур Н. Бернс…….. 188
130. МакМастерський університет у західній частині Гамільтона…… 189

131. Ректор у 1980-1990 рр. Елвін Е. Лі…….. 190
132. Ректор у 1995-2010 рр. Пітер Дж. Джордж…… 190
133. Патрік Дін – теперішній ректор з 2010 р…… 190
134. Будівля університету…….. 191
135. Головна бібліотека та студентський центр…… 193
136. Моє фото, яке зробили студенти університету…… 194
137. Стадіон МакМастерського університету…… 195
138. На Красній Площі в Москві…… 197
139. «Цар-гармата» в Кремлі, яка ніколи не стріляла……. 198
140. Великий кремлівський дзвін, що ніколи не дзвонив….. 198
141. Біля мавзолею. Перевіряю, чи Ленін під замком……. 198
142. Польсько-українська конференція. На фото я, Я. Пеленський та Б. Осадчук…… 199
143. З Оленою Боннер на одній із конференцій…… 200
144. Російсько-українська конференція в МакМастерському університеті…….. 201
145. На українсько-німецькій конференції в Ґарміш-Партенкірхені. С. Горак, М. Лупул, Дж. Армстронґ…….. 202
146. Замок у Любляні…….. 203
147. Душан Біланджіч…….. 204
148. Фортеця Калемеґдан у Белґраді……..... 205
149. На горі Авалі в Белґраді…… 206
150. Дубровнік, Хорватія…… 207
151. Українська церква у Прняворі (Сербія)…….. 208
152. Міст у місті Мостар до знищення…… 209
153. Ікона зі сербського монастиря в місті Печ (Косово)…… 210
154. Олександр М. Яковлєв – посол СРСР в Канаді……. 211
155. З Борисом Левицьким біля Мавзолею Мао…….. 212
156. Роман Паладійчук…… 213
157. Чжен Шупу та Цзянь Гва Цуй в КУМФ у Торонто……. 214
158. Колишня українська Церква, тепер діє як китайський православний храм у Харбіні…….. 214
159. Будівля колишнього Українського народного дому в Харбіні, тепер – школа…… 215
160. Із майстром художньої витинанки – П. Потічний, Б. Боцюрків та Б. Левицький…… 216
161. Із Бао Сухун, котра вивчала українську мову……... 217
162. З дівчатками в Університеті Наньчжіна…… 218
163. У Пекіні з колишнім першим секретарем Китайського посольства в Канаді…… 218
164. В імператорському палаці в Пекіні…….. 219
165. Я та Сюн Чінь в уніформах Чана Кайші, поруч – Проф. Ге Жуньчжан. Вугань…… 220

166. В літній резиденції в Пекіні…… 220
167. Із Проф. Лю Дун…… 221
168. Теракотові воїни Сіяні…….. 221
169. Біля «голови дракона» в Вусі…….. 222
170. Гора тисячі Буд в Базакліку, Синьцзян…… 223
171. Банкет для мене в Турфані…… 223
172. Базар в Урумчі…… 224
173. З керівниками інституту в Урумчі…….. 225
174. Мусульманський духівник…… 226
175. Мечеть в Урумчі…… 227
176. Сім'я уйгурців у Турфані…….. 227
177. Один із багатьох зразків безглуздого перекладу англійською мовою…… 229
178. З Проф. Цзян Чанбіном та його дружиною Ґо Гаоє…. 229
179. Верхи на верблюді у Внутрішній Монголії…….. 230
180. З Цзян Гва Цуй у юрті…….. 230
181. Прогулянка на коні…… 231
182. Жертовна свиня…… 231
183. Золотиста свастика у Внутрішній Монголії…… 232
184. Поховальний курган китайської принцеси в Гоггот. 233
185. Проф. Чжао Юньчжун, проректор Східнокитайського університету в Шанхаї вручає мені диплом почесного професора…….. 234
186. Майор Танґ, я і капітан Фонґ…… 234
187. З викладачами Університету міжнародних відносин Народно-визвольної армії Китаю…….. 235
188. Лекція в Університеті міжнародних відносин Народно-визвольної армії Китаю…….. 236
189. Із генералами в Університеті міжнародних відносин Народно-визвольної армії Китаю…….. 236
190. З покійним Чжао Юньчжуном та його дружиною Цзу Дінь…… 238
191. Біля Великої Китайської стіни…… 239
192. Із послом України в Китаї М. Резніком…….. 240
193. Із послом Китаю в Україні Чжан Чженом…….. 241
194. Зі співробітниками кафедри в Вугані. Скраю зліва від мене Лю Дун і Ге Жунчан…… 242
195. Зі студентами університету в Вугані…… 243
196. Цзян Чанбін призначає мене почесним головою Китайської Асоціації Україністів…… 244
197. Із Цзян Юйфен, котра вивчала українську мову, та її сином Цзян Юймао (Мао Мао)…….. 244

198. Із заступником прем'єр-міністра України з гуманітарних питань М. Жулинським під час зустрічі, на якій обговорювався «Літопис УПА». Зліва направо – головний адміністратор Микола Кулик, секретар Іван Лико, М. Жулинський, виконавчий редактор П. Й. Потічний…… 245
199. На святкуванні в Києві з голландськими генералами, котрих УПА звільнила з німецького полону…….. 246
200. 100 томів «Літопису УПА»…… 247
201. Папа Іван-Павло II приймає «Літопис УПА» з рук Євгена Потічного…… 248
202. Я дарую «Літопис УПА» Китайській Асоціації Україністів…….. 249
203. З Павлом Соханем у Києві…….. 250
204. На засіданні AACPCC (AAASS) В Новому Орлеані. В центрі – Джон Решетар…….. 251
205. Частина українських учасників AACPCC у Гонолюлю… 252
206. «Чайний будиночок Бетті» в Герроґейті (Велика Британія)…… 254
207. З професорами З. Сохор та Токешом у Вашінгтоні…..... 255
208. В Ружомбеку з Міхалом Шміґелем (стоїть справа)…..... 256
209. У Вернарі на місці кривавої битви…….. 257
210. З патріархом Філаретом на цвинтарі вояків УПА в Овквілі (Онтаріо)…….. 258
211. З мамою, братами та їхніми дружинами…… 260
212. На щорічному святкуванні потрійного дня народження. Справа від мене – Андрій та Володимир…… 261
213. Наша родина в Канаді в 2009 р…… 263
214. Наша родина в Канаді в 2010 р…… 263
215. Одна з трьох братських могил у Павлокомі…….. 264
216. З Адамом Міхніком та Стефанією Шлек-Міллер……..... 266
217. Петро Тима…… 268
218. Іза Хруслінська…… 268
219. Ядвіґа Новаковська…… 269
220. Аґнєшка Арнольд…… 269
221. Інтерв'ю з Д. Шміґелем…….. 269
222. Ярослав Пеленський…….. 271
223. Роман Шпорлюк…… 271
224. Богдан Осадчук…… 272
225. Останній випуск «Віднови»…… 272
226. Ярослав Білінський…… 273
227. Герб Українського Вільного Університету……..... 274

228. Вручення звання Honoris Causa президентові України Л. Кучмі..... 275
229. З професорами Т. Цюцюрою й З. Соколюком…… 275
230. В Андекському монастирі на Святій Горі. Їхнє пиво сотворило «чудо» – вилікувало мої камені в нирках.... 276
231. На посаді декана в УВУ. Зліва – проректор Проф. Б. Осадчук, по центру – ректор Проф. В. Янів.. 277
232. Женевський фонтан…….. 278
233. В Кельнському соборі…… 279
234. Із послом Канади Ф. Матисом…… 281
235. Із Говардом Астером у МакМастерському університеті…… 282
236. Зиновій Кулик…… 283
237. Учасники семінару…… 283
238. З Володимиром Кметиком…….. 284
239. Прийом у канадському посольстві…… 285
240. Обід у посольстві…….. 286
241. Ласкаво просимо до України! 1989 р…… 287
242. З отцем-доктором Петром Хоминим у Торонто…… 287
243. В кабінеті Проф. І. Юхновського перед лекцією…… 288
244. Лекція у Львівському університеті…… 289
245. На прийомі в М. Івасикова в Києві. Зліва направо: М. Івасиків, генерал В. Мулява, Бао Сухун та Проф. Цзян Чанбінь…… 290
246. Я – почесний професор. Зліва направо: ректор «Львівської політехніки» Юрій Рудавський та ректор МакМастерського університету Пітер Джордж……... 291
247. Ректор Національного університету «Львівська політехніка» Юрій Бобало…….. 291
248. Орден «За заслуги» ІІІ ступеня…… 291
249. Президент В. Ющенко нагороджує мене Орденом «За заслуги» ІІІ ступеня…….. 292
250. З Іваном Дзюбою й Миколою Жулинським…… 293
251. Тістечка, вино й розмови. Зліва направо: Проф. Ґергард Тойшер (німецька мова), Проф. Джон Вівер (історія), Проф. Даґлес Дейвідсон (біологія) та Проф. Петро Потічний (політичні науки)…… 294

ЗМІСТ

ЧАСТИНА І

Моє походження…… 7
Дідусь Йосиф…… 9
Поляки арештовують мого батька востаннє…….. 10
Єврейська спільнота…… 10
Перші шкільні роки…… 11
Теплий прийом вермахта…… 11
«Визволення» радянськими військами…….. 12
Тюрма у Перемишлі…… 14
Наступ німецьких військ…….. 19
Назад до навчання у Львові…… 22
Німецький гніт…… 29
Початок моєї участі в русі опору…… 30
Подорож залізницею…… 31
Мої уроки…… 32
Прогулянки верхи…….. 33
Польське підпілля…… 34
Навчальний рік 1942-43 рр. у Львові…… 35
Єврейське ґетто…… 37
Політика щодо українців…….. 37
Життя у Львові…… 38
Польський терор…… 40
Павлокома: літо 1943-го…….. 40
Моє повернення до Львова…… 43
Повернення до Павлокоми: весна 1944-го…… 45
Безчинства поляків…….. 46
Я приєднуюсь до руху опору…….. 50
Я приєднуюсь до УПА…….. 52
Тактика УПА…… 54
Медична служба УПА……... 57
Черевний тиф…… 63
Сутичка у лісі…….. 64
Окремим підрозділам наказано рушити на Захід…….. 66
Боротьба за виживання……... 67
Організаційна схема ТВ-26…… 67
Командир «Громенко» рятує мені життя…… 69
Ми отримуємо наказ перейти кордон Західної Німеччини….. 72
Дорога до американської зони окупації…….. 72

Лемки…… 72
Чехи…….. 78
У радянській зоні окупації Австрії…….. 86
В американській зоні окупації…… 90
Зустріч із американцями…….. 92
«Луцькі стріке» та жувальна ґумка…… 93
Мій алкогольний бізнес у лікарні……... 97
Політичний притулок…… 98

ЧАСТИНА II

Мюнхенський табір для переміщених осіб…… 103
«Революційна» діяльність…….. 106
Відновлення родинних зв'язків…… 107
Приготування ковбасок…….. 108
Педагогічне училище…….. 108
Зустріч із майбутньою дружиною…….. 109
Переїзд до США…… 110
Прибуття ло Філадельфії…… 113
Вигідна робота…….. 113
Українська спільнота…… 115
Танці…… 116
Їжа й клімат…… 117
Самоосвіта…… 118
Я приєднуюсь до резерву збройних сил…… 118
Мобілізація і тренувальний табір для новобранців…….. 119
Провідник взводу…….. 121
Пониження у званні…….. 122
Влучний стрілець…….. 123
Розвідувальна рота…….. 124
Гаваї…… 126
Вдосконалення мови…… 128
Нічне добриво та «відра з-під меду»…… 129
Знайомство із секс-індустрією…… 131
Конфлікт культур……... 134
Зв'язок із Батьківщиною…….. 138
Війна, навчання та нещасні випадки…… 139
Вивчаючи Японію…… 144
Повернення до Америки…… 151
Допомога мобілізованим військовим та моя освіта…… 152
Університетське середовище…… 154
Український клуб…… 156

Робота влітку…….. 158
Друге знайомство з Тамарою…….. 158
Життя у Ню-Гейвені…… 160
Відділ соцзабезпечення…….. 162
Переїзд до Ню-Йорка……... 164
Навчання в аспірантурі…… 167
Проблеми з росіянами…… 169
«Пролог»…… 170
ЦРУ……... 176
Конференції в Балтіморі…….. 177
Відносини між євреями та українцями…… 178
Моя робота в Єйлі…… 178
У пошуках роботи…… 181

ЧАСТИНА III

МакМастерський університет…… 187
Моя професія…… 197
Міжвідділова комісія зі східноєвропейських питань та комунізму…… 199
Югославія…… 202
Інші східноєвропейські дипломати…… 210
Китай…… 212
«Літопис УПА»…… 245
Наукові товариства…….. 251
Возз'єднання сім'ї…….. 259
Павлокома…….. 264
«Віднова»…… 270
Український Вільний Університет…… 274
Женева й Кельн…… 277
«Прагматичність демократичного суспільства»…… 280
Україна…… 286
Прикінцеві зауваги…… 294
Вибрана бібліографія…….. 296
Покажчик…… 304
Список скорочень…….. 330
Список ілюстрацій…… 332

Літературно-художнє видання

Петро Й. Потічний

Моя дорога

Спогади

Переклад з англійської Світлани Когут
Відповідальний редактор Христина Кметик

Підписано до друку 22.09.2014. Формат 60*90/32.
Папір крейдований. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 10,0.
Наклад 100 примірників. Зам. № 409-224-0429.

ТОВ «Фрески». 02095, м. Київ, вул. Срібнокільська, 14а, оф. 100.
Тел.: (044) 569-53-18, факс: (044) 569-53-14.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №3060 від 13.12.2007 р.

Віддруковано в друкарні ДП ВПЦ «Такі справи».
03067, м. Київ, вул. Виборзька, 84.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №3429 від 23.03.2009 р.

Петро Й. Потічний закінчив свою освіту в США, Бакалявратом в Темпл Університеті та Магістерською, Дипломом Російських Студій та Докторатом в Колумбійському Університеті. Він – Професор Емерит МакМастерського Університету в Канаді й Українського Вільного Університету в Німеччині, Старший Науковий Співробітник Центру для Європейських, Російських і Євроазійських Студій при Університеті Торонто, Почесний Професор Східно-Китайського Університету в Шанхаї та Національного Університету «Львівська Політехніка» у Львові. Під час Корейської війни він служив у Корпусі Морської Піхоти США. Відповідальний редактор «Літопису УПА».

У 2008 році був відзначений Президентом України В. Ющенком Орденом «За заслуги» ІІІ ступеня.

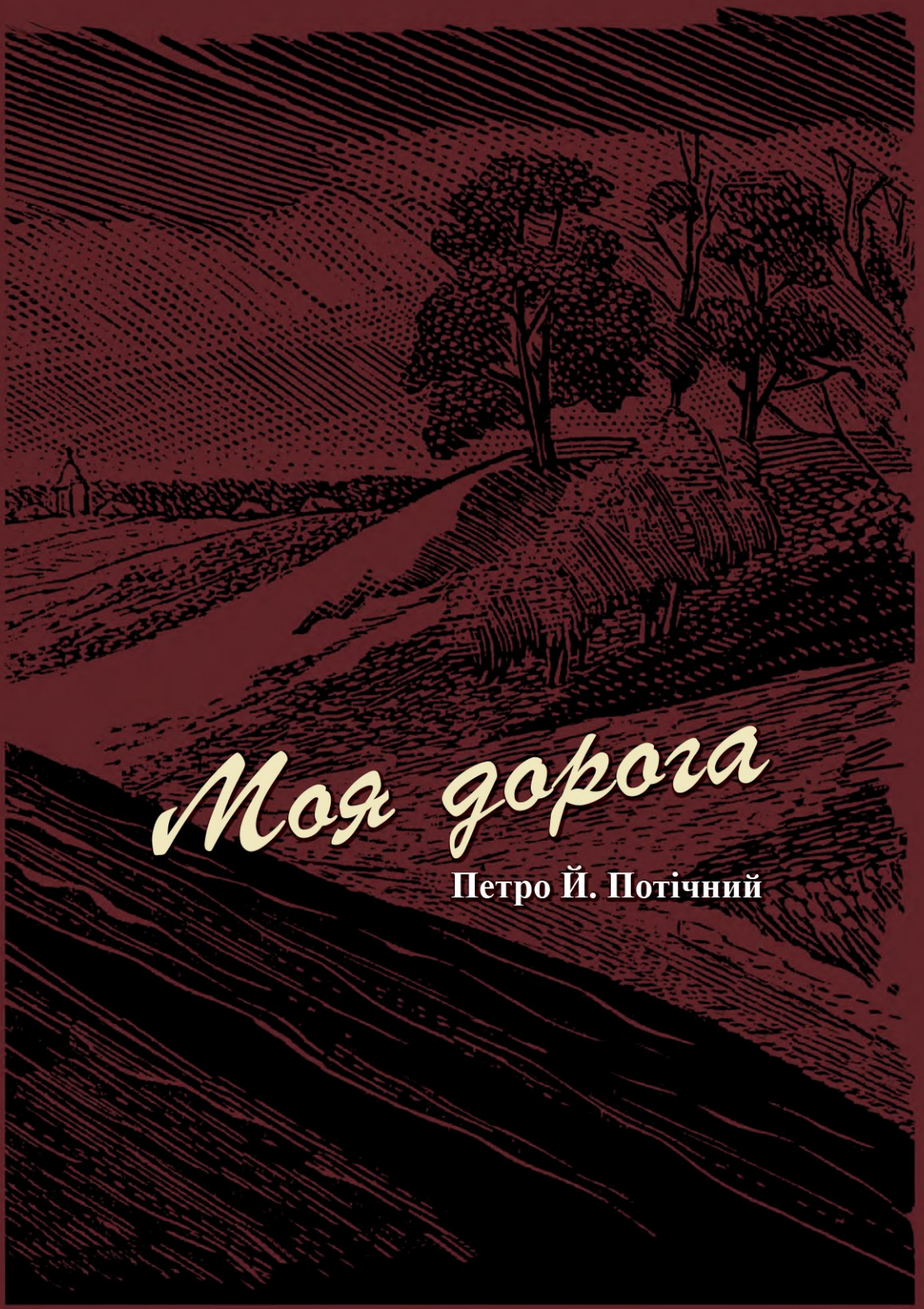

Моя дорога

Петро Й. Потічний

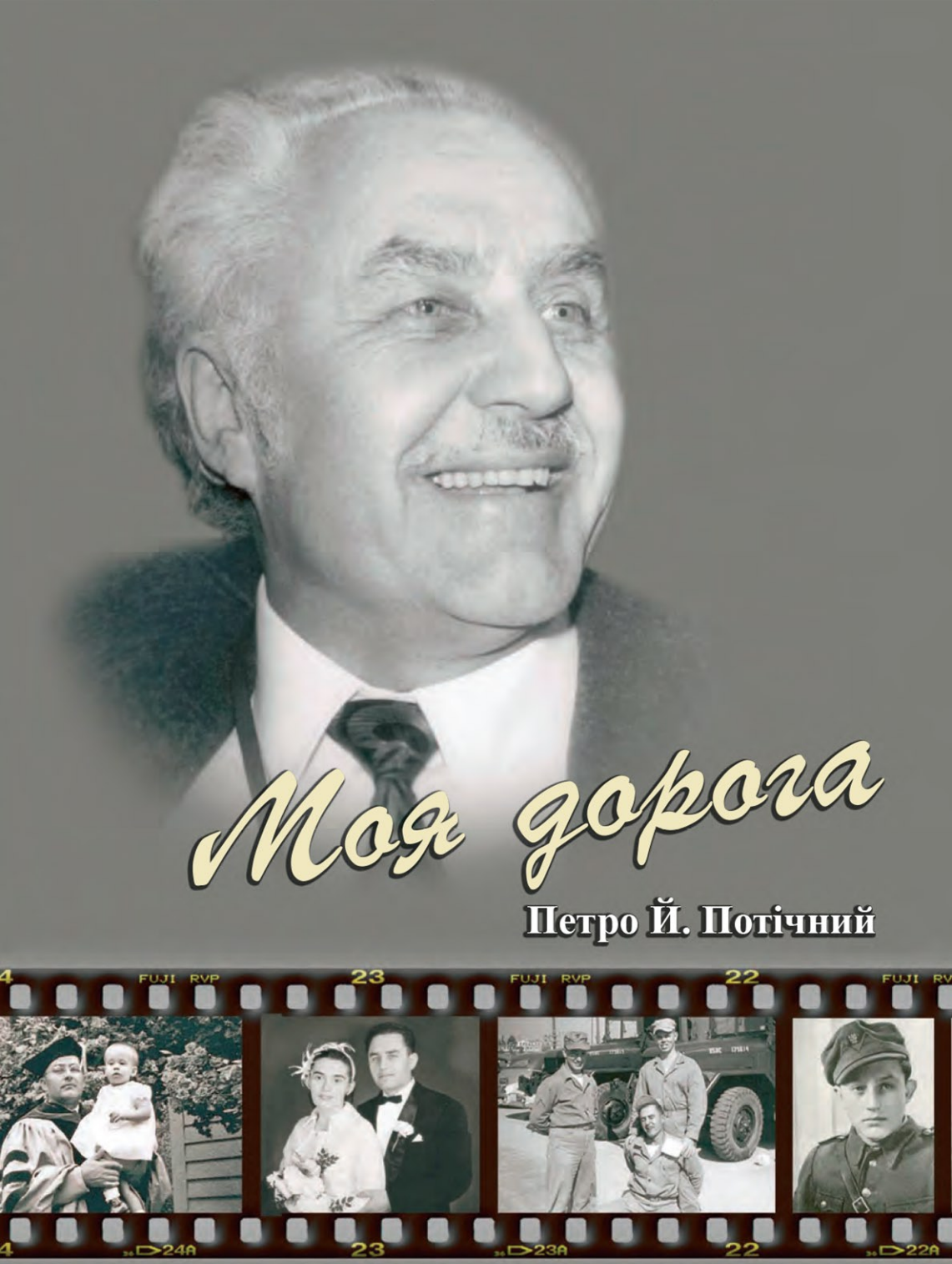

Моя дорога

Петро Й. Потічний